T.C.
İSTANBUL TİCARET ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

TÜRKİYE'NİN MODERNLEŞME SÜRECİNE İLİŞKİN OLARAK ŞERİF MARDİN VE NİYAZİ BERKES'İN GÖRÜŞLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Yüksek Lisans Tezi

Nezihe YAŞAR
200019768

İstanbul, 2022

T.C.
İSTANBUL TİCARET ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER
YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

TÜRKİYE'NİN MODERNLEŞME SÜRECİNE İLİŞKİN OLARAK ŞERİF MARDİN VE NİYAZİ BERKES'İN GÖRÜŞLERİNİN KARŞILAŞTIRILMASI

Yüksek Lisans Tezi

Nezihe YAŞAR
200019768

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Uğur Yasin ASAL
İstanbul, 2022

ETİK KURALLARA UYGUNLUK

Hazırlamış olduğum tez özgün bir çalışma olup YÖK ve İTİCÜ Lisansüstü Yönetmeliklerine uygun olarak hazırlanmıştır. Ayrıca, bu çalışmayı yaparken bilimsel etik kurallarına tamamıyla uyduğumu; yararlandığım tüm kaynakları gösterdiğimi ve hiçbir kaynaktan yaptığım ayrıntılı alıntı olmadığını beyan ederim. Bu tezin ihtiva ettiği tüm hususlar şahsi görüşüm olup İstanbul Ticaret Üniversitesinin resmi görüşünü yansıtmamaktadır.

Nezihe YAŞAR

ÖZET

Şerif Mardin ve Niyazi Berkes'in Türkiye'nin modernleşme sürecine dair görüşlerinin karşılaştırılması üzerine olan bu çalışmada Osmanlı ve Türk modernleşme süreci tarihsel perspektifle ele alınarak, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e modernleşme aşamaları incelenmiştir. Çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet Türkiye'sine uzanan modernleşme sürecini süreklilik ve değişim bağlamında inceleyen Şerif Mardin ve Niyazi Berkes'in görüşleri ele alınmıştır.

Bu çalışmanın amacı Türkiye'nin modernleşme sürecine ilişkin olarak Şerif Mardin ve Niyazi Berkes'in bakış açılarının karşılaştırmalı analizidir. Çalışmada Şerif Mardin ve Niyazi Berkes'in Türkiye'nin modernleşme sürecine ilişkin görüşleri karşılaştırmalı analiz çerçevesinde ele alınmıştır.

Türkiye'nin modernleşme sürecine farklı perspektiflerden bakan iki önemli sosyal bilimcinin bakış açılarının karşılaştırılmasını içeren bu çalışmada literatür tarama yöntemi kullanılmıştır.

Çalışma kapsamında Şerif Mardin ve Niyazi Berkes'in akademik ve entelektüel kimliği ele alınarak eserleri incelenmiştir. Çalışmada, Şerif Mardin'in Türk modernleşme süreci bağlamında kullandığı merkez-çevre ilişkileri, sivil toplum ve büyük kültür-küçük kültür kavramları, Niyazi Berkes'in ise çağdaşlaşma, sekülerleşme ve laiklik kavramları üzerinden modernleşmeye bakış açıları incelemiştir.

Anahtar Kelimeler: *Modernleşme, Şerif Mardin, Niyazi Berkes, Osmanlı Modernleşmesi, Türk Modernleşmesi*

ABSTRACT

In this study, which compares the views of Şerif Mardin and Niyazi Berkes on the modernization process of Turkey, the Ottoman and Turkish modernization processes are discussed from a historical perspective, the stages of modernization from the Ottoman to the Republic are examined. In this study, the views of Şerif Mardin and Niyazi Berkes, who examine the modernization process from the Ottoman Empire to the Republic of Turkey in the context of continuity and change are discussed.

The aim of this study is a comparative analysis of the perspectives of Şerif Mardin and Niyazi Berkes on Turkey's modernization process. In the study, the views of Şerif Mardin and Niyazi Berkes on Turkey's modernization process are discussed within the framework of comparative analysis.

The literature review method was used in this study, which includes the comparison of the perspectives of two important social scientists who look at Turkey's modernization process from different perspectives.

Within the scope of the study, the academic and intellectual identities of Şerif Mardin and Niyazi Berkes were discussed and their works were examined. In the study, Şerif Mardin's perspectives on center-periphery relations, civil society and large culture-small culture concepts used in the context of the Turkish modernization process, and Niyazi Berkes' perspectives on modernization through the concepts of modernization, secularization and secularism are examined.

Keywords: *Modernization, Şerif Mardin, Niyazi Berkes, Ottoman Modernization, Turkish Modernization*

ÖNSÖZ

Öncelikle tez yazım aşamasına gelmeden önce, yüksek lisans ders dönemi sırasında beni gerekli bilgilerle donatıp özgün bir bakış açısı oluşturmama emek ve katkıları olan değerli hocalarım Prof. Dr. Süleyman Seyfi Öğün, Prof. Dr. Oya Dağlar Macar, Doç. Dr. Ayfer Genç Yılmaz ve Doç. Dr. Hanifi Parlar'a teşekkürlerimi sunuyorum.

Tez çalışmam boyunca her aşamada yardım ve desteğini esirgemeyen, yardımına ihtiyaç duyduğum durumlarda sorularıma aldığım cevaplarda akademik yetkinliğini en üst seviyede hissettiğim değerli tez danışman hocam Doç. Dr. Uğur Yasin Asal'a çok teşekkür ederim.

Hayatımın her döneminde bana koşulsuz destek olan sevgili aileme, anneme, babama ve kardeşlerime bana olan tüm yardımları, katkıları ve tüm sabırları için çok teşekkür ederim.

Ve ismini gururla taşıdığım ve bir süre önce kaybettiğim sevgili babaannem. Tüm eğitim hayatım boyunca bana inandığın, beni her konuda desteklediğin ve her koşulda yanımda olduğun için sana minnettarım ve çok teşekkür ederim. Seni çok seviyorum ve hep çok seveceğim. Umarım tüm hayatım boyunca seni başarılarımla gururlandırabilirim.

Nezihe YAŞAR

İSTANBUL, 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **iv**

ABSTRACT ..... **v**

ÖNSÖZ ..... **vi**

GİRİŞ **1**

1.BÖLÜM: OSMANLI-TÜRK MODERNLEŞME AŞAMALARI **6**

1.1.Osmanlı İmparatorluğu'nun Modernleşme Süreci 6

1.2.Tanzimat Dönemi Modernleşme Çabaları 9

1.3.Birinci Meşrutiyet Dönemi Modernleşme Çabaları ve Yeni Osmanlılar 14

1.4.İkinci Meşrutiyet Dönemi Modernleşme Çabaları ve Jön Türkler 21

1.5.Cumhuriyet Dönemi Türk Modernleşmesi 28

2.BÖLÜM: ŞERİF MARDİN VE NİYAZİ BERKES'İN ENTELEKTÜEL KİMLİĞİ VE AKADEMİK ÇALIŞMALARI **34**

2.1. Şerif Mardin'in Hayatı ve Entelektüel Kimliği 34

2.2. Şerif Mardin'in Akademik Çalışmaları 37

2.3. Niyazi Berkes'in Hayatı ve Entelektüel Kimliği 45

2.4. Niyazi Berkes'in Akademik Çalışmaları 47

3.BÖLÜM: ŞERİF MARDİN VE NİYAZİ BERKES'İN MODERNLEŞME YAKLAŞIMLARININ KARŞILAŞTIRILMASI **56**

3.1. Şerif Mardin'in Modernleşme Bağlamında Kullandığı Kavramlar 56

3.1.1. Merkez Çevre İlişkileri 56

3.1.2. Sivil Toplum 61

3.1.3. Büyük Kültür/Küçük Kültür 65

3.2. Niyazi Berkes'in Modernleşme Bağlamında Kullandığı Kavramlar 68

3.2.1. Çağdaşlaşma 68
3.2.2. Laiklik 71
3.2.3. Sekülerleşme 74
3.3. Şerif Mardin'in Görüşleri Kapsamında Türk Modernleşme Süreci 75
3.4. Niyazi Berkes'in Görüşleri Kapsamında Türk Modernleşme Süreci 90
3.5. Şerif Mardin ve Niyazi Berkes'in Modernleşme Sürecine Dair Görüşlerinin Karşılaştırılması 103
3.6. Şerif Mardin ve Niyazi Berkes'in Atatürk Devrimlerine İlişkin Görüşlerinin Karşılaştırılması 108
3.7. Şerif Mardin ve Niyazi Berkes'in Din Konusuna İlişkin Görüşlerinin Karşılaştırılması 111
SONUÇ 113
KAYNAKÇA 118

GİRİŞ

Türkiye'nin modernleşme süreci, Osmanlı döneminde devletin varlığını sürdürebilmesi amacıyla askeri alanda başlayan ancak daha sonrasında siyasal, toplumsal, sosyal ve kültürel alanları da kapsayan ve Cumhuriyet'in ilanı ile yeni bir boyut kazanan, değişim ve süreklilikleri içeren bir süreci ifade etmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme döneminde askeri başarısızlıklar devlet otoritesini zayıflatırken, merkezi yönetimin güç kaybetmesine yol açmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda on sekizinci yüzyılda başlayan reform hareketlerinde temel amaç devleti savunma ve kurtarma ihtiyacıdır. Tanzimat dönemi reformları ile başlayan, Birinci ve İkinci Meşrutiyet dönemi ile devam eden modernleşme çabaları, Cumhuriyetin ilanıyla sonuçlanmıştır (Ateş, 2010, s. 47).

Modern bir devlet kurma amacıyla iki yüz yılı kapsayan modernleşme hareketleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla çağdaşlaşma temelinde ele alınarak yeni bir boyut kazanmıştır (Tunaya, 2016, s. 89). Türk modernleşme süreci açısından Cumhuriyet dönemi; siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel alanlarda toplumu da içine alarak makro düzeyde gerçekleştirilen yenilikler ile bütünsel bir yaklaşımla ele alınan ilk Türk çağdaşlaşma hareketi olması bakımından önemlidir (Kili, 2006, s. 94).

Türkiye'nin modernleşme sürecine ilişkin olarak literatürde yer alan pek çok düşünürün ortak fikri; Osmanlı devletinde başlayan modernleşme sürecinin izlerinin Cumhuriyet döneminde devamlılık ve değişim parametreleri ile sürdüğü yönündedir.

Halil İnalcık'a göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin bütünlüğünü korumak amacıyla başlayan reform hareketleri ile pozitif ilimleri içeren modern okulların açılması ve bu okullarda yetişen neslin Cumhuriyet'in kuruluş kadrolarını oluşturması Osmanlı-Türk modernleşmesinin devamlılık düzleminde ele alınmasını gerektirir (İnalcık, 2020, s. 80). İlber Ortaylı'ya göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun deneyimlediği anayasal monarşi süreci, Cumhuriyet dönemine; parlamento, siyasal

parti ve basın gibi siyasal oluşumları miras bırakmıştır. Ortaylı, Cumhuriyet'in doktorları, hukukçuları ve tarihçilerinin Osmanlı son devrinin aydın kadrolarından çıkmış olduğuna dikkat çeker (Ortaylı, 2016, s. 37).

Nilüfer Göle ise Türkiye'nin modernleşme sürecini, Osmanlı'da başlayan reform hareketlerinin devamlılığının yanında, Osmanlı kozmopolit yapısına karşı tanımlanmıştır. Bu doğrultuda Göle'ye göre Osmanlı'nın kozmopolit yapısına uygun modernleşme arayışına rağmen Cumhuriyet dönemi modernleşme hareketi, ulusal birlik temelinde, milli değerler ve ulusal söylem üzerinde yükselmiştir (Göle, 2002, s. 62).

Cumhuriyet döneminin önde gelen düşünürlerinden olan Şerif Mardin ve Niyazi Berkes, Türkiye'nin modernleşme sürecine ilişkin çalışmalarda ilk başvurulan isimlerdendir. Bu çalışmada, Cumhuriyet döneminin önde gelen düşünürlerinden olan Şerif Mardin ve Niyazi Berkes'in İmparatorluk Osmanlı'sından Cumhuriyet Türkiye'sine geçişte modernleşmede yaşanan değişim ve süreklilikler açısından incelemeleri ele alınmıştır. Bu bağlamda Mardin'in çalışmalarında öne çıkan husus, modernleşme sürecinin aşamalarını bütünsel bir şekilde Osmanlı'dan Cumhuriyet'e bir devamlılık ekseninde ele almasıdır. Niyazi Berkes'in modernleşme sürecine ilişkin çalışmalarında öne çıkan husus ise Türkiye'nin çağdaşlaşmasını ve son iki yüzyıldır geçirdiği modernleşme sürecini, tarihsel devamlılık eksenindeki incelemelerinden yola çıkarak açıklamasıdır.

Niyazi Berkes, Türkiye'nin çağdaşlaşmasını ve son iki yüzyıllık geçirdiği modernleşme sürecini sosyo-politik bağlamda inceleyen, Cumhuriyet ve Atatürk devrimlerini kavramaya yönelik çalışmalarıyla Türk düşün hayatına önemli katkıları bulunan Türk sosyal bilimcidir. Berkes, Türkiye'nin modernleşme sürecinde geçirdiği değişimi, Türk toplumunun kendine özgü yanları olduğu düşüncesi temelinde bir çağdaşlaşma süreci olarak ele alır. Niyazi Berkes'in akademik çalışmaları; Batılılaşma, çağdaşlaşma, laiklik ve Atatürk devrimleri üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Kurtuluş Kayalı, Niyazi Berkes'in temel uğraşının Türkiye'nin özgün yapısı ve kültürü üzerine odaklanmak olduğunu ve bununla bağlantılı olarak çalışmalarını Türkçe yazmaktaki ısrarının Berkes'in entelektüel kimliğini somutlaştırdığına dikkat çekmektedir. Bu bağlamda Kayalı, Berkes ile karşılaştırılacak önemli eserler olarak

Şerif Mardin'in çalışmalarının gösterilebileceğini belirtmektedir (Kayalı, 2011, s. 78-79). Kayalı, Türkiye'de Çağdaşlaşma adlı eserinde Cumhuriyet dönemini, tarihsel ve kültürel süreklilik çerçevesinde ele alan Berkes'in Cumhuriyet döneminin tarihsel zorunlulukların bir sonucu olduğunu belirtmesine dikkat çekmiştir (Kayalı, 2011, s. 80).

Şerif Mardin, Osmanlı ve Türk modernleşmesi üzerine çalışmaları ile Türk sosyal bilimine önemli katkıları bulunan Türk sosyal bilimcidir. Şerif Mardin'in entelektüel biyografisinde öne çıkan unsur Türk modernleşmesi sorunsalı etrafındaki çalışmalarıdır. Mardin, Türk modernleşme sürecini; merkez-çevre ilişkileri, sivil toplum sorunu ve büyük kültür-küçük kültür kavramsallaştırmaları temelinde incelemiştir. Mardin'in çalışmalarında öne çıkan unsur, ele aldığı konulara tarihsel arka plan ve süreçler doğrultusundaki yaklaşım tarzıdır. Şerif Mardin'in akademik çalışmaları; modernleşme, din, ideoloji, kültür, Osmanlı ve Türkiye bağlamındaki toplumsal değişim çözümlemeleri üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Fuat Keyman'a göre Şerif Mardin'i okumak; Türk modernleşme sürecine normatif yargılar içermeden yaklaşan, Doğu-Batı ayrımını kendisine başlangıç noktası alan, eleştirel ve etkili bir sorgulamayı içeren bir modernleşme çözümlemesini okumaktır. Mardin'i okumak, modernite temelinde Türk modernleşmesini okumak ve çok yönlü bir modernite tartışması bağlamında modernleşme sürecinin taşıdığı karmaşıklıkları, çelişkileri, olumlulukları ve olumsuzlukları ortaya çıkaran bir çözümlemeyi okumaktır (Keyman, 2011, s. 16).

Fuat Keyman'a göre Şerif Mardin'in Türk modernleşme süreci çözümlemesi; özgündür, kapsamlıdır ve günceldir. Keyman, Mardin'in devlet merkezci Türk modernleşmesinin eleştirel bir çözümlemesini sunduğunu belirterek, bu çözümlemeyi yaparken kullandığı analitik ve yorum bilgisel yöntemin, Türkiye'de devlet-toplum ilişkilerine dair kopmalar ve çelişkiler yaratan sorulara çözüm bulunmasında bir başvuru niteliği taşıyan önemli bir kaynak olarak görmektedir. Bu bağlamda Keyman'a göre Mardin'in Türk modernleşme çözümlemesi önemini ve güncelliğini korumaktadır (Keyman, 2011, s. 22-23).

Şerif Mardin ve Niyazi Berkes'in, modernleşme sürecine ilişkin görüşlerinin karşılaştırılmasını içeren bu çalışmanın temel amacı; Türkiye'nin modernleşme

sürecini farklı açılardan ele alan Mardin ve Berkes'in modernleşme sürecine dair görüşlerinin benzer ve farklılaşan yanlarının neler olduğunun karşılaştırmalı analizidir. Çalışmada, Şerif Mardin ve Niyazi Berkes'in Türkiye'nin modernleşme sürecine ilişkin görüşleri karşılaştırmalı analiz çerçevesinde ele alınmıştır.

Türkiye'nin modernleşme sürecine ilişkin olarak pek çok sosyal bilimci arasından niçin Şerif Mardin ve Niyazi Berkes'in seçildiği sorusu bu çalışmanın bir başka yönünü oluşturmaktadır. Bu açıdan ele alındığında Şerif Mardin ve Niyazi Berkes'in modernleşme meselesine farklı kavramsal açılardan inceledikleri görülmektedir. Bu çalışma ile Türkiye'nin modernleşme sürecini çözümleyen önde gelen iki sosyal bilimcinin bakış açılarının karşılaştırmalı analizinin yapılarak, literatüre katkı sağlanması amaçlanmıştır.

''Türkiye'nin Modernleşme Sürecine İlişkin Olarak Şerif Mardin ve Niyazi Berkes'in Görüşlerinin Karşılaştırılması'' başlıklı bu çalışmada sorulacak temel araştırma soruları:

1. Osmanlı İmparatorluğu'nda devleti savunma temelinde başlayan modernleşme çabalarının yarattığı siyasal ve toplumsal dönüşümler nelerdir?
2. Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet Türkiye'sine modern bir devlet kurmak amacıyla gerçekleştirilen modernleşme çabaları modern Türkiye'nin oluşum sürecini hangi açılardan etkilemiştir?
3. Türkiye'nin modernleşme süreci açısından Cumhuriyet modernleşmesinin, Osmanlı modernleşmesi ile devamını oluşturan öğeleri ve farklılaşan yanları nelerdir?
4. Şerif Mardin ve Niyazi Berkes'in entelektüel kimlikleri, akademik çalışmalarına hangi açılardan yansımıştır?
5. Şerif Mardin ve Niyazi Berkes, akademik çalışmalarında hangi temel sorunsalları ele alarak incelemelerde bulunmuşlardır?
6. Şerif Mardin ve Niyazi Berkes'in Türk modernleşme süreci bağlamında kullandığı kavramlar nelerdir?
7. Şerif Mardin ve Niyazi Berkes'in Türkiye'nin modernleşme sürecine ilişkin görüşlerinde benzer ve farklılaşan yanlar nelerdir?

Şerif Mardin ve Niyazi Berkes'in Türk modernleşme sürecine dair görüşlerinin karşılaştırılması üzerine olan bu çalışma, üç temel bölüm üzerine inşa edilmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde, Osmanlı ve Türk modernleşme süreci tarihsel perspektifle ele alınarak, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e modernleşme aşamaları incelenecektir. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme sürecinin hangi temel etkenlerle başladığı incelenerek, İmparatorluk Osmanlı'sından Cumhuriyet Türkiye'sine uzanan modernleşme aşamaları ana hatlarıyla ortaya konmaya çalışılacaktır. Çalışmanın birinci bölümünde, Osmanlı'nın gerileme ve dağılma sürecine girmesinde modernleşme hareketlerinin etkisi ve bu etkinin yarattığı siyasal ve toplumsal dönüşüm dikkate alınmıştır. Bu çerçevede çalışmanın birinci bölümünde, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet Türkiye'sine modern bir devlet kurmak amacıyla gerçekleştirilen modernleşme çabaları tarihsel bir perspektif içinde incelenecektir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, Şerif Mardin ve Niyazi Berkes'in entelektüel kimlikleri ve akademik çalışmaları incelenecektir. Bu çerçevede çalışmanın ikinci bölümünde, Türk modernleşme sürecini farklı açılardan inceleyen Mardin ve Berkes'in modernleşme sürecine ilişkin görüşlerinin eserlerine nasıl yansıdığı ve eserlerinde hangi temel sorunsalları ele alarak incelemelerde bulundukları ortaya konmaya çalışılacaktır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise, Şerif Mardin ve Niyazi Berkes'in Türk modernleşme süreci bağlamında kullandığı kavramlar incelenecektir. Bu kapsamda Şerif Mardin'in merkez-çevre ilişkileri, sivil toplum, büyük kültür-küçük kültür kavramlarına dair analizleri ve Niyazi Berkes'in çağdaşlaşma, sekülerleşme ve laiklik kavramları üzerinden modernleşmeye bakış açıları incelenecektir. Bu çerçevede çalışmanın üçüncü bölümünde, Şerif Mardin ve Niyazi Berkes'in Türk modernleşme sürecine ilişkin görüşleri incelenerek, modernleşme sürecine dair görüşlerinin karşılaştırılması ortaya konmaya çalışılacaktır.

1.BÖLÜM: OSMANLI-TÜRK MODERNLEŞME AŞAMALARI

1.1.Osmanlı İmparatorluğu'nun Modernleşme Süreci

Osmanlı modernleşmesi; iç ve dış etkenlerle şekillenen, devletin varlığını sürdürebilmesi amacıyla devletin yapısal işleyişinde dönüşümler meydana getiren ve modern Türkiye'nin kuruluşuna kadar devam eden süreci ifade eder (Tazegül, 2005, s. 62). Osmanlı modernleşme süreci, askeri yenilgiler sonucu devletin zayıflayan siyasal gücünü yeniden kazanabilmek için devleti kurtarma temelinde şekillenen reform hareketleri ile öne çıkmaktadır dolayısıyla Osmanlı'nın modernleşme sürecinin bu bağlamda ele alınması önemlidir (Kaliber, 2002, s. 107). Bu doğrultuda; devletin zayıflıklarının fark edilmesi on yedinci yüzyıl olmakla birlikte, ancak on sekizinci yüzyılda reformlar ile Avrupa medeniyeti arasında bağlantı kurulmuştur (Mardin, 2006, s. 153).

Osmanlı İmparatorluğunun gerileme döneminde gerek askeri başarısızlıklar gerek kültürel alanda yaşanılan durağanlık devletin gerilemesine yol açmıştır. Avrupa'daki ekonomik, siyasal ve kültürel gelişmelere yetişemeyen Osmanlı için modernleşme, ilk olarak askeri alanda ordunun başarısızlıklarının sebebini Batı'daki modern teknik üstünlükte görmesiyle başlamıştır (Ülken, 2013, s. 5-12). Bunun sonucu olarak, Osmanlı'da modernleşme süreci on yedinci yüzyılda başlamakla birlikte, devletin Tanzimat Dönemi'ne kadar gerçekleştirdiği reformlar, askeri alanda yapılan reformlar ile sınırlı kalmıştır (Turan, 2019, s. 37).

On sekizinci yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu, savaşlarda aldığı mağlubiyetler askeri anlamda başarısızlık getirirken, siyasal anlamda da başarısızlık getirmiş, devletin merkezi otoritesini sağlamaya yönelik başarısızlığı ortaya çıkmıştır. Askeri ve siyasal başarısızlıklar, devletin varlığını sürdürebilmesi için reformların yapılması

gerekliliğini ortaya çıkarmış ve Osmanlı'nın reform çağını başlatmıştır (Findley, 2019, s. 23). Reformlar ilk aşamada askeri alanda gerçekleşmiş, modern askeri bir sistemin gerekliliği anlaşılmıştır. Bu kapsamda, Avrupa'dan gelen yabancı uzmanlardan yararlanılmasının yanı sıra modern askeri okullar kurulmuştur. Bu okullar ile askeri konularda yetkin, dönemin teknik ve bilimlerini kullanabilen askeri personel yetiştirilmesi amaçlanmıştır (Ezici, 2020, s. 2806).

17. ve 19. yüzyıllarda reform hareketleri ile istenilen başarı sağlanamamış, modernleşme çabaları askeri başarısızlıklardan memnuniyetsiz olan ve yenilgilerin sebebini Batı'nın teknik üstünlüğünde gören ve bu sebeple reform hareketlerini zorunlu gören devlet otoritesinden gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda, 3. Selim dönemine kadar gerçekleştirilmeye çalışılan reformlardan başarılı bir modernleşme sonucu elde edilememiştir (Ülken, 2013, s. 5).

Osmanlı modernleşme sürecinde reform hareketlerinin kökleri 2. Ahmet ve 3.Selim dönemine kadar uzatılabilir (Kahraman, 2002, s. 125). Ancak Osmanlı devletinde ilk ciddi reform girişimi 3. Selim döneminde gerçekleşmiştir (Tanör, 2004, s. 33). 3. Selim reformları ile devlet yapısında pek çok alanda önemli düzenlemeler yapılmış ve önceki dönemlerin reformlarından farklı olarak Avrupa'dan örnek alınarak reformlar yapılmaya çalışılmıştır (Turan, 2019, s. 37). 3. Selim döneminde başlatılan reform hareketleri, idari ve mali konulardaki düzenlemelerden oluşan Nizamı Cedit olarak adlandırılan reformlar ile ihtiyaç duyulan gerekli kaynakların sağlanarak, askeri kurumların modern devletin ihtiyaçlarına cevap verebilecek şekilde yenilenmesini, askeri alanda yetkin bir konuma gelinmesini hedeflenmiştir (Aslan ve Alkış, 2015, s. 20).

Osmanlı modernleşme sürecinde 3. Selim dönemi, askeri alandaki reformların dışına çıkılarak, Avrupalı devletler ile ilişkiler kurma ve ilk kez Avrupa başkentlerine elçilikler gönderilmesi girişimleri bakımından önemlidir (Kona, 2005, s. 82). Avrupa medeniyetinin etkisi altında kalan Osmanlı devlet adamları, Osmanlı'nın içinde bulunduğu siyasal, idari ve mali sorunları çözebilmek amacıyla, Avrupa'yı model alan reformist kararlar almıştır. 3. Selim döneminde başlayan bu tip modernleşme 2. Mahmud dönemi süresince davam etmiş, Avrupa örnek alınarak başlatılan reform hareketleri en üst kademede bizzat devlet tarafından başlatılmıştır (Karpat, 2020, s. 15).

Osmanlı İmparatorluğu, on sekizinci yüzyılda kendi geleneksel yapısal özelliklerini baz alarak devletin mevcut sistemi içerisinde askeri modernleşme çabalarında bulunmasının ardından yüzyılın sonunda siyasi ve idari konularda da Avrupa'yı model alarak modernleşme çabalarına devam etmiştir (Karpat, 2020, s. 15). Osmanlı devleti Batılılaşma ihtiyacının askeri olarak görüldüğü 3. Selim'in ardından 2. Mahmud döneminde siyasi ve idari merkezileşme hareketini öncelik alan modernleşme çabaları gerçekleşmiştir (Toker ve Tekin, 2002, s. 82). Merkeziyetçiliğe dayalı modern bir devletin inşa süreci 2. Mahmud döneminde başlamıştır. Bu dönemde merkezi idare yönetiminin yeniden yapılandırılarak, padişahın mutlak idaresini güçlendirme politikası izlenmiştir (Eryılmaz, 2007, s. 80). 2.Mahmud, yeniçerileri ortadan kaldırmasının ardından köklü bir reform programı uygulamıştır. Bu reform programı ile on dokuzuncu yüzyılın reformcularının izleyeceği yolun ana hatları çizilmiştir (Lewis, 2020, s. 112).

2.Mahmud, devlet yönetimini düzenleyecek adımları başlatmış, modern bir devlet yaratmak için, Osmanlı'nın geleneksel devlet bürokrasisini, modern bir bürokrasiye dönüştürmeyi amaçlamış ve devletin bürokratik yapılanmasını güçlendirme politikası izlemiştir (Zürcher, 2018, s. 69). Bu doğrultuda merkezi yönetim ile yerel yönetim güçlerinin iş birliğini amaçlayan Senedi İttifak antlaşması imzalanmış ve devlet otoritesini merkezi iktidara bağlamak amacıyla reformlara tepki gösterilmemesi için reformlara karşı olan elit kesimin idari ve mali özerkliğine son verilerek, hükümdara bağlı olan danışma meclisleri kurulmuştur. (Kona, 2005, s. 84).

2. Mahmud'un merkezi otoriteyi sağlama ve dönemin çağdaş esaslarına dayalı modern bürokrasi sistemini kurma politikası sonucu, Osmanlı bürokrasisi Avrupalı devletlerin modelleri doğrultusunda askeri ve idari alanlarda reformlar gerçekleştirerek, devletin merkezi otoritesini güçlendirmiştir (Quataert, 2020, s. 109). 2. Mahmud dönemi modernleşme çabaları, Batı'nın örnek alınarak reformlar gerçekleştirilmesi ve Tanzimat dönemi modernleşme çabalarına zemin hazırlamış olması bakımından önemlidir (Kona, 2005, s. 85). Ancak Osmanlı modernleşmesinde Tanzimat' a kadar olan süreçte gerçekleşen reformlar askeri alanlar ile sınırlı kalmıştır (Eryılmaz, 2007, s. 41).

2. Mahmud'un gerçekleştirdiği yapısal reformlar, yeni bir bürokratlar sınıfının doğmasına yol açmıştır. 2. Mahmud'un ardından reform hareketleri merkezileşmiş

devlet tarafından, bürakratik devlet adamları eliyle devam etmiştir. Tanzimat reform hareketleri, Avrupa'yı örnek model alan devlet adamları tarafından gerçekleşmiştir, ancak Tanzimat reformları önceki dönemlerdeki reform uygulamalarından oldukça farklıdır (Ahmad, 2019b, s. 37)

1.2.Tanzimat Dönemi Modernleşme Çabaları

Tanzimat bir kavram olarak ele alındığında, siyasi, idari ve iktisadi alanlarda bütünüyle yaşanan bir değişim ve yeniden yapılandırma sürecini ifade eder (Eryılmaz, 2007, s. 97). Osmanlı modernleşme sürecinde Tanzimat, Batılılaşma hareketinin sadece askeri ve mali alanlarla sınırlandırılmadan siyasal, idari ve kültürel alanlarda da gerçekleştirilmesini amaçlaması bakımından bir başlangıç noktasını oluşturmuştur (Duda, 1989, s. 57).

Tanzimat döneminde Osmanlı, siyasal krizlerle uğraşan devletin gücünü yeniden sağlayarak modern esaslara dayanan, düzenli bir devlet yapılanması oluşturmayı hedeflemiştir (Ezici, 2020, s. 2811). 2. Mahmud sonrası dönemde reformlar, bürokraside yer alan devlet adamları tarafından devam ettirilmiştir. Dönemin etkin isimlerinden Mustafa Reşid Paşa, padişah Abdülmecid'i, reformların devamlılığı ile devletin modernleştirilmesi ve böylece Avrupalı devletlerin desteğini alarak, Osmanlı devletinin konumu güçlendirebileceğine ikna etmiştir. Abdülmecid'in bu fikri desteklemesiyle, 1839-1876 yıllarını kapsayan Tanzimat adıyla bilinen reform dönemi başlamıştır (Ahmad, 2019a, s. 34).

Osmanlı modernleşme sürecinde Tanzimat dönemi, yeni bir hukuk ve yönetim düzenine geçişi ifade ederken yasama gücünü yarı anayasal bir danışma meclisine devretmesi ile modern parlamentoya ve modern hukuk anlayışına geçişi amaçlamaktadır (İnalcık ve Seyitdanlıoğlu, 2006, s. 259-260). Tanzimat dönemi reformlarını daha önceki reformlardan ayıran temel ayrım; Tanzimat'ın Osmanlı bürokratlarının, devletin otoritesini sağlama temelinde şekillenen anlayışını yansıtmasıdır. Dolayısıyla Tanzimat dönemi devlet adamları, zayıf durumdaki devlet

kurumlarını düzenlemek ve idari, adli, mali alanlarda düzeni sağlamak amacıyla devlette güçlü bir konuma gelmişlerdir (Turan, 2019, s. 41-42).

Osmanlı modernleşme sürecinde Tanzimat dönemi önemli bir aşamayı belirlemiş, hukuki, idari ve eğitim alanlarında reformların uygulanması ile; siyasal, toplumsal ve hukuk alanlarında köklü değişimler başlatmıştır. Bu köklü değişimler kendini her alanda göstermiş, değişimlerin merkez noktası ise Avrupa olmuştur (Özçelik, 2019, s. 319). Tanzimat Dönemi, Osmanlı'nın idari ve siyasi yapısında önemli dönüşümlere yol açtığı gibi aynı zamanda, toplumsal yapıda da Osmanlı toplumunun Avrupa'dan etkilenmeye başladığı bir sürecin başlangıcı olan ve toplumsal dönüşümlere yol açan bir dönemdir (Turan, 2019, s. 40).

Tanzimat'ın Osmanlı devlet yapısında meydana getirdiği en önemli değişiklik, zihniyet değişimidir. Bunun sebebi Tanzimat'a kadar hâkim olan düşünce yapısı devletin içinde bulunduğu zayıflığın askeri tekniğin modernleştirilmesi ile giderilebileceğidir. Tanzimat'la birlikte bu düşünce, askeri reformlarla birlikte; idari, iktisadi ve hukuki alanlarda da düzenlemeler yapılmasının gerekliliğinin anlaşılmasıdır. Tanzimat bu niteliğiyle, Osmanlı reform hareketlerine yeni bir eksen kazandırmıştır (Mardin, 2017a, s. 210). Tanzimat, esas itibariyle 2. Mahmud döneminde başlayan, askeri ve idari alanlardaki modernleşme çabalarının, siyasal ve hukuksal alanları da içine alarak, modern devlet anlayışına uygun bir devlet yaratma projesidir. Tanzimat dönemini, 2. Mahmud dönemi reformlarından ayıran en önemli ayrım uygulanması kararlaştırılan düzenlemelerin sistemli bir yönteme bağlı olarak gerçekleştirilmesini amaçlayan devlet zihniyetidir (Ülken, 2013, s. 27).

Tanzimat temelde dört reform hedefini içermektedir. Bunlar; Osmanlı içinde yaşayan tüm vatandaşların temel haklarının güvence altına alınması, iktisadi anlamda uygulanacak yeni bir vergilendirme sisteminin oluşturulması, askerlik sisteminin düzenlenmesi ve bütün vatandaşların kanun önünde eşitliği (Zürcher, 2018, s. 70). Tanzimat ile devletin, kanunun üstünlüğü ve eşitlik ilkesini esas alarak vatandaşların temel haklarını güvence altına alması ve bu güvenceyi kanunlar ile veriyor olması, Tanzimat döneminin Osmanlı'nın anayasal gelişme sürecindeki önemini göstermektedir (Ahmad, 2019b, s. 38). Tanzimat, Osmanlı'da hukuksal anlamda getirmiş olduğu reformlarla devletin idari yapısını, çağdaş Batılı hukuk esaslarına bağlamıştır. Bu doğrultuda; Batı kaynaklı hukuk sistemi ile vergi sistemi kabul edilmiş

ve devletin kurumsal yapısı içinde modern mahkemeler kurulmuştur (Ülken, 2013, s. 31).

Tanzimat döneminde İslam şeriat hukuku ve Avrupa hukukundan alınan özelliklerle, medeni hukuk kuralları gözetilerek oluşturulan mecelle; Osmanlı tarihinde ilk defa çağdaş bir hukuk sistemi oluşturma çabası açısından, Osmanlı modernleşme sürecinde önemli bir gelişme olarak görülebilir (Berkes, 2020a, s. 221). Tanzimat'ın hukuk alanında uygulanan reformları, devletin mevcut yapısal işleyişinde önemli değişimlere sebep olmuştur. Devletin merkezi teşkilatlanmasına yönelik kurulan meclisler ile yargı yapısının düzenlenmesi hedeflenirken, ekonomik alandaki düzenlemelerin sağlanması için ticaret mahkemeleri kurulmuştur (Mardin, 2018b, s. 47-48).

Tanzimat döneminde merkezi yönetimin çeşitli düzeylerdeki meclislerin yanında yerel yönetimlerde de aşamalı bir meclis hiyerarşisi oluşturulmuştur. Kurulan bu meclislerde üyelerin seçim yoluyla gelmesi, parlamenter meşrutiyet sistemine giden yolda atılan önemli bir adım olarak görülebilir (İnalcık ve Seyitdanlıoğlu, 2006, s. 264). Ancak kurulan meclisler, yasama görevini üstlenerek modern devlet yapılanmasında halkı temsil eden meclisler olmaktan çok, geleneksel devlet yapısındaki bürokrasi, ulema ve orduda yer alan seçkinlerin söz sahibi olduğu meclisler olmuştur (Berkes, 2020a, s. 215).

Tanzimat reformları ile Osmanlı'nın geleneksel yapısı içinde mutlakiyetçi yönetimin, kanunlara dayanan bir yönetim anlayışına evrilmesiyle hukuk devleti olma açısından ilk adım atılmıştır. Mutlakiyet kaynaklı yönetim anlayışından, anayasal yönetim anlayışına dönüşümün ilk adımı olan Tanzimat, devlet temelli olan siyasal gücün topluma doğru açılmasının önünü açmış, böylece siyasal modernleşme açısından için bir temel oluşturmuştur (Söğütlü, 2008, s. 38). Hukuksal alandaki reformlarla, yasaların uygulandığı mahkemelerin varlığı, politik süreç içinde, yöneten ve yönetilen ilişkilerine yeni bir kapsam kazandırmıştır. Halkın siyasal sürecin bir parçası haline gelmeye başlaması, Tanzimat dönemi modernleşme çabalarının en önemli siyasal sonucunu ortaya çıkarmıştır (Kalaycıoğlu ve Sarıbay, 2019, s. 31-32).

Tanzimat dönemi, hukuki alanlarda gerçekleştirilen reformların yanında uygulanan iktisadi ve eğitim alanlarındaki reformlarla da Osmanlı modernleşme

sürecinde önemli bir yere sahiptir. Gelişmiş teknik ve donanıma sahip Avrupa'nın gerisinde kalan Osmanlı, reformlar ile devletin ekonomik ve kültürel gelişmesini sağlayarak modern bir ekonomi ve eğitim sistemi kurmayı amaçlamıştır (Ahmad, 2019b, s. 39).

İktisadi reformlar Tanzimat'ın temelini meydana getirmekle birlikte, idari alanda gerçekleşen reformların mali merkeziyetçilik sistemini uygulamak amacıyla bir araç olarak kullanıldığı söylenebilir. Bu noktada vergilendirme düzeninin kontrolünü merkezde toplayarak maliye idaresinin düzenlenmesi amacıyla; gelirlerin doğrudan merkezi hazinede toplanması ve giderlerin de yine buradan ödenmesi ilkesi kabul edilerek modern maliye idaresinin kurulması hedeflenmiştir (İnalcık ve Seyitdanlıoğlu, 2006, s. 113). Ekonomi alanında adil bir vergilendirme sisteminin düzenlenmesi ve özel mülkiyet kavramının benimsenmesi Osmanlı modernleşmesinin iktisadi alanında bir dönüm noktası olarak görülebilir (Zürcher, 2018, s. 79).

Tanzimat döneminde; devlet maliyesindeki sıkıntılar, ekonomik kaynakların yetersizliği ve Osmanlı devletinin dünya ekonomisindeki bağımlı konumuna rağmen, ticaret, tarım ve imalat alanlarında bazı gelişmeler elde edilmiştir. Dış ticaretin gelişmesi Tanzimat'ın ekonomi alanındaki en önemli kazanımlarından birini oluşturmuştur (Findley, 2019, s. 106-111). Ancak, uygulanan reformlar ile ekonomide merkeziyetçi yapı oluşturulamamış, modern anlamda bir mali sistem kurulamamıştır. Ekonomi politikasında, liberal iktisadi anlayışa geçmek hedeflense de bu politika sürdürülememiş, modern anlamda istenilen mali reformlar gerçekleştirilememiştir (Turan, 2019, s. 43).

Tanzimat döneminde, devletin çağdaş bilim ve tekniğe hâkim bürokrasi ve ordu içinde yetişmiş eleman ihtiyacının karşılanması en önemli meselelerden biri olmuştur. Bu amaçla gerçekleştirilen eğitim düzenlenmesi doğrultusunda; modern eğitim esaslarına uygun orta dereceli okullar için rüşdiye okulları, lise seviyesinde olan idadi okulları ve sultani adındaki yüksek okullar kurulmuştur (Zürcher, 2018, s. 82-83). Tanzimat dönemi eğitim reformları ile pozitif eğitim veren Batı tarzı açılan okullar ile yeni oluşan bürokratik kurumların eleman ihtiyacını karşılamak ve bu okullardan yetişen reformcu kadrolar ile dünya meselelerine pozitivist bakış açısıyla bakan bir kuşak yetişmeye başlamıştır. Bu kadrolar ileriki yıllarda modernleşme çabalarının sürdürülmesini üstlenmişlerdir (Söğütlü, 2008, s. 39).

Osmanlı modernleşme sürecinde Tanzimat dönemi reformları ile yürütülen Batılılaşma, devlet otoritesini güçlendirmenin bir yolu ekseninde ortaya çıkmıştır (İnalcık ve Seyitdanlıoğlu, 2006, s. 350). Tanzimat reformları bu noktada devletin savunma amaçlı modernleşmesi temelinde şekillenmiştir. Bu süreçte yaşanan gerek yasama alanındaki reformlar gerek eğitim reformları ile yeni bir elit sınıfın yetiştirilmesi, idari, siyasi ve toplumsal dönüşümlere sebep olmuş ve Osmanlı modernleşmesinde Tanzimat sonrası dönemi etkilemiştir (Findley, 2019, s. 88-90).

Reformcu Osmanlı aydınlarının Osmanlı'nın modernleşme sürecinde, Batı siyasal fikir ve kurumlarından etkilenmesine rağmen bu etkileri biçimlendiren esas etken Osmanlı devletinin geleneksel yapısal özellikleri olmuştur (Mardin, 2015, s. 312). Bu durum Tanzimat'ın Avrupa'nın üstünlüğünü temel alan bir değişmeyi ve devletin yapısal işleyişini oluşturulan modern kuruluşlarla yeniden düzenlemeyi ifade ederken, devletin geleneksel yapısal özelliklerine bağlılığın sürdürülmesi Tanzimat'ın düalist bir yapıya sahip olmasına sebep olmuştur. Tanzimatın sahip olduğu bu düalist yapı Cumhuriyet'e kadar gerçekleştirilen reform hareketlerinde kurum ve normları etkilemiştir (Eryılmaz, 2007, s. 98).

Tanzimat dönemi reformları ile kişisel hak ve özgürlüklere dair ilk kanunsal güvencenin verilmesi, kişinin mal varlığı ve mülkiyet dokunulmazlığının yasalarla tescil edilmesi, askerlik gibi hizmetlerin eşitlik ilkesi gözetilerek düzenlenmesi, devletin merkezi düzenlemelerini uygulamak amacıyla bürokrasi ve ordunun yer aldığı meclislerin oluşturulması gibi yenilikler Tanzimat sonrası dönemde adli, iktisadi ve idari alanlarda dönüşüm yaşanmasına sebep olması bakımından önemlidir (Turan, 2019, s. 42). Osmanlı modernleşmesinde Tanzimat dönemi reformları; idari, siyasi ve hukuki alanlarda yapılan düzenlemelerle yeni bir dönemi ortaya çıkarırken, padişahın yetkilerinin sınırlandırılmasını kabul etmesiyle Osmanlı devlet yapısında siyasal dönüşümlere sebep olmuştur (Ezici, 2020, s. 2811).

Tanzimat dönemi reformlarına sadece idari, hukuki, mali alanlarda gerçekleştirilen düzenlemeler olarak bakmak Tanzimat'a bütüncül bakış açısıyla kavrayabilmeyi zorlaştırır, çünkü Tanzimat sınırlı olmakla birlikte kültürel bir devrim özelliğini de taşımaktadır (Zürcher, 2018, s. 87). Bu kültürel devrim matbaayla birlikte gelen yeni okur kitlesinin oluşmasına sebep olmuş, bunun sonucunda edebi kültürün gelişmesine yol açmış ve burjuva özelliği taşıyan yeni bir sınıf oluşumunu ortaya

çıkarmıştır. Dolayısıyla, Osmanlı modernleşme sürecinde, kültürel devrim süreci, Tanzimat döneminde başlamıştır denilebilir (Findley, 2019, s. 117).

Tanzimat ile amaçlanan bozulan devlet düzeninin yeniden kurulması ve aynı zamanda Avrupa'da ortaya çıkan eşitlik ve yönetime katılma gibi fikirlerin imparatorluktaki sınıfları etkilemesi sonucu devlet ve vatandaş arasındaki ilişkilere kanun temelinde yeni bir anlayış getirmektir (Eryılmaz, 2007, s. 92-104). Öte yandan Osmanlı modernleşme süreci açısından Tanzimat dönemi reformları önemli bir aşamayı belirlemiş olmasına rağmen, Osmanlı'nın toplumsal yapısındaki değişikliklerin sonucu olarak değil, devletin içinde bulunduğu zorluklardan kurtarılabilmesi amacıyla gerçekleşen savunmacı reformist bir hareket olarak görülmüş, dış etkilerle biçimlenen, yüzeysel bir değişim hareketi olarak algılanmıştır. Bu sebeplerle, toplumsal anlamda bir modernleşme hareketi olarak benimsenmemiştir (Özçelik, 2019, s. 319).

Tanzimat devlet adamları, imparatorluğu bir arada tutabilmek, bilim ve teknikte geri kalmış, siyasal alanda zayıf bir konumda bulunan devleti, reformlar yoluyla gücünü yeniden kazandırmayı ve Osmanlı devletini çöküşten kurtarmayı amaçlamışlardır. Ancak uygulamada, tüm vatandaşları eşit kapsayan Osmanlı vatanseverliği yaratma ve devlete bağlılığını sağlama politikasının kolay olmadığı ortaya çıkmıştır (Findley, 2019, s. 101). Tanzimat içinde barındırdığı olumsuzluklara rağmen, gerçekleştirilen reformlar ile ileride sürecek olan siyasi ve idari modernleşme sürecinin temelini oluşturmuştur (Eryılmaz, 2007, s. 248). Tanzimat döneminde gerek uygulanan reformlar gerek devletin geçirdiği zihniyet değişimi, modern Türkiye'nin ortaya çıkmasında toplumsal ve siyasal devrimleri gerçekleştirecek bilgi ve yetkinliğe sahip yönetici elitin ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Lewis, 2020, s. 177).

1.3.Birinci Meşrutiyet Dönemi Modernleşme Çabaları ve Yeni Osmanlılar

Birinci Meşrutiyet dönemine kadar gerçekleşen modernleşme hareketleri, padişah ve devlet adamlarının bireysel reform çabaları ile şekillendiğinden

Osmanlı'da modernleşme çabaları Meşrutiyet dönemine kadar kapsam ve etki bakımından sınırlı kalmıştır. I. ve II. Meşrutiyet dönemlerinde ise önceki dönemlerden farklı olarak Osmanlı modernleşmesinde siyasal, toplumsal ve kültürel değişimlere yol açacak, topluma yaklaşmış olan bir aydın sınıfı oluşmuştur (Yamaner, 1999, s. 136).

Tanzimat Dönemi'nden Meşrutiyet'e geçişte önemli bir yeri olan bu aydın sınıf, Osmanlı devletinde mutlak yönetimi eleştiren ilk modern muhalefet hareketi olan Yeni Osmanlılardır. Yeni Osmanlılar, Tanzimat döneminin eğitim reformları sonucu ortaya çıkan entelektüel sınıfın etkisiyle ortaya çıkmıştır (Ahmad, 2019a, s. 38). Yeni Osmanlılar, Tanzimat'ı Osmanlı birlik bilincini sağlayamadığını ve yönetimdeki zayıflıkların devam ettiğini öne sürerek yetersiz görmüşlerdir. Yeni Osmanlılara göre, devletin içinde bulunduğu sorunların çözümü; anayasa ve parlamento araçlarını kullanarak devletin birliğini sağlamaktır (Demirbaş, 2012, s. 37).

Yeni Osmanlılar, Avrupa'da eğitim alan ve Avrupa'da yaşanan anayasal gelişmeleri takip eden Osmanlı'nın ilk muhalif hareketi olmalarının yanı sıra Osmanlı'nın içinde bulunduğu sorunların parlamenter yönetim ile aşılacağına dair görüşlerini gazeteler aracılığıyla kitlelere ulaştırarak kamuoyu oluşturmak ve bir farkındalık oluşturmaya çabalamışlardır (Aykaç, 2021, s. 640). Yeni Osmanlıların gazeteler aracılığıyla fikirlerini kamuoyuna iletme girişimi, Osmanlı toplumunun modernleşme sürecinde önemli bir adım olarak görülebilir (Mardin, 2006, s. 288). Yeni Osmanlılar, Osmanlı'nın geleneksel siyasal kültürünün ve kültürel kodlarının değişimi sürecinde, dönüştürücü aktörler olarak ortaya çıkmakla birlikte toplumsal ve siyasal değişimi kamusal düzlemde ele alarak, Osmanlı siyasetine yenilikler getirmişlerdir. (Yıldırım, 2008, s. 6).

Osmanlı'da geleneksel devlet düzeninden modern devlet düzenine geçişin sonuçlarından biri Tanzimat döneminde başlayan, dini denetime bağlı olmayan siyasi yapı inşa etme sürecidir. Ancak devletin modernleştirilmesi sürecinde, yönetimin uygulamalarında başvurulan temel araç olan şeriatın yerine hiçbir şey getirilememesi ile ideolojik bir boşluk yaşanmıştır. Yeni Osmanlılar, ortaya çıkan bu ideolojik boşluğu dolduracak yeni bir siyasal hareket oluşturarak, kendilerini Osmanlı'nın çöküş sürecini durduracak reformcular olarak görmüşlerdir (Mardin, 2006, s. 135-151).

Osmanlı modernleşme sürecinde Yeni Osmanlılar Osmanlı'nın anayasal parlamenter yönetim sistemine geçiş sürecinde bir siyasal muhalefet grubu olarak ortaya çıkarken, anayasal monarşi temelinde şekillenen siyasal fikirleri, kendilerinden sonra gelen siyasal fikir ve muhalefet örgütlenmelerini etkilemesi bakımından önemlidir (Ortaylı, 2016, s. 307-309).

Yeni Osmanlılar siyasal alanda; anayasa ve parlamenter yönetimi savunurken, kültürel ve sosyal alanda aşırı batılılaşmaya karşı çıkan muhafazakâr bir yaklaşım sergilemişlerdir. Bir anlamda Yeni Osmanlılar İslami gelenek ve Aydınlanma felsefesinin sentezinden meydana gelen bir anlayışı benimsedikleri söylenebilir (Kabakcı ve Adadağ, 2009, s. 11). Yeni Osmanlıların Batı'daki siyasal yapılarla devletin denetlenmesini sağlayacak araçların Osmanlı devlet yapısında oluşturulması amaçlarına dayanak olan siyaset felsefesinin temeli, Avrupa aydınlanma dönemi öncesine aittir. Dolayısıyla aydınlanma devri öncesine ait olan yöneticinin otoritesinin dinden geldiği teorisi, Yeni Osmanlıların görüşlerini İslami unsurlara dayandırarak açıklamalarına sebep olmuştur (Mardin, 2006, s. 446-447).

Tanzimat döneminin ardından siyasal ve ekonomik alanlarda zayıflayan devlet yönetiminin yeniden yapılandırılması ve devlet ile halk arasındaki ilişkileri düzenleyecek bir anayasa oluşturulması için meşruti düzen taraftarı olan Yeni Osmanlılar, Meşrutiyet rejimini ve Kanuni Esasi'yi uygulamayı kabul eden 2. Abdülhamid'i tahta geçirmiştir. Böylece Osmanlı'da Kanuni Esasi ile siyasal dönüşümlere yol açan yeni bir dönem başlamıştır (Kona, 2005, s. 95). Kanuni Esasi'nin ortaya çıkmasında etkili olan etken, devletin mevcut sorunlarının anayasal yönetim ile çözülebileceğini savunan Osmanlı'nın bu aydın bürokrat sınıfıdır (Ortaylı, 2007, s. 55). Yeni Osmanlıların fikirleri ile Osmanlı siyasal düzenini etkilemeleri ve dağılışlarından sonra devleti anayasal bir yönetim haline getirme girişimleri, Osmanlı siyasal sistemine etkilerini anlamak açısından önemlidir (Mardin, 2006, s. 448-449).

Birinci Meşrutiyet'e kadar Osmanlı'nın ekonomik ve siyasal alanlarda yaşadığı sorunlar ve Osmanlı modernleşmesinin kişilere bağlı yapısı reformlar açısından durağanlığın meydana gelmesine sebep olmuştur. Bunun yanında, Fransız Devrimi'nin sebep olduğu milliyetçilik hareketlerinin önüne geçmek amacıyla barındırdığı halkların eşitliliğini sağlayarak bir Osmanlı vatandaşı ve bu vatandaşlarının devlete bağlı olduğu bir Osmanlılık bilinci oluşturularak devleti

kurtarma çabaları, Meşrutiyetin ve anayasanın itici gücü olmuştur (Telli ve Yılmaz, 2020, s. 26). Yeni Osmanlılar, imparatorlukta meydana gelen etnik tabanlı ayrılıkçı hareketlere karşı devleti bir arada tutabilmek ve merkezi gücünü koruyabilmek adına Osmanlılık bilinci etrafında şekillenen Osmanlı ulusu yaratma fikrini ulus oluşumunun doğal bir gelişim evresi olarak görmüşlerdir (Arai, 2016, s. 18).

Osmanlı devletinin anayasal tarihsel gelişim süreci bağlamında 1808 Sened-i İttifak Antlaşması, 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanları, anayasalandırma süreci içindeki önemli hareket noktalarıdır fakat gerçek anlamda bir anayasa değildirler. 1876 Kanuni Esasi anayasası, Osmanlı devletindeki ilk yazılı anayasa olma özelliği taşırken, anayasal monarşinin ilk dönemi olan Birinci Meşrutiyet, Osmanlı devletinin siyasal modernleşme sürecin dönüm noktası olarak görülebilir (Tunaya, 2003, s. 3-15). Kanuni Esasi anayasası, bir İslam devleti olan Osmanlı'da laik devletin temellerini oluşturan bir belge olması sebebiyle önemlidir. Bu noktada yönetici ve devlet adamları reformları; yarı Batıcı, yarı İslamcı bir şekilde ele alıp bir ikilem içinde tasarlayıp, uygulamaya çabaladıkları görülmektedir. Modernleşme süreci içinde reform girişimlerinde oluşan bu düalist yaklaşım, başta eğitim olmak üzere neredeyse her alanda kendini göstermiştir (Ortaylı, 2016, s. 210-211)

Osmanlı modernleşme sürecinde oluşturulan anayasa ve meşruti parlamenter yönetim sistemi ile padişahın mutlak yetkilerini kısıtlayıp, denetlenebilir bir siyasal sistem ile daha özgürlükçü bir yönetim meydana getirmeyi hedefleyen Birinci Meşrutiyet dönemi, Abdülhamit'in parlamentoyu feshetmesiyle hukuken sona ermiştir (Kona, 2005, s. 100). 2. Abdülhamid savaşın ortaya çıkardığı olağanüstü durumu öne sürerek parlamentoyu dağıtması ve anayasayı süresiz olarak askıya almasıyla, Osmanlı'nın parlamenter rejim deneyiminin kısa sürmesine sebep olmuştur (Zürcher, 2010, s. 28). Böylece Osmanlı'da Meşrutiyet dönemi sona ererek, istibdat devri başlamıştır. 2. Abdülhamid'in parlamenter yönetimi ortadan kaldırmasında; Kanuni Esasi'yi fazla ilerici bulması kadar, Mebusan Meclisi'nin denetleme gücünün genişlemiş olmasından duyduğu rahatsızlık söz konusudur. (Tunaya, 2003, s. 15).

Padişahın yetkilerinin bir anayasa ile sınırlandırılması ve halkın iradesinin yönetime kısmen de olsa yansıması, Osmanlı devlet geleneğinde yeni gelişmeler olması bakımından önemlidir. Birinci Meşrutiyetle birlikte yaygınlaşan, anayasa,

meşrutiyet ve hürriyet gibi kavramlar, istibdat rejimi yönetimine rağmen, etkisini sürdürmüştür (Aykaç, 2021, s. 641). Osmanlı devleti kısa süren parlamenter deneyimiyle, siyasal devlet düzeninde, yapısal bir değişme süreci başlamıştır. Bu dönem gerçekleşen reformlar ile siyasal ve toplumsal alanlarda yaşanan yenilikler, geleceğin inkılaplarını hazırlayan bir aşama olarak görülebilir (Ortaylı, 2016, s. 303).

Birinci Meşrutiyet'in ortaya çıkardığı Kanuni Esasi ile toplumun tümüne göre düzenlenmeye başlayan hukuksal alanda gerçekleşen reformlar, eğitime, kültürel hayata ve yazı diline yansımasına sebep olmuştur. Bu yönüyle idari modernleşme; hukuki, siyasal, kültürel ve sosyal değişimleri de meydana getirmiştir (Ortaylı, 2016, s. 141-182). Öte yandan Birinci Meşrutiyet dönemi, Abdülhamid yönetimi tarafından basına uygulanan sansür uygulamalarıyla da öne çıkmaktadır. Devletin resmî gazetesi Takvimi Vekayi 1890'da kapatılmış ve 1908'e kadar yayın yapamamıştır (Akşin, 2007, s. 46). Uygulanan yoğun sansüre rağmen, Birinci Meşrutiyet döneminde kitap, dergi ve gazetelerin tirajı önemli oranda artmıştır. Yayınların siyaset dışı olmasına karşın, modern bilim ve gelişmelerden ve genel anlamda Osmanlı dışındaki dünya hakkında halkın aydınlanmasına sebep olmuştur (Zürcher, 2010, s. 30).

Tanzimat dönemi, Batı'ya ve Batı eksenli modernleşme çabalarına daha olumlu yaklaşan bir dönem olurken, Birinci Meşrutiyet sonrası bu bakış yön değiştirmiştir. 2. Abdülhamid İslamcılığı temel alan bir yönetimi benimseyerek, Osmanlı'nın Batıya ilişkin bakış açısının yeni bir eksende ele alınmasına sebep olmuştur. Bakış açısındaki bu farklılık sebebiyle, Birinci Meşrutiyet dönemi Osmanlı modernleşmesinin niteliksel anlamda değişikliğe uğradığı bir dönem olmuştur (Telli ve Yılmaz, 2020, s. 26).

2. Abdülhamid, Tanzimat dönemi siyasi ve kültürel modernleşmesinin İslam ile çelişkili bir durum olduğu gerekçesiyle reddetmiş, yönetimini dini prensiplere dayandırarak mutlakiyetçi bir idare ile meşruluk sağlama çabalarına girişmiştir. Bu noktada modernleşme Abdülhamid için merkezileşmenin bir aracı olarak ortaya çıkmıştır (Karpat, 2008, s. 101-102). 2. Abdülhamid, anayasal rejime dayanan yönetime karşı olmasına rağmen, modernleşmeyi devletin ve kendi konumunu sağlamlaştırmanın bir aracı olarak ele almış ve bu doğrultuda reformlar gerçekleştirmiştir (Lewis, 2020, s. 242)

2. Abdülhamid, devletin Müslüman nüfustan güç alarak varlığını sürdürebileceğini düşündüğü için yönetiminde İslamcılık düşüncesini güçlendirerek, devletin varlığını sürdürebilmek adına dini bir araç olarak benimseme politikasını uygulamıştır (Kona, 2005, s. 98). Abdülhamid, reformları bu doğrultuda uluslararası düzende Osmanlı'nın güç dengesini sağlamak ve devleti güçlendirmek adına uygulamıştır. Bu amaçla; askeri alanda modernleşme, kamu idaresini yeniden yapılandırma, yeni reformlarla eğitim sisteminin düzenlenmesi, ticaret ve tarımın geliştirilmesine yönelik adımlar atılması ve idarenin işleyişini düzenlemek gibi çeşitli reformlar gerçekleştirmiştir (Telli ve Yılmaz, 2020, s. 27).

Birinci Meşruiyet dönemi Osmanlı modernleşmesi açısından, ağırlıklı olarak anayasal çalışmalarda kendini gösterse de ulaşım ve iletişim alanlarında da önemli reform çalışmaları yapılmıştır. Bu dönemde iletişim ve ulaşım alanında yapılan atılımlar sayesinde köprü ve yol yapımının yanında telgraf ve demiryollarının genişlemesi açısından da en önemli dönem olmuştur. Bu durum merkezi hükümetin taşradaki yöneticileri ile haberleşme ve denetleme olanağını sağlamıştır (Zürcher, 2018, s. 100).

Birinci Meşrutiyet döneminde eğitim alanında yapılan reformlar ile modern devletin ihtiyaçlarına cevap verebilen yetkin idareciler yetiştirebilmek ve devletin okullar üzerindeki denetimini sağlamak amacıyla eğitimde düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde zorunlu ilköğretim ilkesi getirilerek eğitimde geniş çaplı reform uygulamalarıyla kamu eğitiminin modernleştirilmesi amaçlanmıştır (Georgeon, 2012, s. 348). Bu dönemde mevcut sistemi geliştirmeye yönelik eğitim düzenlemeleri gerçekleştirilmiştir. Bu düzenlemeler ile sadece İstanbul'da değil, taşradaki okul ve öğrenci sayısında da önemli artış yaşanmıştır (Findley, 2019, s. 153).

Birinci Meşrutiyet dönemi öncesinde gerçekleştirilen eğitim reformlarından miras alınan; mülkiye, harbiye, askeri ve sivil tıp okulları, bahriye ve mühendishane gibi okullar genişletilmiş ve mevcut okullara ek olarak; maliye, hukuk, ticaret, mühendislik, polis, veterinerlik, gümrük ve güzel sanatlar alanlarında yeni yüksek okul ve mesleki okullar kurulmuştur (Lewis, 2020, s. 247). Birinci Meşrutiyet döneminde alt tabakalardan gelen öğrenci sayısı artmış ve Batı etkisi ilk defa bürokratik sınıfın dışındaki kitleye ulaşmıştır (Zürcher, 2010, s. 29).

Bu dönemde askeri, mülkiye ve tıbbiye gibi modern okullarda yetişen kişiler Osmanlı'da ilk kez pozitif bilim ve ilkeleri doğrultusunda bakış açısı sergileyen aydınların yetişmesine sebep olmuştur. Birinci Meşrutiyet döneminde yetişen bu aydın sınıf, batılılaşma politikasındaki eksikliklere ve merkezi yönetimin baskıcı gücüne tepki göstererek, vatanı kurtarma temelinde şekillenen bir Batılılaşma modeli ileri sürmüşlerdir (Kona, 2005, s. 101).

Birinci Meşrutiyet döneminde, mali alandaki karışıklığı çözebilmek adına ise Düyunu Umumiye (Genel Borçlar İdaresi) kurulmuştur. Böylece Maliye Nezareti gibi vergi toplayan ve toplanılan vergileri alacaklılara dağıtan bir kuruluş oluşturulmuştur (Akşin, 2007, s. 46). Bu dönem uygulanan mali reform uygulamalarıyla Osmanlı ekonomisinin kalkındırılması ve maliye denetiminin merkezileştirilmesi amaçlanmıştır. Abdülhamid uyguladığı mali reformlarla, Osmanlı'yı modern devlet haline getirmeyi ve Avrupalı devletlerin Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkisine son vermeyi amaçlamıştır (Georgeon, 2012, s. 337).

Osmanlı devleti Meşrutiyetten istibdat rejimine geçen 1876-1908 arası dönemde; yönetim, eğitim, askerlik ve bayındırlık alanlarında önemli gelişmeler yaşamıştır. Osmanlı toplumu, modernliğin getirdiği etkilerle önemli bir dönüşüm geçirmiştir (Findley, 2019, s. 190). Osmanlı parlamenter düzeni 2.Abdülhamid yönetiminin mutlakiyetçi uygulamaları ile anayasal rejimin gölgelendiği bir dönem olmuştur ancak gerek yerel temsil, karar alma, yönetimi etkileme gerekse seçim konularında azımsanmayacak bir geleneğin ortaya çıkmasını sağlamıştır (Ortaylı, 2007, s. 60).

Abdülhamid'in istibdat yönetimine rağmen, Birinci Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan anayasal özgürlük, meşruti yönetim gibi fikirler Yeni Osmanlıların dağılmasının ardından yeniden örgütlü siyasal bir muhalefet hareketi olan İttihat ve Terakki Cemiyetinin ortaya çıkabilmesi açısından önemlidir. Birinci Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan bu fikirler; Abdülhamid yönetiminde genişletilen mülkiye, harbiye ve askeri okulları sayesinde yeni kuşaklara aktarılmıştır (Zürcher, 2010, s. 31).

Birinci Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan Yeni Osmanlılar hareketi, Osmanlı siyasal sitemine, tutarlı olmamakla birlikte yeni bir siyaset teorisi getirmiştir. Yeni Osmanlıların entelektüel mirası, devletin kurtarılması yönündeki görüşleri ardından

gelen kuşakları etkilemesi bakımından önemlidir (Mardin, 2006, s. 442). Bununla birlikte Abdülhamid yönetiminin istibdat yönetimi, Osmanlının siyasal anlamda modernleşmesine karşı engelleyici bir niteliğine sahip olmasına karşın, özgürlükçü düşüncelerin gelişimine sebep olması ve Osmanlı'nın modernleşme sürecinde ilk kez Batılı değerlere dayanan bir örgütlü muhalif hareketi olarak ortaya çıkan Jön Türk hareketinin meydana gelmesini sağlaması açısından önemlidir (Kona, 2005, s. 100-101).

Birinci Meşrutiyet Türk siyasal hayatında meşruti yönetim ve reform hareketinin padişahın bireysel etkisinden çıkartılarak bürokratik aydın sınıf tarafından talep edilmesi ve zihniyet değişimi temelinde şekillenen fikir hareketlerinde yapısal değişikliklere sebep olması bakımdan önemli bir yeniliği ifade ederken, geleceğin inkılaplarını hazırlayan aşamayı başlatmıştır (Ortaylı, 2016, s. 303).

1.4.İkinci Meşrutiyet Dönemi Modernleşme Çabaları ve Jön Türkler

İkinci Meşrutiyet dönemi gerek Osmanlı devletinin çöküş sürecini gerek Türk siyasal hayatının gelişimini etkilemesi bakımından çok yönlü bir niteliğe sahiptir. İkinci Meşrutiyet bir taraftan Abdülhamid rejimini yıkarken bir taraftan da Osmanlı'nın sonunu simgeleyen ve yeni bir devletin kuruluş temellerini atan bir süreç olması sebebiyle Türk siyasal hayatında önemli bir yere sahiptir (Tunaya, 2003, s. 121). 1908-1918 sürelerini içine alan İkinci Meşrutiyet dönemi, genellikle İttihat ve Terakki dönemi veya Jön Türkler dönemi olarak adlandırılmakla birlikte siyasal, sosyal ve ekonomik olayların birbirlerini etkileyerek, Türkiye Cumhuriyeti'ni ortaya çıkışını hazırlayan bir dönem olarak da görülebilir (Karpat, 2020, s. 83-87).

İttihad ve Terakki Cemiyeti, 2. Abdülhamid dönemi yetişen beş askeri tıbbiye öğrencisi tarafından kurulan ve Jön Türkler çerçevesi dahilinde örgütlenen bir oluşumdur (Tunaya, 2003, s. 130-131). Jön Türkler pozitivist, liberal ve muhafazakâr gibi farklı ideolojilere sahip olmalarına rağmen vatanı kurtarmak hedefiyle bir araya gelen tıbbiye, mülkiye ve harbiye gibi dönemin modern okullarında eğitim gören

Osmanlı aydınlarıdır (Telli ve Yılmaz, 2020, s. 29). Öte yandan Osmanlı'nın modernleşme sürecinde köklü değişimleri esas alan Jön Türklerin fikir yapısını oluşturan en önemli etken pozitivizmdir. Jön Türkler, Osmanlı'nın siyasal ve sosyal modernleşmesinin Batı bilim ve tekniğiyle gerçekleşebileceğine dair görüşlerini pozitivizm kapsamında oluşturmuşlardır (Kona, 2005, s. 103).

Abdülhamid yönetiminin sona ermesinde etkili olan Jön Türkler, anayasal parlamenter rejimi yeniden ilan etmek amacıyla Osmanlı'nın ilk örgütlü muhalefet hareketi olan İttihat ve Terakki Cemiyetini kurmuşlardır (Zürcher, 2018, s. 111). İttihat ve Terakki Cemiyeti, başlangıçta 2. Abdülhamid döneminde parlamento dışı gelişen gayri resmi hareketler sonucu gizli bir örgüt olarak kurulmuştur. 1908 Jön Türk İhtilalinin ardından, anayasa ve parlamenter rejimi yeniden yönetime dahil etmesindeki katkısının sonucunda, parlamenter bir parti grubu olarak ortaya çıkmıştır (Zürcher, 2009, s. 50). Bu yönüyle Jön Türkler Osmanlı'nın siyasal yapısında özgün bir siyasal kimliği ifade eden bir oluşum olarak ortaya çıkmıştır (Ortaylı, 2016, s. 300).

1908'de gerçekleşen Jön Türk ihtilali ile Kanuni Esasi yeniden yürürlüğe girmiş, hükümet İttihat ve Terakki Cemiyetinin etkisi altında kalmakla birlikte meşrutiyet yeniden ilan edilerek meşruti parlamenter rejim yönetimine geri dönülmüştür (Georgeon, 2012, s. 553). 1908 Devrimi ile Jön Türkler, Osmanlı devletini biçimsel anlamda anayasaya sahip bir saltanat devletine dönüştürmekle birlikte bu dönem ayrıca cumhuriyet döneminde kurulacak olan parlamentoya dayalı anayasal yönetim şeklinin temelini oluşturması bakımından önemlidir (Findley, 2019, s. 200).

İkinci Meşrutiyet döneminde yeniden yürürlüğe giren anayasa ile padişah yasama ve yürütme yetkilerini devretmesi sonucu padişahın yetkileri kısıtlanmış, hükümetin sadece meclise karşı sorumlu tutulması ile parlamentonun yasama ve denetleme yetkisi genişletilmiştir (Berkes, 2020a, s. 433). Anayasanın sahip olduğu bu nitelikler gerçek anlamda parlamenter siyasal sisteme geçişin gerçekleşmesi ve hukukun üstünlüğüne dayanan yönetimi sağlaması bakımından Cumhuriyet döneminde kurulacak hukuk sistemi ve siyasal yönetimin temelinin atıldığı söylenebilir (Aykaç, 2021, s. 646).

Jön Türk hareketinin temelinde tıpkı Tanzimatçılar ve Yeni Osmanlılar gibi devletin nasıl kurtarılacağına dair soruya çözüm bulabilme çabası bulunur. Bu sorunun çözümüne yönelik gerçekleştirilen reformlar modern Türkiye'nin doğuşunda önemli bir yere sahip olmuştur (Lewis, 2020, s. 288). Jön Türklerin devleti kurtarma temelinde şekillenen milli kültüre dayalı görüşleri, dağılmakta olan çok uluslu bir imparatorlukta ortaya çıkan siyasi bir zorunluluk olmakla birlikte Osmanlı devlet yapısının kapsayıcı niteliğini de içeren otoriter bir milli kültür fikrinin ortaya çıkmasının zeminini oluşturmuştur (Mardin, 2015, s. 311-312).

Yeni Osmanlılarla başlayan ve Jön Türklerle devam eden Osmanlı'nın muhalefet hareketlerini ortaya çıkartan düşünsel ortam devletin modernleşme çabalarının sonucudur. Bu doğrultuda Jön Türklerin anayasal parlamenter yönetim sisteminin yeniden ilanını sağlayarak dağılmakta olan devleti kurtarmak temelinde şekillenen siyasal hedefleri ve modernleşme çabaları, Yeni Osmanlıların siyasal hedefleri ve fikirleriyle devamlılık gösterdiği söylenebilir (Yılmaz ve Telli, 2021, s. 1412-1416). Jön Türkler, Yeni Osmanlılar hareketinden farklı olarak birer ideolog olmanın ötesinde devleti kurtarma temelinde şekillenen politik fikirlerini eylem ile gerçekleştirme yolunu izlemişlerdir. Bu doğrultuda Jön Türkler, devleti kurtarma ve güçlendirme politikası için modernleşme ve batılılaşmanın zorunlu olduğu yönünde hemfikirdirler ancak bu zorunluluğun kapsamı konusunda görüş farklılıkları bulunmaktadır (Zürcher, 2009, s. 52).

İkinci Meşrutiyetin ilanının ardından politik bir güç olarak ortaya çıkan Jön Türkler merkezileşme çabalarını esas alan ve imparatorluk içinde barındırdığı dini ve etnik unsurların siyasal taleplerine karşı eşit yurttaş oluşturma politikası temelinde şekillenen bir yönetim anlayışını benimsemiştir (Hocaoğlu, 2010, s. 49). Osmanlı modernleşme sürecinde Jön Türkler ilk kez toplumu ve devleti birlikte ele alarak, köklü bir değişim temelinde, siyasal, sosyal ve kültürel araçları kullanarak modernleşmenin gerekliliklerine göre bir devlet yapılanmasını esas almışlardır (Karpat, 2020, s. 99).

İkinci Meşrutiyet dönemi, Osmanlı modernleşme sürecinin hızlandığı ve Batılılaşma hareketinin ivme kazandığı bir dönemdir (Lewis, 2020, s. 310). Osmanlı devletinin son döneminde yaşanan savaş ve bunalımlara rağmen modernleşme çabaları sürdürülmüştür. İkinci Meşrutiyet döneminde gerçekleşen reformlar Türkiye

Cumhuriyeti'nin idari ve hukuki alt yapısını meydana getirmiştir (Aykaç, 2021, s. 645). Bu dönem gerçekleşen reform hareketleri, Tanzimat'la başlayan ve Birinci Meşrutiyetle devam eden modernleşme çabalarının devamı olmakla birlikte Osmanlı modernleşme sürecinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Birecikli, 2008, s. 212).

İkinci Meşrutiyet ile yeniden ilan anayasa, modernleşme ve demokratikleşme bakımından ele alındığında; siyasal çıkarlarını savunan siyasal parti ve derneklerin kurulması, anayasal parlamenter sistem içerisinde farklı düşünce ve ideolojilerin temsil hakkı elde etmesi bakımından çeşitli siyasal parti ve derneklerin yer aldığı kozmopolit olarak değerlendirilebilecek bir döneme geçilmiştir (Hocaoğlu, 2010, s. 15-16). İkinci Meşrutiyet döneminin çoğulcu yapısı farklı fikir akımlarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu dönem çeşitli topluluk ve grupların savundukları düşünce hareketleri dergi ve gazeteler aracılığıyla savunulması Osmanlı modernleşme sürecinde önemli bir aşamayı ifade eder (Tazegül, 2005, s. 85).

Osmanlı modernleşme sürecinde İkinci Meşrutiyet döneminde gerçekleştirilen idari ve sosyal reformlar, yeni kurulacak olan Cumhuriyet Türkiye'sinin inşa sürecini etkilemesi yönünden önemlidir. Bu dönemde devlet vatandaşlarının bireysel meselelerinde dini esas alan kanunları terk ederek, dini mahkemelerin, vakıfların denetiminin ve eğitim kurumlarının idaresini; Adliye, Eğitim ve Vakıflıklar bakanlıklarına devretmiştir (Findley, 2019, s. 235).

İkinci Meşrutiyet döneminde bireysel ve aile meselelerinde ilgili kurum olan Şeriat mahkemelerinin Adliye bakanlığına devredilmesi, Osmanlı'nın dini otoritesinin yerini modern ve seküler bir devlet yapısına dönüşümünün kavranması açısından önemli bir gelişmedir (Lewis, 2020, s. 311). İkinci Meşrutiyet döneminde idari ve eğitim alanlarında gerçekleşen reformların laik niteliği Osmanlı modernleşme süreci içinde önemli bir dönüm noktası olarak görülebilir (Zürcher, 2018, s. 151). İkinci Meşrutiyet döneminde dini mahkemelerin, medreselerin ve dini kurumların devlet denetimine bağlı kılınması gibi reformlar Cumhuriyet dönemi laik reform uygulamalarının temelini oluşturmuştur (Arai, 2016, s. 140).

İkinci Meşrutiyet içerdiği savaş dönemine rağmen iktisadi, idari ve eğitim alanlarında önemli reformların gerçekleştiği bir dönem olmuştur. Bu reformlar arasından öne çıkan yenilik ise milli iktisat düşüncesinin ortaya çıkmasıdır (Karpat,

2020, s. 101). İttihad ve terakki, sanayileşmemiş, sermaye birikiminin olmadığı, geleneksel mali politikaların işlediği Osmanlı ekonomisinin aynı zamanda dış borçlanmalar ve kapitülasyonların getirdiği mali bunalımı çözebilmek adına milli iktisat politikası geliştirmiştir. Bu doğrultuda; kapitülasyonların kaldırılması, milli sermayenin önceliği gibi iktisadi düzenlemelere dayalı reformlar gerçekleştirmiştir (Tunaya, 2003, s. 139-140).

İkinci Meşrutiyet döneminde ekonomi alanında uygulanan reformlarla ekonomiyi yabancıların denetiminden çıkararak, mali bağımsızlığı amaçlayan milli bir iktisat politikasını benimsemiştir. Bu amaçla yabancı yatırımı desteklerken dış ticareti arttırma politikası izlenmiştir. Milli iktisat politikasının sonucu olarak devlet gelirleri artmış, vergi denetimi ve maliye sisteminin düzenleyici reformlar yapılmıştır (Zürcher, 2018, s. 152-153).

İkinci Meşrutiyet döneminde ekonomi alanında gerçekleştirilen reformlarla milli bankacılık sistemi benimsenmesinin yanı sıra kabul edilen Teşviki Sanayi kanunu ile bağımsız ve yerli bir ekonomik yapı inşa etmek amacıyla yerli sanayi oluşumunu destekleyen, Türk burjuvazisi oluşturma amaçlı bir politika benimsenmiştir (Birecikli, 2008, s. 221). Bu dönem mali alanda serbest girişimin desteklendiği, yabancı yatırımların genişlediği bir dönem olmanın yanı sıra işçi örgütlenmeleri ve işçi eylemlerinin de ortaya çıktığı bir dönem olmuştur (Findley, 2019, s. 195). Jön Türklerin milli iktisat politikası, sosyal dönüşümün hızını arttırmıştır. Bu dönüşüm işçi sendikalarının ve farklı siyasal partilerin kurulmasında kendini göstermiştir (Karpat, 2020, s. 102).

İkinci Meşrutiyet döneminde eğitim alanında gerçekleşen reformlar, Cumhuriyet döneminde ortaya çıkacak olan düzenlemelere zemin hazırladığı söylenebilir. Bu doğrultuda bu dönemde ilköğretimin zorunlu hale getirilmesi, eğitimin millileştirilmesi ve Latin harflerinin öğrenilmesi gibi girişimler gerçekleşmiştir (Aykaç, 2021, s. 647). Jön Türkler, halkın eğitilmesi konusuna önem vermiş, modernleşmenin eğitimli ve bilinçli bir toplumla mümkün olunabileceğini savunmuştur. Bu noktada Tanzimat döneminde başlayan toplum mühendisliği çabası İkinci Meşrutiyet döneminde de etkili olmuştur (Ahmad, 2019b, s. 39). Eğitim alanında yapılan reformlarla Avrupa dillerinin öğrenilmesi zorunluluğu getirilmiş, öğretim programlarında düzenlemeler yapılmıştır (Zürcher, 2018, s. 151).

İkinci Meşrutiyet döneminde eğitim alanındaki en önemli reform eğitim imkanlarının kız öğrencileri de kapsayacak şekilde yaygınlaşmasıdır. Bu dönem kız öğrencilerin ilk ve ortaöğretimin yanı sıra üniversitede de eğitim alabilmelerinin önü açılmış, böylece kadınların iş ve toplumsal hayatta öğretmen, doktor, memur, hemşire gibi meslek gruplarında yer alması sağlanmıştır (Lewis, 2020, s. 310). İkinci Meşrutiyet döneminde kız çocukları için temel eğitimin zorunluluğunun getirilmesi, kadınlar için üniversitesi açılması ve daha sonra İstanbul Üniversitesiyle birleştirilmesi eğitim alanında kadın erkek eşitliği adına dönüşümlere yol açacak reformlar olmuştur (Findley, 2019, s. 235).

İkinci meşrutiyet dönemi, modernleşme sürecinde ilk defa meydana gelen çoğulcu bir siyasal deneyimi başlatmanın yanı sıra dernek kurma ve toplanma özgürlüğünü tanımlamıştır. Bu dönemde Türk siyasal tarihinde ilk kez gerçekleşen çoğulcu bir siyasal deneyimi başlatmış, siyasi partiler, çeşitlik dernek ve gazeteler kurulmuştur (Tunaya, 2003, s. 128).

İkinci Meşrutiyet, farklı alanlarda çeşitli gazete ve dergilerin yayınlandığı bir dönem olmanın yanında, Osmanlı modernleşme sürecinde ilk kez kadınların da görünür biçimde yer aldığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde kadınların çıkardığı dergiler yayınlanmış ve feminist dernekler kurulmuştur (Findley, 2019, s. 194). Bu dönemde eğitim alanında gerçekleşen reformlar ve hukuk alanında aileye yönelik çıkarılan kanunlarla kadınların toplumdaki konumu güçlenmiştir (Arai, 2016, s. 141).

İkinci Meşrutiyet döneminde kadınların üstlendikleri kamusal roller, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda, kadınların yeni kurulan devletin inşası sürecinde önemli bir rol almasına sebep olmuştur (Ahmad, 2019a, s. 76). İkinci Meşrutiyet döneminde Jön Türklerin uyguladığı reformlar Osmanlı'da sınıf oluşumu ve kadın erkek ilişkilerinde bir değişimi meydana getirmiştir (Findley, 2019, s. 234).

İkinci Meşrutiyet döneminde Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşlarının etkisiyle askeri sınıf, siyasal alanda etkin bir rol üstlenmiştir. Jön Türk devrimi de askeri sınıfın etkisiyle ortaya çıkmakla birlikte bu dönemdeki askeri reformlar, modern ordu örgütlenmesi ile orduya yeni bir düzen getirmek amacıyla gerçekleştirilmiştir (Moreau, 2010, s. 171). İttihat ve Terakki için ordu içindeki reformlar, savaş döneminde siyasetin en önemli argümanlarından biri olan askeri

reformlara yöneliktir. Bu dönemdeki askeri reformlar, Osmanlı ordusunun Avrupa ordularıyla eş seviyeye gelebilmesi ve Osmanlı'nın askeri örgütlenmesini sağlamak amacıyla Almanya'nın desteği sağlanmıştır (Findley, 2019, s. 199-200). Jön Türklerin modern ordu örgütlenmeleri gibi askeri düzenlemelerinin yanı sıra bu dönem gerçekleşen askere alma sistemi ve düzenli ordu katılımını sağlamaya yönelik askeri reformlar, Cumhuriyet döneminde ulusal ordu kuruluşunun temelinin atılmasını sağlamıştır (Moreau, 2010, s. 242).

Jön Türkler, İkinci Meşrutiyet ile Batı kaynaklı düşünce sisteminin Osmanlı devletine bir anlamda taşıyıcısı olmuşlar, siyasi ve idari alanlarda öne sürdükleri fikirler, Cumhuriyet dönemi inkılaplarının temelini oluşturmuştur (Tunaya, 2003, s. 90-107). İkinci Meşrutiyet döneminde Jön Türklerin gerçekleştirmiş olduğu reformlar, sosyal ve kültürel devamlılık temelinde ele alındığında, modern Türkiye'nin oluşumunda önemli bir etken olarak görülebilir (Karpat, 2020, s. 102).

İkinci Meşrutiyet döneminde, vatan ve millet gibi kavramların yaygınlaşması sonucu bir zihniyet değişimi yaşanmıştır. Savaş sonrası milliyetçilik temelinde şekillenen bu zihniyet değişimi, Osmanlı'nın yıkılışının ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin inşasında önemli bir etkendir (Ahmad, 2019a, s. 76). Siyasal, idari, eğitim ve ekonomi alanlarında, Jön Türklerin laik ve milliyetçiliğe dayalı reform uygulamaları, Cumhuriyet'in inşası sürecinde kuruluş kadrolarını etkilemesi bakımından önemlidir (Tunaya, 2003, s. 167).

İkinci Meşrutiyet dönemi, Osmanlı'nın modernleşme sürecinde, siyasi, idari, iktisadi, eğitim ve toplumsal alanlarda dönüşüm meydana getirmesi sebebiyle önemli bir dönüm noktası olmasının yanı sıra gerçekleşen reformlar ile modern Türkiye'nin oluşum sürecinde önemli bir aşamayı ifade ederken, Cumhuriyet yönetimine geçiş sürecini etkilemesi bakımından da önemlidir (Aykaç, 2021, s. 635).

1.5.Cumhuriyet Dönemi Türk Modernleşmesi

Modern bir devlet kurmak amacıyla gerçekleştirilen iki yüz yılı kapsayan modernleşme çabaları Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Osmanlı İmparatorluğunun yıkılarak, yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla çağdaşlaşma temelinde şekillenen yeni bir boyut kazanmıştır (Tunaya, 2016, s. 89). Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın ardından geleneksel ve dinsel otorite olarak kabul edilen Osmanlı'nın saltanata dayalı yönetimi kaldırılarak, ulusal egemenliğe dayalı Cumhuriyet rejiminin kurulmasıyla, devletin siyasal yapısındaki tüm geleneksel ve dinsel kurumlar yerini Cumhuriyet rejiminin getirdiği çağdaşlaşma temel alınarak inşa edilen yeni siyasal yapılara bırakmıştır (Kili, 2006, s. 123).

Cumhuriyetin ilanı sonrasında gerçekleşen inkılap hareketleri, tam bağımsızlık ve ulusun egemenliğine dayanan çağdaşlaşma amacıyla gerçekleştirilen kökten değişimleri ifade etmektedir. İmparatorluğa ait teokratik devlet düzeninden, ulusal bağımsızlığa dayalı Cumhuriyet rejimine geçişte bu değişim süreci sosyal, kültürel ve ekonomi alanlarında birbirini tamamlayan değişimler olarak gerçekleştirilmiştir (Tekin, 2008, s. 131). Meşruiyetini dinsel temelden alan teokratik yönetim sisteminden, demokrasiye dayalı cumhuriyet rejimine geçişte Atatürk dönemindeki tek parti yönetimi, çağdaşlaşma sürecinde bir geçiş dönemi olarak değerlendirilebilir (Kili, 2006, s. 92).

Cumhuriyet dönemi modernleşme hareketi esas anlamda Atatürk'ün çağdaş esaslara dayalı Cumhuriyet rejimi kapsamındaki temel inkılaplarını içeren ve Türk ulusal birliğine dayanan milli devleti oluşturmak amacıyla gerçekleştirilen çağdaşlaşma hareketidir (Karpat, 2020, s. 140). Atatürk, ulusal bağımsızlık savaşından yeni çıkan Türkiye Cumhuriyeti'nin kendine özgü ulusal bir devrim modeli oluşturmak amacıyla dış siyasal güçlerin etkisi ve denetiminden bağımsız olarak, yapısal ihtiyaçları doğrultusunda ulusal bir çağdaşlaşma modelini uygulama yolunu izlemiştir (Kili, 2006, s. 83). Modern ulus devletin dönüşümünde Atatürk, modern hukuk, modern eğitim ve sanayileşmiş modern ekonomi oluşturmak ve tüm bunların

Cumhuriyet'in laiklik ilkesi bağlamında uygulamayı amaçlamıştır (Ahmad, 2019b, s. 69).

Cumhuriyet rejiminin kuruluşuyla toplumsal ve siyasal kurumlarda köklü değişimler uygulanarak, Türk siyasal düzeninin kökten değişmesi ile yapısal dönüşümler gerçekleşmiştir (Kili, 2006, s. 93). Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nde modern bir toplum meydana getirebilmek amacıyla öncelikle inkılapçı kanunlaştırma hareketlerine engel oluşturan teokratik yapı ve kuruluşları ortadan kaldırmıştır (Tunaya, 2016, s. 110). Saltanatın kaldırılması, Cumhuriyete giden süreçte gerçekleşen önemli bir siyasal devrim olmasının yanı sıra demokratikleşme sürecinin hızlanmasını sağlaması ve devletin siyasal yapısındaki değişim sürecinde ilk laikleşme aşaması olması bakımından önemlidir (Tekin, 2008, s. 134).

Cumhuriyet'in ulusal birlik temelinde ele alınarak, siyasal yapısını oluşturma sürecinde laik yönetim anlayışına uygun olarak hilafet kaldırılmıştır (Kona, 2005, s. 133). Hilafetin kaldırılmasının ardından anayasadan devletin dini İslam olarak açıklayan yasa kaldırılmıştır. Bu dine dayalı imparatorluktan, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin köklü değişikliklerle laik devlet temelinde yapılanmasının kavranması açısından önemli bir değişimdir (Akşin, 2007, s. 188). Cumhuriyet rejimin ilanıyla dinsel otoritenin yerini laik yönetim anlayışı alarak, ulusal birlik temelinde laik bir yönetim biçimini yansıtırken, modernleşme Batı'dan alınan medeniyet anlayışı çerçevesinde ele alınmıştır (Kona, 2005, s. 127).

Cumhuriyet dönemi Türk modernleşmesinin esas kaynağını Atatürk devrim ve inkılapları oluştururken, esas amacı ulusçuluk ve laiklik temelinde ele alınan modern bir ulus devlet yapılanmasının kurulmasıdır (Tazegül, 2005, s. 102). Atatürk devrimi, laik bir toplum temelinde şekillenen demokratik bir siyasal sistem kurmayı amaçlamıştır (Kili, 2006, s. 118). Bu doğrultuda laikliğe dayanan çağdaş Cumhuriyet rejimine uygun olarak din meselelerinin görüldüğü Şeriye ve Evkaf Bakanlığı kaldırılarak yerine Diyanet İşleri ve Vakıfları Kurumu kurulmuştur (Akşin, 2007, s. 187).

Cumhuriyet döneminde laik eğitim sisteminin tam olarak yerleşebilmesi için medreseler kaldırılmış ve İstanbul Üniversitesinde İlahiyat Fakültesi kurulmuştur (Zürcher, 2018, s. 221). Gerçekleştirilen bu yenilikler Atatürk'ün laiklik anlayışı

doğrultusunda ifade bulan dinin devlet denetimi dahilinde ele alınmasıdır (Findley, 2019, s. 252). Cumhuriyet'in ilanının ardından çıkarılan yeni anayasa ile çağdaş yasalar düzenlenmesinin oluşturulması amacıyla siyasal sitem bütünüyle laikleştirilmiştir. Bu doğrultuda; tekke ve türbe gibi dini kurumlar kaldırılırken geleneksel ve eskiyi ifade eden fes atılarak şapka kanunu getirilmiştir (Kili, 2006, s. 154-155).

Cumhuriyet dönemi çağdaşlaşma hareketinde özellikle hukuk düzenlemelerinde ve eğitim alanında laikliği temel alan yenilikler gerçekleşmiştir (Tunaya, 2016, s. 123). Cumhuriyet döneminde hukukta birliği ve yasal eşitliği amaçlayan, laikliğe dayalı çağdaş yasaları gerçekleştirmek için Türk Medeni Kanunu, Türk Ticaret ve Borçlar Kanunu ve Hukuk ve Ceza Mahkemeleri Kanunu çıkarılmıştır (Goloğlu, 2009, s. 189). Hilafetin kaldırılması, Diyanet İşleri ve Vakıflar Başkanlığının kurulması, Medeni Kanun'un ilanı ve Tevhidi Tedrisat Kanunu ile eğitimin birleştirilmesi yasaları esas itibariyle modern Türk hukuk düzeninin yeniden yapılandırma çabalarının bir sonucudur (Ateş, 2010).

Yeni kurulan Cumhuriyet rejimi yönetiminde demokrasinin yerleşebilmesi amacıyla Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası kurularak çok partili siyasal sürece geçiş denemeleri yaşanmıştır (Kili, 2006, s. 89). Ancak kurulan siyasal partiler esas amaçlarından çıkarak Cumhuriyet ve devrim karşıtı güçlerin odağı haline geldiğinden kapatılmış, dolayısıyla çok partili siyasal yaşam Demokrat Parti dönemine kadar ertelenmiştir (Karpat, 2020, s. 150).

Osmanlı devletinin teokrasiye dayanan hukuk sistemi, Cumhuriyet rejiminin ilan edilmesiyle yerini Medeni Hukuk esas alınarak hazırlanan Türk Medeni Kanunu'na bırakmıştır. Medeni Kanun'un ilan edilmesi; hukuk birliğini sağlamasının yanında laik hukuk sisteminin yerleşmesine ve kadın erkek eşitliğini esas alan uygulamaların gerçekleşmesine sebep olmuştur (Tekin, 2008, s. 159-160). Cumhuriyet döneminde kadın hakları konusunda önemli atılımlar gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda kadınlara seçme ve seçilme hakkı tanınmasının yanı sıra kadınların siyasal yaşama katılımı sağlanmıştır (Ateş, 2010, s. 242).

Cumhuriyet döneminde, yeni Türk alfabesi kabul edilerek, dil birliğinin sağlanması amaçlanmıştır (Goloğlu, 2009, s. 275). Ayrıca halkın eğitimini ve düşünsel

gelişimini geliştirmek amacıyla Halkevleri ve Türk Devrim Tarihi Enstitüsü kurulmuştur (Kili, 2006, s. 157). Bu uygulamalarla amaçlanan esas gaye Osmanlı'dan kalan dinsel kimlikten çıkarak, Cumhuriyet'in getirdiği laik niteliklere dayanan ulusal Türk kimliğinin ve ulusal Türk bilincinin yerleşmesini sağlamaktır (Tazegül, 2005, s. 116).

Cumhuriyet döneminde, eğitim alanında gerçekleştirilen devrimsel atılımlar Türk çağdaşlaşma hareketini önemli ölçüde biçimlendirmiştir (Kili, 2006, s. 92). Cumhuriyet döneminde eğitimde birliği sağlamak amacıyla Tevhidi Tedrisat kanunu ile tüm eğitim kurumları Millî Eğitim Bakanlığına bağlanmıştır (Ateş, 2010, s. 245). Bunun yanı sıra gerçekleştirilen üniversite reformu ile hukuk fakültesi, ziraat fakültesi, siyasal bilgiler fakültesi ve dil tarih fakültesi gibi çeşitli fakülteler kurulmuştur (Tekin, 2008, s. 174-175).

Cumhuriyet'in ilanıyla, geleneksel siyasal sistemden çağdaş siyasal siteme geçişte ulusal bir devlet kurma amacıyla, ulusal birliği güçlendirmeye dayalı atılımlar gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda Atatürk tarafından Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu kurulmuştur (Kili, 2006, s. 156). Türk Tarih Kurumunun kuruluşuyla geleneksel tarih anlayışı terk edilerek milli tarih anlayışı benimsenmiştir. Türk Dil Kurumunun kuruluşu ile ise Türkçe'nin modern yaşamın gerekliliklerine cevap verebilecek bir bilim dili olabilmesi amaçlanmıştır (Tekin, 2008, s. 169-170).

Cumhuriyet döneminde ekonomi alanında atılan modernleşme adımlarında ise ilk olarak imparatorluk döneminden kalan aşar vergisi kaldırılarak ve tarım kooperatifleri kurularak çiftçiye destek sağlanmıştır. Bunun yanında yabancı denetiminde yer alan demiryolları, limanlar ve maden işletmeleri satın alınarak, sanayi üretimini teşvik eden yasanın kabulünü içeren İş Kanunu çıkarılmıştır (Kili, 2006, s. 163). Cumhuriyet döneminde, milli iktisat programı dahilinde Türk sanayisini güçlendirmeye yönelik Teşviki Sanayi Kanunu kabul edilmiştir. Ayrıca devlet mali altyapıyı geliştirmeyi hedeflemiş ve bu doğrultuda Ziraat Bankasını yeniden düzenlenmesinin yanı sıra İş Bankası ve Sanayi Bankası kurulmuştur (Zürcher, 2018, s. 231).

Cumhuriyet döneminde ekonomi alanında yapılan en önemli atılım, beş yıllık sanayi planıdır. Uygulanan bu kalkınma planı ekonomi alanındaki çağdaşlaşma

modelinin devletçilik ilkesi bağlamında ilk başarılı örneğidir (Kili, 2006, s. 164). Ekonomi alanında izlenen sanayileşme politikası ile kâğıt, maden, dokuma ve kimya sanayilerine yatırımlar yapılarak ekonomide modernleşme amacıyla önemli atılımlar gerçekleştirilmiştir (Tazegül, 2005, s. 106).

Cumhuriyet dönemi modernleşme çabalarında ayrıca, şapka devrimi, soyadı kanunu ve zaman ölçülerinin değişimi gibi yenilikler gerçekleşmiştir. Temelde bu yeniliklerin esas amacı Cumhuriyet'in getirmiş olduğu laiklik temelinde ele alınan çağdaşlaşma hareketi ile modern bir siyasal düzen ve toplumsal yapı kurularak çağdaş uygarlık düzeyine ulaşılmasıdır (Ateş, 2010, s. 254).

Teokrasiye dayalı çok uluslu imparatorluk yönetiminden, Cumhuriyet'e dayalı ulus devlet yönetimine geçiş sürecinde gerçekleştirilen reformlarla milli egemenlik, demokrasi, laiklik gibi kavramların Türk siyasal hayatına girmesiyle devletin yapısal işleyişinde kapsamlı bir dönüşüm yaşanmıştır (Şen, 2017, s. 161).

Dar anlamda Cumhuriyet; monarşinin karşıtı olarak tanımlanırken geniş anlamda egemenliğin bir kişi ya da zümreye değil, toplumun tümüne ait olan bir yönetim modelini ifade eder (Tanör ve Yüzbaşıoğlu, 2002, s. 72-74). Bu bağlamda Osmanlı-Türk modernleşme süreci teokrasiye dayanan imparatorluk yönetiminden, Türk ulusal birliğine dayanan anayasal bir cumhuriyete geçişle meydana gelen sürecin sonunda modern ulus devletin ortaya çıktığı bir dönüşüm yaşamıştır (Kaliber, 2002, s. 121).

Cumhuriyet, Osmanlı devletinden durağan bir toplumsal ve siyasal bir yapı değil, modernleşme çabası içinde olan bir toplumsal ve siyasal yapıyı miras almıştır. Ancak Cumhuriyet dönemi, Osmanlı modernleşmesine göre daha radikal bir anlayışı benimsemiştir (Demirbaş, 2012, s. 33). Osmanlı'da modernleşme çabaları üst yapı kurumlarının düzenlenmesi ve yenilenmesi ile gerçekleştirilirken, Cumhuriyet dönemi modernleşmesi sadece kurumların yenilenmesiyle değil aynı zamanda çağdaşlaşma hedefiyle gerçekleşen modernleşme atılımlarının bütünsel bir toplumsal dönüşümü gerçekleştirmeyi amaçlayan bir modernleşme hareketidir (Gözaydın, 2002, s. 290).

Cumhuriyet dönemi çağdaşlaşma hareketi, Osmanlı ıslahat hareketleri ile kıyaslandığında, Cumhuriyet dönemi çağdaşlaşma hareketinin, Osmanlı devletinde gerçekleşen reform uygulamaları gibi dış baskılarla değil, iç dinamikleri ile

gerçekleşerek, köklü değişimleri esas aldığı görülmektedir (Tekin, 2008, s. 132). Bunun yanında Cumhuriyet dönemi modernleşme hareketi, Osmanlı'da devleti kurtarma temelinde ele alınan bir araç olmaktan çıkarak, ulus devlet bilincine dayalı çağdaşlaşma, köklü bir değişimi ifade eden ve bütünsel bir biçimde ele alınana temel bir amaç olmuştur (Tazegül, 2005, s. 99). Cumhuriyet dönemi modernleşmesi, Atatürk devriminin çağdaşlaşma, kalkınma ve çağdaş uygarlık düzeyine ulaşma amaçlarıyla ulusal temelde şekillenen, çağdaşlaşmayı; siyasal, toplumsal, kültürel, ekonomik gibi farklı boyutlarla makro düzeyde ele alan ve bu doğrultuda toplumu içine alarak bütünsel yaklaşımla gerçekleştirilen ilk Türk çağdaşlaşma hareketidir (Kili, 2006, s. 92-94).

2.BÖLÜM: ŞERİF MARDİN VE NİYAZİ BERKES'İN ENTELEKTÜEL KİMLİĞİ VE AKADEMİK ÇALIŞMALARI

2.1. Şerif Mardin'in Hayatı ve Entelektüel Kimliği

Şerif Mardin, Osmanlı ve Türk modernleşmesi hakkında çalışmalar yapmış önde gelen sosyal bilimcilerden olup, siyaset bilimci, sosyolog gibi tanımlamaların yanı sıra çağdaş Türk sosyal bilimlerine önemli katkıları olan bir bilim insanıdır. Şerif Mardin'in gerek Osmanlı'da gerek Cumhuriyet döneminde önemli ilim ve bilim insanlarına sahip bir aileden gelmesi entelektüel kimliğini şekillendirmiştir. Mardin'in bürokrat ve akademisyen olarak devlet yönetiminin farklı kademelerinde yer almış bir aileden gelmesi, doğumundan itibaren Türkiye Cumhuriyeti'nin ulus devlet sürecine tanıklık etmesi, çalışmalarına tecrübe ve birikiminin yansımasını sağlamıştır (Çav, 2018, s. 35).

1927 yılında İstanbul'da doğan Şerif Mardin, Galatasaray lisesinde başladığı orta eğitimini ABD'de tamamlamıştır. Lisans eğitimini Stanford Üniversitesi siyasal bilimler fakültesinde siyaset bilimi bölümünde yapmış, Johns Hopkins Üniversitesi'nde uluslararası ilişkiler alanında ise lisansüstü eğitimini tamamlamıştır (Arlı, 2004, s. 498). Şerif Mardin lisansüstü eğitiminin ardından Stanford Üniversitesinde Yeni Osmanlıların Düşünsel Yapıtları konulu teziyle siyaset bilimi doktorasını tamamlamıştır. Doktora eğitimini tamamlamasının ardından Türkiye'ye dönen Mardin, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinde çalışmıştır (Kır, 2019, s. 2).

Jön Türklerin Siyasi Fikirleri adlı teziyle 1964 yılında doçent olan Şerif Mardin, 1969'da profesörlüğe yükselmiştir. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak çalışmasının ardından Boğaziçi Üniversitesi'nde öğretim üyesi ve dekan olarak yer almış, ayrıca American

University'de İslam Araştırmaları Merkezi Müdürlüğü görevini üstlenmiştir (Arlı, 2004, s. 498). Şerif Mardin ayrıca farklı zamanlarda olmak üzere Princeton, Harvard, Columbia, California, Washington ve Sabancı üniversitelerinde çalışmış, İngiltere'de Oxford Üniversitesi'nde ve Fransa'da Ecolé des Hautes en Sciences Sociales'de konuk öğretim üyesi olarak bulunmuştur (Çav, 2018, s. 38).

Şerif Mardin'in çeşitli dünya üniversitelerinde bulunmuş olması farklı uluslararası bilimsel yaklaşımları içeren bir akademik çalışma hayatı sürdürmesine sebep olmuştur. Mardin siyaset bilimi üzerine eğitim almasına rağmen, yaptığı çalışmalarda kullandığı metodoloji gereği farklı disiplinler arası alanlarda çalışarak bilim dünyasında siyaset bilimci ve sosyolog olarak kabul görmüştür. Şerif Mardin'in, 87 makale olmak üzere 14 söyleşi, Forum dergisinde yayınlanan 45 deneme, 18 kitap tanıtımı ve 10 kitaplık çalışması bulunmaktadır (Arlı, 2006a, s. 90). Türkiye'de sosyal bilimler alanında önemli katkıları ile öne çıkan ve gerçekleştirdiği çalışmaları epistemolojik ve metodolojik tutumuyla sosyal bilimlerde önemli etkileri olan Şerif Mardin 2017 yılında vefat etmiştir.

İlk yazısını 1950 yılında yayınlayan Mardin, o tarihten itibaren 150'yi aşkın makale, söyleşi ve kitap çalışmalarıyla verimli ve çok yönlü bir akademik çalışma hayatına sahiptir. Mardin eserlerinde sosyal bilimlerin tamamından beslenen yapısının yanı sıra çalışmalarında disiplinler arası bir yaklaşım söz konusudur (Arlı, 2008, s. 636). Şerif Mardin'in çalışmalarında öne çıkan önemli niteliklerden biri ise Türkiye'ye dair siyasal ya da toplumsal meseleleri çözümlemede uluslararası literatür dahilinde incelemelerde bulunmasıdır (Şahbaz, 2019, s. 63).

Şerif Mardin'in merkez çevre anlayışı, Türk modernleşmesine yaklaşımı ve din siyaset ilişkisine dair çözümlemeleri, yöntemsel düzeyde makro ve mikro çözümlemelerin birlikte ele alarak çözümleme sürecini zenginleştirmesi kadar derinleştirici sonuçlar da sunulabileceğini göstermektedir. Mardin, hem kapsamlı bir modernite tartışması yaparken hem de Türk modernleşmesini modernite sorunsalı bağlamında çözümlerken mikro düzeyin önemini de vurgulamaktadır (Keyman, 2011, s. 31).

Şerif Mardin, düşünsel gelişime dair sorunsalların fikir yapı diyalektiği bağlamında eserlerinde yaptığı incelemelerinde tutarlı bir anlayış söz konusudur. Bu noktada Mardin, fikirleri içinden çıktıkları kültüre özgü anlam ve değer kodları temelinde inceleyen, yorumlayıcı bir açıklama modelini benimsemiştir (Doğan ve

Demir, 2018, s. 15). Şerif Mardin'in akademik çalışmalarında öne çıkan husus toplumun tarihten getirdiği; dil, kültür ve siyaset unsurlarını şekillendiren niteliklerini güncel siyasetin belirleyiciliği durumu altında kalmadan, özgün kendilikler bağlamında ele alan bir yaklaşıma sahip olmasıdır (Doğan N. , 2013, s. 56).

Şerif Mardin, 1954 yılından itibaren yazar kadrosunda bulunduğu Forum Dergisi'ne 1967'ye kadar aralıklarla katkıda bulunmuştur (Arlı, 2006b, s. 124). Forum dergisi, Mardin'in ilk düşünce alıştırmalarını gerçekleştirdiği fikri sahadır (Arlı, 2008, s. 637). Mardin'in 1960-1970 yılları arasında Forum dergisinde çıkan yazıları daha sonra yayınlayacağı pek çok çalışmasının nesnel zeminini oluşturmuş ve entelektüel kimliği açısından verimli bir dönem olmuştur. Bu noktada merkez-çevre ilişkileri ve din sosyolojisi alanındaki çalışmalarının pratik temelleri bu yıllar içinde şekillenmiştir. Mardin'in Forum dergisinde çıkan pek çok yazısının yanı sıra Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğusu başlıklı çalışması daha sonraki çalışmalarının temel gelişme çizgisini belirlemesi ve hem Cumhuriyet öncesi siyasal tartışmaları içeren dinamiklerin, hem de Osmanlı siyaset düşüncesinin yapısal niteliklerinin kavranması bağlamında önemlidir (Arlı, 2006b, s. 128).

Mardin'in temel yazılarını oluşturan doktora ve doçentlik tezleri olan Genç Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu ve Jön Türklerin Siyasi Fikirleri adlı kitapları 1960'larda, 'Merkez-Çevre' ilişkilerine dair yayınladığı makalesi de 1973'te yayınlamasına rağmen Mardin'in akademik ve entelektüel çevrelerde tanınırlık kazanması 1980 sonrasında din sosyolojisi hakkındaki yazıları ile olmuştur (Şahbaz, 2019, s. 71). Bu bağlamda Mardin'e yönelik artan ilginin arkasında Türkiye'nin toplumsal yapısını çözümlemede gösterdiği entelektüel kavrayış ve akademik yetkinliği de önemli rol oynamıştır (Doğan N. , 2013, s. 53). Türkiye'nin önde gelen din sosyologlarından olan Mardin, İslam dininin toplumsal boyutlarına dair önemli bilimsel çalışmalar yapmıştır. Bu noktada Mardin'in çalışmalarında din, toplum, ideoloji, kültür, modernleşme, toplumsal değişim, laiklik gibi kavramlar ağırlıklı yere sahiptir (Okumuş, 2018, s. 145).

2.2. Şerif Mardin'in Akademik Çalışmaları

Şerif Mardin'in ilk yazınsal ürünleri, Osmanlı modernleşmesi üzerine yazdığı çalışmalarıdır. Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu ve Jön Türklerin Siyasi Fikirleri adlı eserleri ve bu alanla ilgili yazdığı makaleleri içermektedir. Mardin bu çalışmalarında Osmanlı devletinde Batı etkisinin kurumsal bağlamda siyasi analizini yaparak devlet içindeki otokratik düzenlemeleri kurumsal tarih ekseninde değerlendirmiştir (Arlı, 2004, s. 501). Yeni Osmanlılar hareketinin temel yönlerini ortaya koyan Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu adlı çalışması, Yeni Osmanlıların siyasi fikirlerinin analizini içermektedir (Mardin, 2006, s. 161). Mardin'e göre Yeni Osmanlılar kendilerinden sonra gelen Jön Türk Hareketini etkilemiş ve Cumhuriyet fikrinin alt yapısını hazırlamışlardır (Mardin, 2017b, s. 282).

Jön Türklerin Siyasi Fikirleri adlı çalışmasında Şerif Mardin, dönemin etkili aydınlarının çalışmalarının monografik bir incelemesini yapmıştır. Mardin bu çalışmasında Cumhuriyet öncesi Türk aydın kesiminin tarihi gelişimini bütünsel bir yorumlamaya dayalı incelemiştir. Mardin' e göre Jön Türkler özgün bir siyasi formülü içeren bir ideoloji oluşturamamıştır (Mardin, 2015, s. 22). Şerif Mardin'in Yeni Osmanlı ve Jön Türkler üzerine yaptığı bu çalışmalar bu alanda yapılan epistemolojik analiz ve referansları içeren öncü çalışmalardandır. Mardin'in, Osmanlı ve Batı siyaset düşüncesine ilişkin karşılaştırmalı analizleri siyaset ve toplumun temel dönüşümlerini kavramak açısından Cumhuriyet öncesi dönemin belirleyici etkisini ortaya koymuştur (Arlı, 2004, s. 504).

Şerif Mardin'in Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu ile Jön Türklerin Siyasi Fikirleri adlı eserleri ve Osmanlı modernleşmesi üzerine yoğunlaştığı çalışmalarının ardından ideoloji kavramı ve toplumsal yapıları incelemeye yönelik çalışmalar kaleme almıştır. Şerif Mardin'in ilk kitabı olan Din ve İdeoloji'de Osmanlı toplumunun anlaşılmasına yönelik patrimonyalizm ve Osmanlı'da sivillik tartışmaları gibi kavramlarla metodolojik bir eleştiri ile kaleme aldığı eser esas

itibariyle birbirinden farklı makalelerden oluşan konuların din ve ideoloji temel alınarak ortak bir ana konu çerçevesinde bir araya getirilmesinden oluşur.

Din ve İdeoloji, kavramsal incelemelerin öne çıktığı bir çalışma olmakla birlikte, Mardin'in sosyoloji ve psikoloji gibi modern davranış bilimlerinin din, kültür ve ideoloji gibi kavramlarla birlikte ele alınarak incelenmesiyle, modern ideoloji ve din sosyolojisini çözümleme girişiminin toplumu anlatmakta sağladığı inceleme imkanlarını araştırma amacını içerir (Mardin, 2018c, s. 7). Mardin, din, kültür ve ideoloji gibi kavramlarla sunmaya çalıştığı modelde yapısal unsurlar ile fikirsel altyapı arasındaki ilişkileri açıklamada Max Weber'in metodolojisinden yararlandığını belirtmektedir. Mardin bu eserinde, ideoloji ve din arasındaki ilişkiyi açıklayarak Osmanlı toplumunun ve bugünkü Türkiye'nin Batı toplumlarından ayıran özelliklerinin olduğunu belirterek, dinin toplumsal bir olgu olarak yer aldığını açıklamayı amaçlamıştır (Mardin, 2018c, s. 7-9). Bu eserinde Mardin, Osmanlı'da yer alan yapı ve kültür normlarının otorite ve halk arasındaki niteliksel ilişkilerini inceleyerek, Türkiye'deki İslam kültürünün ideoloji ve siyasal bağlamda yansımalarını açıklamaya çalışmıştır (Mardin, 2018c, s. 78).

Şerif Mardin, Din ve İdeoloji adlı kitabında Türkiye'de dinin ideolojik işlevlerini açıklayarak, dinin siyasal alanda oynadığı rolü çözümlemeye çalışır. Mardin'in dinin siyasal alandaki oynadığı rolü incelemesinin sebebi Türkiye'de din olgusunun önemli bir unsur olarak yer almasıdır (Mardin, 2018c, s. 30). Dolayısıyla Mardin, bu eserinde Osmanlı ve Türk toplumunun yapısal özellikleri bağlamında din olgusunun toplumsal eğilimleri etkilemedeki rolünü incelemiştir.

Şerif Mardin'in bir diğer eseri İdeoloji'dir. Mardin'in İdeoloji adlı çalışması, ideoloji kavramının analizini içerirken, sosyal bilimlerin başlangıç düzeyinde bir giriş niteliğinde sunulmuştur (Mardin, 2007, s. 12). Altı bölümden oluşan eserin birinci bölümünde, ideoloji kavramının tarihsel gelişim sürecini incelemiştir. İkinci bölümde, ideoloji ve bilim felsefesine değinirken Marks, Mannheim, Frege, Russel, Reichenbach gibi düşünürlerin görüşlerine yer verilir. Üçüncü bölümde, sembol ve kültür başlığı altında simge, kültür, kültür kodu ve mitos gibi kavramlar incelenir. İdeoloji ve sosyal değişme başlıklı dördüncü bölümde, ele alınan kavramların sosyal değişim bağlamında durumunu incelerken, beşinci bölümde, simgelerin dağıtımı ve bilginin üretilmesi başlığıyla İngiltere, Fransa ve Rusya hakkında değerlendirilmeleri bulunur. Çağımızda ideoloji:

İdeolojinin gerilemesi savı adlı altıncı bölümde ise ideolojinin sosyoloji ve kültür içindeki öneminin değerlendirilmesini içerir.

Tarihsel perspektifle ele aldığı bu çalışmasında Şerif Mardin, ideolojilerin sonunun geldiğine dair olan tezlere karşı çıkmıştır. Mardin'e göre ideolojinin sonunun geldiğinin öne sürülmesinin yanlış olduğunu fakat ideolojilerin yumuşadığından söz edebileceğini savunmuştur (Mardin, 2007, s. 173). Mardin'in İdeoloji adlı eserinde ideoloji kavramını sosyoloji bağlamında ele alırken, kültür, inanç ve bilgi gibi aktarılan kavramların kitlelerdeki yansımalarını incelemiştir. Bunların yanı sıra Mardin'in bu çalışması ideoloji kavramının Türkiye'deki dini yapıyla olan etkileşiminin analizini içerir.

Şerif Mardin'in bir diğer çalışması olan Türkiye'de Toplum ve Siyaset adlı eseri; Sivil Toplum, Siyasal Kültür ve Sosyal Yapı, Atatürk ve Türk Devrimi ve Tanzimat ana başlıklarını içeren üç ana makaleden oluşur. Mardin Türkiye'de Toplum ve Siyaset adlı çalışmasında Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye'sinin modernleşme bağlamında geçirdiği aşamaların siyasal ve toplumsal alt yapılarını incelemektedir.

Mardin'in Türkiye'de Toplum ve Siyaset adlı eserinin Sivil Toplum adlı makalesinde sivil toplum kavramının anlamına yönelik değerlendirmelerde bulunurken, Batı'daki sivil toplum kavramının Türkiye'deki karşılığının aynı olmadığını savunur (Mardin, 2017a, s. 9). Mardin'e göre sivil toplum kavramı tarihsel açıdan olduğu kadar kavramsal açıdan da ifade bulan bir toplum aşamasıdır (Mardin, 2017a, s. 14). Bu noktada Mardin'in Türkiye'de Toplum ve Siyaset adlı çalışmasında sivil toplum kavramının Türkiye'de bazı unsurlarının eksikliğinden bahsederken, Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet Türkiye'sinde sivil toplumun varlığına dair çözümlemesini içermektedir.

Atatürk ve Türk Devrimi olarak belirlenen diğer ana başlıkta Mardin, Atatürk devrimlerini ve düşüncesini ele alarak daha önce tartışılmış ancak nihai çözüme varmamış sorunlar üzerinde durmaktadır. Mardin çözüm yollarını Atatürk'e özgü bir yetkinlik unsuru bağlamında ayırıcı özelliğini ortaya koyarak anlatma girişimde bulunur (Mardin, 2017a, s. 161).

Mardin'in Türkiye'de Siyaset ve Toplum adlı çalışmasının son ana başlığı olan Tanzimat, bugünün içinde bulunulan toplumsal sorunların çözülmesinde tarihi metodları kullanmanın öneminden bahseder. Bu noktada Türk tarihinin

tarihsel gelişmesinin daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla Osmanlı hakkındaki siyasi oluşumların incelenmesinin bugünkü siyasi davranış kodlarını açıklamaya yardımcı olacağını savunmuştur (Mardin, 2017a, s. 261). Bu bölümde Mardin, Ali ve Fuat paşaların modernleşme hareketindeki önemli katkılarından bahsederken Yeni Osmanlıların batılılaşma sürecinde ortaya çıkan oluşumunu incelemiştir.

Mardin bu çalışmasında, Türk toplumunun yöneten ile yönetilen arasındaki tarihsel ikiliğin, devlet elitleri arasındaki rekabet ve iktidarı paylaşmaya yönelik olduğunu savunmaktadır. Mardin'e göre Türk siyasetinin toplumsal temelini oluşturan bu çatışmaların Cumhuriyet Türkiye'sinin de siyasal hayatında tekrar ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Mardin, 2017a, s. 118).

Mardin'in bir diğer eseri, Osmanlı Modernleşmesinden Kemalizme Din, Ulus Devlet: Din ve Siyaset ve Aydınlar ana başlıkları etrafında ele aldığı 'Türkiye'de Din ve Siyaset' adlı çalışmasıdır. Mardin, Osmanlı Modernleşmesinden Kemalizme Din başlıklı çalışmasında İslamcılık konusunu incelemiştir. Mardin, Osmanlı'da İslamcılığın 1870'lerden itibaren İmparatorluğun merkezinde güçlenen bir ideolojik davranış kalıbı olarak görür (Mardin, 2017b, s. 9). Mardin'e göre İslam toplumlarında İslamcılık önceleri belirsiz bir eğilim olarak yer alırken, 19. yüzyılın sonlarına doğru farklı nitelikler taşıyan ancak İslami düzen oluşturma kuramında birleşen arayışlar kümesi olarak ortaya çıkarak bilinçli bir akım olarak şekillenmeye başladı (Mardin, 2017b, s. 23). Mardin çalışmasında İslam dünyasındaki ilk gelişmeleri incelerken, Ahmet es-Sirhindi, Şah Veliyyullah, Muhammed Abdülvehhab ve Cemaleddin Afgani gibi kişileri inceler. Bunların yanı sıra Mardin çalışmasında Abdülhamid'in İslamcılık politikasını ve reformcu İslamcılık olarak adlandırdığı 2. Meşrutiyet akımlarına ve Meşrutiyet'in öne çıkan dergilerinden Sırat-ı Müstakim ve Sebilü'r-Reşad gibi dergilere yer verir.

Türkiye'de Din ve Siyaset adlı kitabının ikinci bölümünde Şerif Mardin modern Türkiye'de din ve siyaset olgusunu incelemiştir. Mardin çalışmasında laiklik ilkesi bağlamında Cumhuriyet reform politikalarının toplumsal dinamikleri nasıl etkilediğini değerlendirmiştir. Mardin'e göre çağdaş Türkiye'de İslam'ı anlamak için Türk toplumunun dini niteliğini göz önüne almanın yanı sıra Cumhuriyet öncesi çeşitli durumları inceleyerek değerlendirmelerde bulunmak

gerekir (Mardin, 2017b, s. 113). Mardin bu bölümde genel itibariyle Türkiye'de dinin, sosyal, siyasal ve ekonomik etkenler tarafından şekillendirilmekte olduğuna vurgu yapar. Mardin, Türkiye'de dinin, siyasal ve sosyal yapıyı etkilemede birçok eğilim ve ideolojinin varlığını İran'daki İslam devletinden farklı bir konum içine yerleştirirken, Türkiye'nin gelecekte İslam'a kayıp kaymayacağı ya da ne ölçüde kayacağı sorularına sosyal yapı içinde cevap bulmamız gerektiğini ifade etmiştir (Mardin, 2017b, s. 143).

Türkiye'de Din ve Siyaset adlı çalışmasında Şerif Mardin, Osmanlı İmparatorluğu'nda İslamcılığın ortaya çıkış ve gelişimini değerlendirmenin yanı sıra dinin toplumsal yapı ve politik yapı arasındaki bağlantısını incelerken aynı zamanda Türkiye'de İslamcılık hareketinin taşıdığı özellikleri Cumhuriyet'in laiklik ilkesi sonrasında Türkiye'de dinin etkisini ve İslam'ın rolünü incelemiştir.

Şerif Mardin'in 'Türkiye'de İslam ve Sekülarizm' adlı eseri ise sekiz makale ve iki söyleşiden oluşmaktadır. Çalışmanın ilk makalesinde on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı'da kamusal kimlik inşası üzerine değerlendirmeleri içermektedir. Bu bölümde Mardin genel itibariyle Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı etkisiyle başlayan reformlar döneminin on dokuzuncu yüzyılda yapısal dönüşümlere sebep olan değişimlerin analizini konu almıştır.

Çalışmada ikinci başlık Jön Türklerin Yabancılaşması: 'Devrimci Şuura'a Dair Kısmi Bir Açıklama Çabası adlı makaledir. Bu çalışmada Mardin Jön Türklerin ideolojik altyapılarını inceleyerek, Jön Türk hareketini açıklama noktasında Tanzimat'ın son dönemlerinde yaşanan değişimler bağlamında ele almıştır. Mardin'e göre Tanzimat reformlarının sonuçları bağlamında ele alındığında toplumsal hızlı bir değişime sebep olmuştur ve bu dönem incelemelerinin ortak teması toplumda yaşanan bu hızlı değişimdir (Mardin, 2018b, s. 25). Mardin, reform hareketlerinde etkili olan Jön Türkler ve Yeni Osmanlılar hareketindeki ortak amacı devletin bekası olarak açıklar.

19. ve 20. yüzyıllarda Osmanlı'da ve Türkiye'de İslam başlıklı üçüncü makalede Mardin, modern Türk İslam tarihinin kurumsal açıdan ele alarak modern Türkiye İslam'ının taşıyıcılarının katkılarını incelemiştir (Mardin, 2018b, s. 44). Mardin'e göre Osmanlı'da reform süreci ilerledikçe ulema prestijini kaybederken yönetici olarak üstlendiği rolü de kaybetmiştir (Mardin, 2018b, s. 47). Mardin sivilleşme ve entelektüelleşme kavramlarını iki ayrı yönünü anlatırken, rolü

azaltılan ulemanın yerine, modern eğitim kurumlarından yetişen aydınların geçtiğini ifade eder. Bu durum dini temsil eden grubun değişmesine sebep olurken geleneksel düzendeki ulemadan farklı bir sivil oluşumu başlatması bakımından önemlidir.

Mardin, Türkiye'de İslam ve Sekülarizm çalışmasının İsim Oyunları adlı dördüncü makalesinde 1918-1939 yılları arasında yaşanan kimlik değişiminin bir statü değişimini de içerdiğini belitmiş, kozmopolit ve çok etnikli imparatorluğun Türklüğün esaslarını belirlenmesiyle bir Cumhuriyet yurttaşlığına dönüştüğünü ifade etmiştir. Mardin makalesinde konuyla bağlantılı kuramsal çerçeveleri açıklayarak, bu dönüşümün nasıl mümkün olduğunu sorgulamıştır (Mardin, 2018b, s. 109-110).

Kavramsal kopuş başlıklı beşinci makalede Mardin, yerel 'çevre' söyleminin, altındaki kavramların ve çevrenin modernleşmesini anlamanın sadece Batı'dan yayılan düşünce mekanizmaları ile değil kavramsal tarihi bağlamında Osmanlı-Türk bileşenlerini de incelenmesi gerektiğini vurgular. Mardin, Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı'dan devraldığı kültürü radikal bir biçimde dönüştürme görevini üstlenmiş olmasını araştırma içerisinde vurgulanması gereken önemli bir nokta olarak görür (Mardin, 2018b, s. 130-131).

Türk Milliyetçiliği: Sınıflandırma Sisteminden Dayanışma Sistemine adlı altıncı makalede Mardin, Türkiye'nin modernleşme sürecinin anlaşılmasını sağlayarak geliştirilebilecek bir çerçevenin taslağını sunar (Mardin, 2018b, s. 149). Bunu yaparken Mardin, Osmanlı'daki sosyopolitik değişimlerin incelenerek analizinin yapılması gerekliliğinin altını çizer.

Kitle Toplumunda İslam: Uyumla Kutuplaşma Karşı Karşıya başlıklı yedinci makalede Mardin, Türkiye'deki modern İslami araştırmalarda dikkat edilmesi gereken noktaları belirtmekte ve sivil dinin oluşumundan bahsetmektedir. Mardin'e göre modern Türkiye'de dinin rolünü kavramanın yolu seküler Cumhuriyetçi Türkiye'nin bıraktığı boşlukları anlamakla mümkündür (Mardin, 2018b, s. 162).

Operasyonel Kodlarda Süreklilik, Kırılma ve Yeniden İnşa: Dün ve Bugün Türk İslami İstisnacılığı başlığını taşıyan sekizinci makalede Mardin, din ve devlet söylemi üzerinde bir tez ortaya koymaktadır. Batı dünyasında genellikle Arap İslamı üzerine olan çalışmaların öne çıktığını belirten Mardin, bu çalışmalarla Türk

İslamı'nı anlaşılamayacağını ve Türk İslamı'nın istisnai özelliğinin de önemsenmeme riskinden bahsetmektedir. Mardin bu çalışmasında üç analitik kavram üzerinden Türk İslam'ını din ve devlet ilişkisi bağlamında yeniden incelemiştir (Mardin, 2018b, s. 167).

Şerif Mardin'in Türk Modernleşmesi adlı eseri ise Batıcılık, 19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti, Osmanlı Bakış Açısından Hürriyet, Türkiye'nin İletişimin Modernleşmesinin Erken Bir Safhası Üzerine Bazı Notlar, Türkiye: Ekonomik Bir Kodun Dönüşümü, Türk Düşüncesinde Batı Sorunu, Türkiye'de Gençlik ve Şiddet, Kültür ve Kütle gibi geniş bir alanı kapsayan çeşitli makalelerden oluşmaktadır. Şerif Mardin'in Türk Modernleşmesi adlı çalışması modernleşme sürecinin aşamalarını bütünsel bir şekilde inceleyerek, geniş bir konu çeşitliliği sunar.

Şerif Mardin'in Türk Modernleşmesi adlı çalışmasının ilk makalesi Batıcılık başlıklı makalesidir. Mardin'e göre Batıcılık, Osmanlı devletinde başlayarak Cumhuriyet Türkiye'sinde yeni kapsamlar kazanan, Batı Avrupa'nın ulaştığı düşünsel ve toplumsal bileşime erişme çabasıdır (Mardin, 2018a, s. 9). Mardin Batıcılık adlı makalesinde; 2. Mahmud dönemi ve Tanzimat'ın ilanını, Islahat Fermanı, 2. Abdülhamid dönemini, 2. Meşrutiyet dönemini son olarak da Atatürk ve Batıcılık konularını incelemiştir.

Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma başlıklı ikinci makalede Mardin, sosyal bilimlerdeki kültür, kültürel gelenek, modernleşme, ideoloji, toplumsal seferberlik ve evrensellik gibi kavramları Türk toplumunun çerçevesine yerleştirerek değerlendirmeyi denemektedir (Mardin, 2018a, s. 21). Mardin bu çalışmasında Osmanlı kültüründe Tanzimat sonrası yapısal değişiklikleri incelemek amacıyla dönemin edebiyat ürünlerini kullanmıştır. Böylece Mardin, batılılaşmanın toplumsal ve siyasal değişmenin yarattığı sorunları dönemin romanları üzerinden ele alarak, Osmanlı aydınlarının toplumsal ve sosyal değişmenin getirdiği sorunlara yaklaşım tarzlarını inceler.

19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti başlıklı üçüncü makalede Mardin, siyasal düşünce akımlarının Batı'da geliştirilen yaklaşımlara kendi düşünce tarihimiz bağlamında baktığımızda ortaya çıkan ilişkiyi incelemiştir (Mardin, 2018a, s. 81). Mardin bu bağlamda kameralizmin Osmanlı siyasal yapısına girişini ve etkisini, Osmanlı'da hürriyet kavramının ortaya çıkışını ve

gelişimini, Yeni Osmanlılar ve Jön Türk hareketini, Osmanlı'da İslamcılığın ortaya çıkışını ve devamında 2. Abdülhamid dönemindeki milliyetçilik akımını incelemiştir.

Osmanlı Bakış Açısından Hürriyet adlı makalesinde Mardin, tarihi gelişmenin ürünü olarak gördüğü hürriyet kavramını, Osmanlı bakış açısından, sosyal sınıflar arasındaki ilişkileri Osmanlı siyasal sistemi bağlamında Namık Kemal ve Ali Suavi gibi isimlerin hürriyet anlayışlarını karşılaştırarak değerlendirmiştir.

Mecellenin Kaynakları Üzerine Açıklayıcı Notlar başlıklı makalesinde Mardin Türk adli modernizasyonunu incelemektedir. Mardin'e göre mecelle 19.yüzyılda Osmanlı hukuk derlemesinin adli evriminin bir ürünü olmanın yanı sıra hukukun yeniden düzenlenmesi ihtiyacını karşılamak amacıyla hazırlanmıştır (Mardin, 2018a, s. 121). Mardin çalışmasında Osmanlı'daki hukuk evrimini ticaret mahkemeleri, ceza kanunu ve mecelle alt başlıkları ile incelemiştir.

Türkiye'de İletişimin Modernleşmesinin Erken Bir Safhası Üzerine Bazı Notlar başlıklı makalesinde ise Mardin, Osmanlı'daki sosyal iletişim alnında yaşanan değişimlerin modernleşme sürecinde oynadığı rolü incelemiştir. Bu bağlamda Türk dilinin sadeleştirilmesi hareketinin kaynağı ve gelişiminin incelemesi çalışmanın ana konusunu belirlemektedir (Mardin, 2018a, s. 142). Mardin'e göre Osmanlı'da sosyal iletişimin evrimi hakkında yapılan incelemeler edebi ya da Batılı düşüncenin etkisi üzerinde yoğunlaşmıştır. Mardin bu noktada Osmanlı'da dilde sadeleştirme tarihi aşamalarını inceleyerek bu aşamaların etkisinin analizini gerçekleştirmiştir (Mardin, 2018a, s. 143-144).

Türkiye'de Muhalefet ve Kontrol adlı makalesinde Mardin, Türkiye'nin modernleşme sürecini beklenilenden daha yavaş ilerlemesinin sebebini gelişmekte olan ülkelere özgü bazı siyasi işaretleri taşımasına bağlıyor. Bu noktada Mardin Türkiye'de muhalefetin sıkıntılarına ilişkin bir tartışma tezi ortaya koyarak bir ülkenin siyasi kültüründeki belirgin unsurları göz önüne alınması gerektiğini belirterek Türkiye'de muhalefet fikrinin analizini gerçekleştirmiştir (Mardin, 2018a, s. 176-177).

Şerif Mardin'in çalışmaları kronolojik ve tematik anlamda incelendiğinde Türk modernleşmesi konusunun çalışmalarının esas odak noktasını oluşturduğu söylenebilir. Mardin bu noktada ilk çalışmalarında kavramsal açıklamaları

incelemeye dayalı bir modeli takip etmesinin ardından 1960'lı yıllarda siyasal ve sosyal bilimleri metodolojik birliktelik bağlamında ele alarak incelemelerde bulunmuştur (Doğan ve Demir, 2018, s. 8). Şerif Mardin'in çalışmalarında yer alan siyasi düşünce ve toplumsal alana dair analiz ve değerlendirmeler, Türk siyasal düşünce tarihine ve Türk toplumuna yönelik yorumlayıcı bakış açılarının geliştirilmesi bağlamında önemli bir başlangıç noktasını oluşturur (Arlı, 2004, s. 510).

2.3. Niyazi Berkes'in Hayatı ve Entelektüel Kimliği

Niyazi Berkes'in hayatı, Osmanlı İmparatorluk döneminden Türkiye Cumhuriyet'ine geçişte dönüşümün yaşandığı bir döneme rastlamaktadır. Cumhuriyet'in ilk kuşak düşünürlerinden olan Niyazi Berkes, Osmanlı-Türk modernleşmesi sürecine dair süreklilik ve kopuş unsurlarını yakalayabilmiş, eserleri ve görüşleriyle Türk siyasal düşüncesine önemli katkıları olan bir bilim insanı, sosyolog, tarihçi, düşünür ve aydındır (Kumek, 2021, s. 108). Modern Türkiye'nin Osmanlı sosyo politik gelenekleri bağlamında incelenmesinde önemli katkıları bulunan Niyazi Berkes, Cumhuriyet devrimlerini kavrama noktasında tarihle tarafsız ve bilinçli bir bağ kurulmasının gerekliliğini savunan bir toplumbilimcidir (Ak, 2016, s. 68).

Niyazi Berkes'in hayatında öne çıkan kırılma noktaları; savaş dönemine rastlayan çocukluk dönemi, devrimlerle geçen ilk gençlik dönemi, üniversite yıllarındaki eğitim hayatı ve üniversiteden tasfiye süreci olarak gösterilebilir. Birinci Dünya Savaşı'na ve Kurtuluş Savaşı'na rastlayan çocukluk dönemi Berkes'in ulusal bilincinin gelişmesine sebep olurken, ilk gençlik döneminde Türk devriminin toplumsal dönüşümlerini gözlemlemesi Berkes'in çocukluk ve gençlik dönemlerindeki şahit olduğu tarihsel süreçlerin bilimsel temellerini araştırmaya sevk etmiştir (Sümer, 2019, s. 845).

1908'de Kıbrıs'ın Lefkoşa kentinde doğan Niyazi Berkes, ilk ve orta eğitimini doğduğu kentte tamamlamasının ardından İstanbul'da İstanbul Sultanîsi'ni bitirdi.

Ardından Darulfünun Hukuk Fakültesi'nde eğitim almaya başlayan Berkes, öğretim yılını başarıyla tamamlamasına rağmen hukuk fakültesini bırakarak felsefe bölümüne geçmeye karar vermiştir (Altun, 2004, s. 440). Berkes'in bu kararında felsefe bölümünde Türk toplumunun sorunlarını daha iyi kavrayacağına dair düşüncesi hakim oluştur (Berkes, 2020c, s. 20). İstanbul Üniversitesi felsefe bölümünde felsefe ve sosyoloji lisans eğitimini tamamlamasının ardından bir süre Ankara'da Halkevi Kütüphane Müdürlüğü yapmış ve bu görevi sırasında Maarif Cemiyeti Ortaokulu müdürlüğünü üstlenmiştir (Altun, 2004, s. 440).

Akademik çalışma hayatına 1935'te İstanbul Üniversitesi'nde sosyoloji bölümünde asistan olarak başlayan Berkes, aynı yıl devletten aldığı burs ile Chicago Üniversitesi sosyoloji bölümünde doktora eğitimini yapmak üzere gider. Berkes 1939'da Türkiye'ye dönüşünün ardından, Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nde sosyoloji doçenti olarak görev almıştır (Ak, 2021, s. 16).

1940'lı yılların sosyo-politik ortamı ve ekonomik huzursuzlukların yaşandığı bir dönemde Niyazi Berkes, Türk toplumunun yapısına ilişkin araştırmalar yapmış, çeşitli gazete ve dergilerde toplumsal ve güncel sorunlara yönelik çalışmalar yapmıştır. Fakat dönemin aydın ve entelektüeller üzerindeki siyasal baskısı sebebiyle Berkes'in düşünce özgürlüğü kısıtlanmış ve bilimsel çalışmaları engellenerek üniversiteden de uzaklaştırılmıştır (Ak, 2021, s. 16). Türk siyasi tarihinde 1948 DTCF Tasfiyeleri olarak bilinen olayların sonucunda üniversiteden ayrılan Niyazi Berkes, 1952 yılında Türkiye'yi terk ederek, Kanada'ya yerleşmiş ve McGill Üniversitesi İslam Araştırmaları Enstitüsü'nde öğretim üyeliği yapmıştır (Ak, 2016, s. 69).

Niyazi Berkes, McGill Üniversitesi'nde Lisansüstü Araştırmalar Enstitisü'nde dersler verirken, İslami Araştırmalar Enstitüsü'nde Türkiye'de çağdaşlaşma, devlet-toplum ve din-devlet ilişkileri üzerine odaklanmıştır (Kumek, 2021, s. 110). Niyazi Berkes'in McGill Üniversitesi'nde bulunduğu dönemde çalışmalarının ana eksenini genelde İslam dünyasının, özelde ise Osmanlı ve Türkiye'nin modernleşme tecrübesi oluşturmuştur (Altun, 2004, s. 454). Berkes, misafir öğretim görevlisi olarak Hindistan Aligarh Üniversitesi'nde ders vermiş, Pakistan, Endonezya ve Japonya'da

bulunmuştur (Yorgancıoğlu, 1999, s. 89). 1975 yılında Uluslararası Emeritus Profesör unvanını alan ve aynı yıl emekli olmasının ardından İngiltere'de Londra yakınlarındaki Hythe kasabasına yerleşen Berkes, burada 1988 yılında hayatını kaybetmiştir (Ak, 2014, s. 421).

Niyazi Berkes, akademik çalışmalarındaki fikirsel temelleri ve çeşitli alanlardaki anlayışlarını açıklarken, gelenek, laiklik, çağdaşlaşma ve Batılılaşma gibi kavramları kullanmıştır (Ak, 2016, s. 73). Berkes'in Atatürk'e ve devrimlerine olan ilgisi akademik kimliğini şekillendirirken, sol Kemalist dünya görüşü entelektüel kimliğinin yapı taşlarından birini oluşturmuştur (Ak, 2015, s. 399). Türkiye'nin yetiştirdiği ilk sosyal bilimciler kuşağının önde gelen temsilcilerinden olan Niyazi Berkes'in, Atatürk ve Atatürk inkılaplarına duyduğu bağlılık tüm çalışmalarına yansımıştır (Altun, 2004, s. 439).

2.4. Niyazi Berkes'in Akademik Çalışmaları

Niyazi Berkes, akademik çalışmalarında Osmanlı ve Türkiye'nin devlet ve toplum yapısındaki dönüşümü incelemiştir. Berkes'in çalışmalarında öne çıkan vurgu; sosyoloji, tarih, felsefe ve ekonomi gibi farklı disiplinler arası alanları konu alarak, bilimsel bir sentezin ortaya çıkmasıdır. Niyazi Berkes'in genel anlamda akademik çalışmalarının ana teması Osmanlı'dan Türkiye'ye değin süregelen çağdaşlaşma konusu, düşünce tarihi ve siyaset incelemeleri olarak belirlenebilir. Berkes'in çalışmalarında öne çıkan vurgu, Türkiye'nin çağdaşlaşma süreci bağlamında geçirdiği evreleri ve ulaşması gereken noktanın analizidir. Niyazi Berkes'in ilk yazın dönemi, Türkiye'nin toplumsal yapısına dair çözümlemelerini esas alan çalışmalarını içermektedir.

Niyazi Berkes'in çok çeşitli alan ve konuları içeren akademik çalışmaları, ele alındığı konular bağlamında üç ana başlık etrafında toplanmaktadır. Bunlardan birincisi, Osmanlı toplumunun Batılılaşma tarihine yönelik çalışmalarıdır (Coşkun, 2012, s. 56). Bunlar; 'Türkiye'de Çağdaşlaşma', '200 Yıldır Neden Bocalıyoruz',

‘Batıcılık, Ulusculuk ve Toplumsal Devrimler’, ‘Türkiye İktisat Tarihi’ isimli eserleridir. İkinci olarak sosyal bilimler ve sosyoloji bilimine dair görüşlerini içeren çalışma ve araştırmalardır. Bu çerçevede değerlendirilebilecek çalışmaları; D.T.F.C’de bulunduğu dönem yayınladığı makaleler ve Ankara köyleri üzerine yaptığı çalışması örnek gösterilebilir. Üçüncü olarak ise çeşitli coğrafyalarda gerçekleştirdiği sosyo politik ve kültürel araştırmalarını konu alan çalışmalarıdır (Ak, 2014, s. 421). Bunlar ise ‘Asya Mektupları’ ve ‘İslamcılık, Ulusculuk ve Sosyalizm’ adlı çalışmalarıdır.

Niyazi Berkes’in akademik anlamdaki ilk çalışma dönemini İstanbul Üniversitesi’nde bulunduğu ve ilk yazılarını yayımladığı dönem oluşturmuştur. Berkes’in ilk çalışmaları, 1931’de Felsefe ve İçtimaiyat Dergisi’nde “Behaviorism”, Siyasal İlimler Dergisi’nde “Modern İçtimaiyatın Menşeleri” ve “Muhtelif Memleketlerde Sosyoloji ve Sosyal İlimler’’ başlıklı makaleleridir (Altun, 2004, s. 441). 1934 yılında İstanbul Üniversitesi’nde Hilmi Ziya Ülken’in asistanı olarak görev yapmaya başlayan Berkes, Yeni Adam adlı dergiye iki yazı gönderdiğini belirtmektedir (Berkes, 1997b, s. 106). Berkes, 1934 yılında akademik çalışmalarını yapmak üzere burs teklifi aldığı Chicago Üniversitesi’ne gitmiştir. 1939 yılına kadar Chicago Üniversitesi Sosyoloji Bölümü’nde yaptığı çalışmalara ilişkin olarak ölümünden sonra ‘Unutulan Yıllar’ başlığıyla yayınlanan anılarında belli bilgiler bulunmaktadır (Altun, 2004, s. 441-442).

Niyazi Berkes 1939’da Türkiye’ye dönüşünün ardından, Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi’nde çalışmalarını DTCF tasfiyesi olarak bilinen 1945 yılına kadar kadar sürdürmüştür. Bu noktada Berkes, Türkiye’ye dönüşü sonrası ilk çalışması olan “Propaganda” başlıklı makalesini yayınlamıştır (Coşkun, 2012, s. 34). Dönemin özellikleri sebebiyle Berkes, propaganda konusuna dair sadece makale yayını olarak değil, savaş yıllarının etkisi ile ders vermek yönünde de bir ilgisinin olduğunu belirtmektedir (Berkes, 1997b, s. 86). Bu noktada Berkes’in, 1942 yılında yayınlayacağı Propaganda Nedir? adlı kitabının, bu derslerin bir sonucu olduğu söylenebilir.

Niyazi Berkes, 1945 yılında ‘İlim Karşısında Irk Meseleleri’ ve 1946 yılında ‘Siyasi Partiler’ adlı kitaplarını yayınlamıştır. Berkes’in bu eserleri dönemin tartışma ortamını yansıtan çalışmalar olarak öne çıkmaktadır. Öte yandan Niyazi Berkes’in

‘Siyasi Partiler’ adlı çalışması Türkiye’de çok partili siyasal düzene geçildiği dönemde literatürde var olan eksikliği ortadan kaldırmaya yönelik bir çalışmadır. Bu eserlerinin yanı sıra Berkes, Yurt ve Dünya Siyasi İlimler, Ülkü ve DTCF gibi çeşitli dergilerde makaleler yayınlamıştır. Ayrıca Berkes, N.S.B. Gras’tan Ekonomik Sosyolojiye Giriş, Eflatun’dan Sokrates’in Müdafaası, Aristo’dan Politika Sigmund Freud’tan Totem ve Tabu ve Harold J. Laski’den Demokrasi ve Sosyalizm başlıklı eserleri tercüme ederek yayınlamıştır (Altun, 2004, s. 445). Berkes’in, Batılı filozof ve düşünce aydınlarının önemli eserlerini Türkçe’ye tercümesi, Türkiye’deki aydınların Batılı fikirlerden etkilemelerine sebep olmuştur (Yorgancıoğlu, 1999, s. 94).

Niyazi Berkes’in, köylerdeki sosyo ekonomik değişim unsurlarını inceleyen ‘Bazı Ankara Köyleri Üzerine Bir Araştırma’ adlı çalışması Türk toplumbiliminde yayınlanmış ilk monografik eserdir. Berkes bu çalışmasında, kapitalizmin Ankara köyleri üzerindeki etkisinin analizini gerçekleştirmenin yanı sıra Cumhuriyet devrimlerinin köy toplumları üzerindeki etkisini incelemiştir (Kumek, 2021, s. 112).

Niyazi Berkes, 1948 DTCF Tasfiyeleri olarak bilinen olayların ardından Ankara Üniversitesi DTCF’deki görevinden ayrılarak, 1952’de Kanada McGill Üniversitesi’nde İslam Araştırmaları Enstitüsü’nde öğretim görevine başlamıştır (Ak, 2015, s. 397). Berkes’in McGill Üniversitesi’nde görev yaptığı dönemde çalışmalarının ana konuları genelde İslam dünyasının özelde ise Türkiye’nin modernleşmesi ve modernleşme bağlamında bu ülkelerdeki din devlet ilişkisi, batılılaşma ve laiklik gibi konulardır (Coşkun, 2012, s. 54). Berkes’in bu dönemki akademik çalışmalarının merkezinde bulunan kavram çağdaşlaşma kavramı olmuştur. Bu noktada Berkes’in din ve laiklik konusunu işlediği makalelerini bir araya getiren ‘Teokrasi ve Laiklik’ adlı eserinki yazılar bu yoğunlaşmaya işaret etmektedir (Altun, 2004, s. 454).

Niyazi Berkes, ‘Teokrasi ve Laiklik’ adlı çalışmasında toplumbilimi açısından din ve laikleşme kavramları arasındaki diyalektik ilişkiyi incelemiştir. Berkes bu çalışmasında genelde İslam toplumlarının özelde ise Osmanlı-Türk toplumundaki din-devlet ilişkisini incelemiştir. Berkes, çalışmasında Osmanlı geleneksel yapısı bağlamında laikleşme sürecinin gelişimi incelemiştir.

Niyazi Berkes'in esas anlamda çalışmalarının merkezinde yer alan kavram çağdaşlaşmadır. Çağdaşlaşma kavramını toplumun laikleşmesi olarak anlamlandıran Berkes, laikliği sadece din ve devlet işlerinin ayrılması bağlamına indirgememiştir (Altun, 2004, s. 454). Berkes, Teokrasi ve Laiklik adlı çalışmasında laiklik kavramını Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti örneğinde inceleyerek, laiklik kavramının Batı'daki kullanımı açısından farklılık gösterdiğinin altını çizer (Berkes, 2021a, s. 25).

Niyazi Berkes'e göre din ve devlet arasındaki ilişkiyi kavramak için Batılı toplumlar ile Batı dışı toplumlar arasındaki ayrımı anlamak önemlidir (Berkes, 2021a, s. 9). Berkes, Batılı ülkelerdeki laikleşme sürecinin Batılı olmayan ülkelerde aynı şekilde yaşanmadığına dikkat çekerek bu bağlamda Türkiye' de laikliği anlama ve yorumlama çabalarındaki yanlışlığı belirtir. Dolayısıyla Berkes, İslam ülkelerindeki din ile devlet arasındaki ilişkilerin, Batılı ülkelerden farklı bir tarihsel geçmişe sahip olduğunu ve İslam ülkelerinde Batılı anlama indirgenen bir laiklikten bahsedilemeyeceğini belirtir.

Niyazi Berkes, Teokrasi ve Laiklik adlı çalışmasında İslam ülkeleri arasında özel bir konuma sahip olduğunu belirttiği Türkiye'de laiklik kavramı modern değişmeler açısından incelemiştir. Berkes'e göre Kemalist devrimin laikleşme yönündeki uygulamaları, Osmanlı toplum ve devlet yapısındaki siyasal, toplumsal, hukuki ve kültürel değişimlerin meydana getirdiği bir sonuçtur (Berkes, 2021a, s. 26).

1960'lı yıllar, Niyazi Berkes'in fikriyatında ve çalışmalarında önemli bir dönemdir. 1961 Anayasası'nın ortaya çıkardığı özgürlükçü ortam ve ifade özgürlüğünün sağlanması Berkes'in fikriyatında ve çalışmalarına yansımıştır. Berkes, bu dönem yurt dışında olmasına rağmen Yön gazetesindeki yazıları ile Türkiye'deki yazın hayatına dönüş yapmış, Cumhuriyet gazetesinde 44 yazı yayınlamış ve Sesimiz dergisine iki yıl boyunca yazılarını yollamıştır (Ak, 2015, s. 400). Berkes'in 'İkiyüz Yıldır Neden Bocalıyoruz' ve 'Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler' adlı kitapları 1960'lardaki Türkiye siyasetindeki güncel tartışmaları içeren Yön dergisinde yayınlanan bazı makalelerinden oluşmaktadır.

Niyazi Berkes 'İkiyüz Yıldır Neden Bocalıyoruz' adlı çalışmasında Türk toplumunun ikiyüz yıllık modernleşme sürecini incelemektedir. Berkes bu

çalışmasında, 1960'ların Türkiye'sindeki güncel meselelerin 1. Dünya Savaşı ardından planlanan sosyal, iktisadi ve kültürel devrimin tamamlanamaması sebebiyle 2. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan ve devrimin sürekliliğini ortadan kaldırmaya yönelik hareketlerin sebep olduğu buhranın yarattığı sonuçlardan kaynaklandığını işlemiştir. Bu kapsamda Berkes, mevcut sosyal ve ekonomik sorunların tanımını yapmak ve bu sorunlara yönelik doğru çözümler bulabilmek amacıyla söz konusu devrimin niteliğini ve devrimi duraksatan koşulları hazırlayan tarihsel süreci inceleyerek, ikiyüz yıldır neden bocaladığımızı sorgulamıştır.

Niyazi Berkes, iki ciltten oluşan 'İkiyüz Yıldır Neden Bocalıyoruz' adlı çalışmasının birinci cildinde Osmanlı'da siyasi ve ekonomik bozulmaların sebebini ve reformların başarısızlığını devlet adamlarının gelenekselciliği benimsemiş olmalarından kaynaklandığını belirtir (Berkes, 1997a, s. 9). Kitabın ikinci cildinde ise Berkes, Kemalizm Devrimini incelemiş ve Cumhuriyet döneminde çağdaşlaşma bağlamında gerçekleştirilen reformların ilk halinden yani Kemalizm'den uzaklaştırılmasını başarısızlığın sebebi olarak değerlendirmiştir.

Niyazi Berkes'in 'Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler' adlı kitabı ise 1965'te Arap ülkeleri seyahatindeki gözlemlerini makaleler halinde Yön dergisinde yayınlamasının ardından 1969'da kitap olarak yayınladığı çalışmasıdır. Berkes bu çalışmasında, Arap ülkelerindeki seyahatine dair izlenimlerini değerlendirerek, 1960'lı yıllarda Arap ülkelerindeki siyasal ve düşünsel gelişmeleri incelemiştir. Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler adlı kitabında Berkes, milliyetçilik, sömürgecilik ve kültürel gelişmeler bağlamında Osmanlı etkilerine odaklanırken, İslam ve sosyalizme dair görüşlerini içermektedir. (Berkes, 1975, s. 9-12).

Niyazi Berkes'in Türk Düşününde Batı Sorunu adlı kitabı ise 'İki Yüzyıldır Neden Bocalıyoruz?' (1964) ve 'Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler' (1965) kitaplarının birleşiminden oluşmaktadır. Berkes, iki kitabın birbirini bütünler özellikte olduğunu düşünerek tek kitap olarak yayınlamıştır (Berkes, 2020b, s. 7). Berkes, Türk Düşününde Batı Sorunu adlı kitabında Türk Devrim süreci içindeki temel parametreleri inceleyerek, devrimin gelişimini engelleyen etkenleri ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Berkes bu çalışmasında, Lale Devri, III. Mustafa, III. Selim, II. Mahmut, Tanzimat, II. Abdülhamit, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde

gerçekleşen modernleşme çabalarını inceleyerek, Osmanlı ve Cumhuriyet modernleşmesine dair tarihsel ve düşünsel bir yaklaşım ortaya koymaktadır.

"Batı, Biz ve Değişim" sorunsalına odaklanan Berkes, Türk Düşününde Batı Sorunu adlı eserinde Osmanlı modernleşmesindeki sorunların uygarlık değişimi sebebiyle meydana geldiğini vurgulamıştır. Berkes, bu çalışmasında Batılılaşma politikalarının sonucunun neden Batılı devletlerin uydusu ya da yarı sömürgesi olmaya sebep olduğunu ve bununla beraber ne tür zihniyet bunalımlarını meydana getirdiğini medeniyet/uygarlık ve hars/kültür bağlamında ele alarak incelemiştir.

Niyazi Berkes, 1960'lı yılların sonunda Türkiye'nin toplumsal yapısına ilişkin tartışmaları içeren Türkiye İktisat Tarihi başlıklı eserini yayınlamıştır. Berkes, Türkiye'de İktisat Tarihi başlıklı çalışmasının birinci cildinde; Osmanlı devletinde 1300-1600 yılları arasını kapsayan 'Klasik Dönem' Osmanlı devlet, ekonomi ve toplum düzenini incelemenin yanı sıra Batı dünyasındaki ekonomik ve siyasal gelişmelerin Osmanlı zihniyet dünyasına olan etkilerini vurgulamıştır. Berkes bu çalışmasında, Osmanlı'daki devlet ve toplum yapısı üzerine sosyolojik çözümlemeler gerçekleştirerek Osmanlı'nın kapitalist sisteme neden geçemediğini incelemektedir.

Niyazi Berkes, Türkiye İktisat Tarihi adlı çalışmasının ikinci cildinde ise on altı ve on sekizinci yüzyıllar arasındaki Osmanlı'nın devlet, ekonomi ve toplum gelişmelerini ve dinamiklerini incelemiştir. Osmanlı-Türk iktisat tarihinin siyasal temeller üzerinden analizi ettiği bu çalışmasında Berkes, Osmanlı iktisat anlayışının değerlendirmesini sunarken siyasal temelin doğru bir şekilde kavranamadığı sürece iktisadi alanın da anlaşılamayacağını vurgulamaktadır (Berkes, 2016, s. 32).

Niyazi Berkes, önemini ve güncelliğini devam ettiren Türkiye'de Çağdaşlaşma başlıklı kitabında Türkiye'nin son iki yüz yıldaki modernleşme sürecini çağdaşlaşma kavramı çerçevesinde incelemiştir. Niyazi Berkes, çağdaşlaşma sürecinin gelişimini incelediği bu çalışmasında 18. yüzyıldan Cumhuriyet'in kuruluşu ve sonrası dönemi tarihsel olarak incelemekten ziyade tarihsel olayları Cumhuriyet'in ortaya çıkışındaki önkoşulları olarak oynadıkları roller bağlamında incelediğini vurgulamaktadır (Berkes, 2020a, s. 13).

Türkiye'de Çağdaşlaşma adlı eserinde Niyazi Berkes, Osmanlı reform hareketlerini devlet ve toplum yapısı bağlamındaki dönüşüm süreci içinde

incelemiştir. Bu bağlamda çalışmada, yönetici ve tebaa ilişkilerinde meydana gelen dönüşümlerin analizi gerçekleştirilmiştir. Berkes bu çalışmasında, Osmanlı İmparatorluk döneminden Cumhuriyet ulus devlet yapısına geçişte yaşanılan sorunların dil, kültür ve düşün alanlarında sebep olduğu etkilere odaklanmaktadır.

Niyazi Berkes, değişimin sadece din-devlet ayrımı olmadığını meselenin esas itibariyle, 'geleneksellikten modernliğe doğru' gelişen bir süreç olduğunu vurgulamasının yanı sıra çalışmasında, Türk siyasal ve toplumsal yapısındaki bu değişimlerin etkileri üzerinde durmaktadır. Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma başlıklı kitabında, Osmanlı ve Cumhuriyet modernleşmesindeki sorunları 1700-1900 yılları arasında yaşanılan iki yüz yıllık süreçte siyasal, toplumsal, ekonomik ve kültürel alanlardaki dönüşümlere bağlamaktadır. Buradan hareketle Berkes çalışmasında, Osmanlı'nın 1700-1900 yılları ve Cumhuriyet dönemi arasındaki tarihsel gelişmeler bağlamında nedensellik ilişkisi kurmuştur.

Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma adlı eserini 'İlk Adımlar', 'Mutlakiyetten Meşrutiyete' ve 'Cumhuriyet' başlıklı üç ana bölüm içinde incelemiştir. Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma adlı eserinin ilk bölümünde çağdaşlaşma, sekülarizm ve laiklik temelinde kavramsal bir analiz sunmuştur. Ardından Osmanlı'da çağdaşlaşma tarihini 18.yüzyılın başından itibaren ele alarak Osmanlı devlet ve toplumunun özelliklerine yönelik değerlendirmelerde bulunmuştur.

Niyazi Berkes, Osmanlı'da çağdaşlaşma tarihini 1700'lerden itibaren ele alarak, reform düşüncesinin ortaya çıkışını ve Batı tarzı yeniliklerin başlangıç sürecini incelemiştir. Bu bağlamda ilk aşama olarak Lale Devri ve kapitülasyonlardan matbaacılığa kadar çeşitli konular etrafında değerlendirmelerde bulunmuş ve İbrahim Müteferrika'nın çağdaşlaşma tarihi bakımından önemini vurgulamıştır. İkinci aşamada ise Nizam-ı Cedit uygulamalarını incelemiş ve sonrasında ortaya çıkan üç girişim olarak nitelendirdiği; şeriat yasası, ittifak senedi ve halifelik hakkında değerlendirmelerde bulunmuştur.

Türkiye'de Çağdaşlaşma'nın ikinci ana başlığı olan 'Mutlakiyetten Meşrutiyete' bölümünde Berkes, ilk olarak 2. Mahmud dönemi reform uygulamalarını incelemiştir. Ardından Tanzimat ve Islahat fermanlarının hukuksal niteliklerine değinerek, bu dönem gerçekleştirilen reform uygulamalarını kanunlaştırma çalışmaları

çerçevesinde incelemiştir. Bunların yanında eğitim ve mali alanlarda gerçekleştirilen Tanzimat reformlarını, Osmanlı siyasal ve toplumsal yapısı bağlamında incelemiş ve Tanzimat'ın başarısızlıklarına dair değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu bölümün alt başlıklarından biri olan 'Dil Çağdaşlaşması ve Siyasal Anlamları' nda Berkes, Osmanlı'daki dil ve anlam sorunlarına değinmiştir. Bu bağlamda Osmanlı düşün düzeyinde dil, basın ve alfabe gelişimlerini saptamak amacıyla değerlendirmelerde bulunmuştur.

Türkiye'de Çağdaşlaşma'nın ikinci bölümünde yer alan bir diğer alt başlık olan 'Tanzimat'a Tepkiler'de Berkes, Osmanlı'da ilk siyasal örgüt olarak ortaya çıkan Yeni Osmanlılar'ın çağdaşlaşma sürecindeki etkilerine değinmiş ve Namık Kemal'in düşün yapısı içinde Osmanlı reform uygulamaları değerlendirmiştir. İkinci bölümün ilerleyen kısımlarında Berkes, Kanun-i Esasi anayasasını ve ardından Meşrutiyet dönemini siyasal, toplumsal, hukuksal, kültürel ve ekonomik alanlarda çok yönlü bir biçimde ele alarak incelemelerde bulunmuştur.

Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma'nın üçüncü ana başlığı olan Cumhuriyet bölümünde ise ulusal bağımsızlık savaşı sonrasında Türkiye'de ulusal bir devlet kurulması aşamasında meydana gelen krizleri incelemiştir. Bu bağlamda Berkes, Cumhuriyet'in inşası sürecinde geçekleştirilmesi amaçlanan çağdaşlaşma temelli reform uygulamalarını, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, saltanat ve hilafet çerçevesinde tartışmıştır. Niyazi Berkes, ardından Cumhuriyet Devrimleri alt başlığıyla Cumhuriyet dönemini, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinden ayıran temel yönleri tartışmıştır. Bu noktada geleneksel İslam devleti olan Osmanlı'nın yıkılmasının ardından ulusal egemenliğe ve laiklik ilkesine dayanan Cumhuriyet'in kuruluş döneminde meydana gelen devrimsel yenilikler değerlendirilmiştir.

Niyazi Berkes'in Atatürk ve Devrimler adlı çalışması, 1960'lı ve 1970'li yıllarda yazılmış yazıları ve makalelerinden oluşmaktadır. Berkes'in bu çalışması Atatürk ve Cumhuriyet hakkındaki görüşlerini içermekle birlikte bazı kişisel anıları da bulunmaktadır. Berkes'in Felsefe ve Toplumbilim Yazıları başlığıyla yayınlanan çalışması ise çeşitli dergilerde yayınlanan bildiri ve makalelerinden oluşur. Berkes'in bu eseri Antik Yunan düşününden, Osmanlı-Türk çağdaşlaşmasına, kişisel anılarından, Rusya ve ABD'de toplumbilim akımlarına kadar çok çeşitli ve geniş bir alanı kapsamaktadır.

Niyazi Berkes, sosyoloji, tarih, siyaset, ekonomi, kültür, toplumbilimi gibi çeşitli alanlardaki çalışmalarıyla öne çıkmaktadır ancak daha çok kuramsal nitelikteki toplumbilim yazılarında; toplumbiliminin gelişimi, toplumdaki yeri ve önemi üzerinde durmuştur (Ak, 2021, s. 21-22). Berkes çalışmalarında, Türkiye'nin kültürel yapısının özgünlüğü üzerine odaklanmıştır. Bunun yanında çalışmalarını Türkçe yazmaktaki ısrarı ve Türkiye'nin kültürel ve toplumsal yapısının özgünlüğünü vurgulaması Berkes'in entelektüel kimliğini somutlaştırmaktadır (Kayalı, 2011, s. 85).

Berkes'in akademik çalışmalarında öne çıkan en önemli yönlerinden biri düşünce tutarlılığına sahip entelektüel kimliğidir. Berkes'in akademik çalışmalarından gazete yazılarına kadar çalışmalarında bir bütünlük söz konusudur. (Sümer, 2019, s. 846). Berkes, çalışmalarında düşünsel anlamda Türkiye'nin toplumsal ve kültürel dönüşümünü ele alırken, karşıt görüşlere de yer vererek, bütüncül bir yaklaşımla toplumsal olayları incelemiştir (Ak, 2021, s. 21) .

Niyazi Berkes, Osmanlı Türk toplumunun yapısal özelliklerine dair araştırmalar gerçekleştirmiş, dönemin Siyasal Bilgiler, Ülkü, A.Ü. DTCF Dergisi, Yurt ve Dünya, Tan, Vatan gibi çeşitli gazete ve dergilerinde toplumsal ve güncel sorunlara yönelik yazılarıyla öne çıkmıştır (Ak, 2015, s. 396). Berkes, Türkiye'nin son iki yüzyılına dair geçirdiği değişim ve yeniliklerin analizini içeren çalışmalarında sosyoloji ve tarih bilimine önemli katkılarda bulunmasının yanı sıra analizlerinde vurguladığı değişimleri çözüm önerileri ile sunması bakımından da önemli bir konuma sahiptir (Ak, 2021, s. 20).

3.BÖLÜM: ŞERİF MARDİN VE NİYAZİ BERKES'İN MODERNLEŞME YAKLAŞIMLARININ KARŞILAŞTIRILMASI

3.1. Şerif Mardin'in Modernleşme Bağlamında Kullandığı Kavramlar

3.1.1. Merkez Çevre İlişkileri

Türk modernleşme süreci içindeki yöneten ve yönetilen ilişkisi bağlamında yaşanan problemler Türk siyasal hayatında merkez-çevre ayrışmasına dönüşmüştür. Osmanlı'da 19.yüzyılda başlayan modernleşme çabaları, Cumhuriyet döneminde devam etmiş ve yöneten-yönetilen ilişkilerinde bu kapsamda problemler söz konusu olmuştur. Bu noktada yönetenin merkezde olduğu, yönetilenin ise çevrede konumlandığını öne süren birçok düşünür Türk modernleşmesini bu kapsamda değerlendirmiştir. Şerif Mardin, Edward Shils'in merkez-çevre teorisini Türk siyasal yazımında kullanan ilk düşünürdür. Mardin, Osmanlı-Türk modernleşmesini merkez-çevre kavramı bağlamında incelemiştir.

Şerif Mardin, Türk siyasal tarih yazımında merkez-çevre kavramını kullanarak, sosyal bilimler alanında farklı bir yol izlemiştir. Mardin, Osmanlı-Türk tarihi süreci içindeki modernleşme çabalarını, Batılılaşma hareketlerini ve yöneten yönetilen ilişkilerini merkez-çevre modeli kapsamında incelemiştir. Mardin'den sonraki yıllarda, Türk toplumunun modernleşme sürecinin araştırılmasında ve yöneten-yönetilen ilişkilerinin incelenmesinde başlıca referans kaynağı Mardin'in merkez-çevre modeli ayrışması olmuştur (Karabulut, 2020, s. 11).

Şerif Mardin, merkez-çevre modelini 'Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri' başlıklı makalesinde incelemiştir. Mardin, Edward

Shils'in Batılı toplumları analiz etmek amacıyla kullandığı merkez-çevre teorisinin alt yapısını temel alarak Shils'in merkez-çevre modelini Türk toplum yapısına uygulamıştır. Mardin, kavramsal çerçevesi Edward Shils tarafından ortaya konan merkez-çevre teorisini Osmanlı-Cumhuriyet tarihsel süreci içindeki kurumlara, iktidar mücadelelerine uyarlamış ve merkez-çevre yaklaşımını yöneten ile yönetilen ayrımı üzerinden ele alarak değerlendirmiştir (Açıkel, 2006, s. 31-32). Mardin, merkez-çevre teorisinin bir toplumsal analiz aracı olarak kullanılmasını, Osmanlı-Türk toplumsal yapısını incelemede kullanmıştır. Mardin'e göre Osmanlı İmparatorluğu'ndaki merkez-çevre ilişkilerinin özü merkezin çevreyi kontrol etmek adına sarf ettiği çabadır (Çiğdem, Açıkel, Erdoğan ve Bora, 2006, s. 7).

Modernleşme çabaları ile siyasal bir soruna dönüşen yöneten ve yönetilen ilişkilerinde halk ile modernleştirmenin yürütücüleri olan bürokratlar arasında kültürel farklılıklar ortaya çıkarken, yöneticilerin siyasal hedefleri ile halkın kültürel tutumları arasında farklılaşmalar meydana gelmiştir. Yöneten ile yönetilen ilişkisindeki bu ayrışma, Batı'daki vatandaşlık hukuku ve anayasal yönetim vurgusu ile kapatılamamış ve Türk modernleşmesinde yöneten-yönetilen ikilemi yaşanmasına sebep olmuştur. Mardin'in çalışmalarında merkez çevre ayrışmasının temeli bu noktadan kaynaklanmaktadır (Karabulut, 2020, s. 53-54). Mardin, merkez- çevre kavramının anlaşılması için Osmanlı devletinden itibaren devam eden modernleşme sürecini ve yöneten yönetilen ilişkilerini incelenmesi gerektiğini savunmuştur (Mardin, 2017a, s. 37-38).

Şerif Mardin, merkez çevre ilişkisi tanımlamasında; toplumun bir merkezinin olduğunu ancak, bazı toplumların ötekilerden daha sağlam merkezlerinin olması durumunda bu merkezleri oluşturulurken kullanılan malzemenin toplumlara göre farklılık gösterdiğini vurgular (Mardin, 2017a, s. 35). Mardin'in bu ifadesi, Osmanlı ve Türk modernleşme sürecini merkez çevre ilişkilerindeki bu farklılığı göz önüne alarak değerlendirmelerde bulunulması gerekliliğini göstermektedir. Batı'da yöneten yönetilen ilişkileri kapsamında farklı bir seyir izleyen merkez çevre ayrışmasına dair bir karşılaştırma yapılması durumunda Türk modernleşmesi daha net kavranacaktır. Bu noktada Mardin, bu karşılaştırmada, Osmanlı devletini merkezileşmiş Batı devleti ve ardından onun yerine geçen modern ulus devlet ile ele alınması gerektiğini belirtir (Mardin, 2017a, s. 36).

Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezde yönetici seçkinler yer alırken, çevrede sivil halk bulunur. Ancak Osmanlı'da yöneten ve yönetilen diyalektiği olarak karşımıza çıkan seçkinler ve sivil halk, Batılı toplumlarda siyasal ve ekonomik koşulların ortaya çıkardığı aktörlerden farklıdır. Mardin, şehirleşme hareketinin Avrupa'da 12. yüzyıldan itibaren başladığını ifade etmektedir. Bu noktada Avrupa'da şehirleşmenin bireylere kazandırdığı haklar sayesinde bireyler, "hükmi şahsiyet" kimliğini elde etmişlerdir (Mardin, 2017a, s. 10-11). Avrupa'da başlayan şehirleşme hareketi halkın bireysel hürriyet kazanımını elde etmesiyle vatandaşlık hukukun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Mardin, Batı'da modern devlet ile ortaya çıkan vatandaşlık ve hürriyet gibi kavramların Osmanlı devletinin klasik yapısında bulunmadığını belirtmiştir (Mardin, 2017a, s. 13-14).

Osmanlı İmparatorluğu'nun bürokratik bir devlet olarak en belirgin özelliği merkez ve çevre arasındaki uzaklıktır. Osmanlı'da devletin kendine özgü yapılanma ve örgütlenme biçimini ortaya çıkaran çevreden bağımsız merkezi otoriteye dayalı otonomiye sahip olmasıdır. Osmanlı'da merkezi otoriteden bağımsız ve Batı Avrupa'daki şekliyle mülkiyet hakları bulunan bir sivil toplum unsuru bulunmaz (Çaha, 1994, s. 83). Batı'da vatandaşlık kavramının gelişimi ve sivil toplum oluşumunun kazandığı yeni eksen merkez ile çevre arasındaki ilişkileri geliştirirken Osmanlı devletinde bireysellik ve sivil toplum kavramının oluşamaması merkez ile çevre arasındaki kutuplaşmanın artmasına sebep olmuştur. Osmanlı devleti, çevrede bulunan ayanları tehdit olarak algılamış ve belirli düzenlemeler ile varlıklarını sürdürmelerine izin vermiştir. Dolayısıyla Batı'da çevrede yer alan özerk oluşumlar, Osmanlı'da merkezin isteği doğrultusunda yer almamıştır (Akyol, 2013, s. 27).

Şerif Mardin, 19.yüzyıldan itibaren siyaset düzleminde yer alan merkez çevre ilişkisini ele almış ve merkez ile çevre arasındaki ilişkilerin kopuk bir yapıya sahip olduğunu belirtmiştir. Mardin, bu kopukluğu halk ile devlet, resmi ile yerel ve devletin merkeziyle Anadolu arasındaki kopukluk olarak nitelendirmiştir. Yönetimsel anlamda sürdürülen modernleşme çabalarına rağmen merkez ile çevre arasındaki ilişkilerin eksikliği sebebiyle toplum bütünleştirilememiştir (Ahıska, 2006, s. 15). Mardin, merkez ile çevre arasındaki kopukluğun sebebini merkez-çevre ilişkilerinin çatışma durumunda olmasına bağlamıştır. Merkez ile çevrenin çatışma durumundaki konumu Türk siyaset sisteminin temelinde yer alan en önemli toplumsal kopukluklardan biri

olmanın yanı sıra modernleşme süreci sonrasında da varlığını sürdürmüştür (Mardin, 2017a, s. 38).

Osmanlı'da merkez-çevre ilişkilerindeki yer alan gerilimli durumun kaynağı, bürokratik merkezin, çevrenin niyetlerinden duyduğu şüphe ve çevrenin de fırsat durumlarında ortaya çıkan bildiğini okuma eğilimidir. Osmanlı'da merkez çevre ilişkilerinde ortaya çıkan bu gerilim durumu merkezin çevre üzerinde keyfi olarak anlamlandırılabilecek bir davranış örüntüsü sergilemesine sebep olmuştur. Bu tür davranışlar, hukuksal sorunların idari anlamda keyfi olarak çözümlenebilecek sorunlar biçiminde algılanmış ve bu durumun sonucunda çevrenin merkeze karşı güvensizlik geliştirmesine sebep olmuştur (Heper, 2006, s. 41).

Şerif Mardin'e göre Türk siyasal sistemindeki eksik yön merkez çevre ilişkilerine dair karşılaştırmaların bölünme ve bütünleşme biçimindeki iki yanlı yapısıdır. Türk siyasal tarihinde yer alan karşılaştırmalar tek yanlı olmasının yanı sıra merkez ile çevre ilişkilerinde bir çatışma şeklini almıştır. Ancak çevresel faktörlerin bir özerkliği bulunmasının yanında bu durum hukuki bir statüye dönüşememiştir. Mardin'in merkez çevre ilişkisinin bu niteliğini Türk siyasal sistemini açıklayabilecek bir anahtar olarak değerlendirmiştir (Aytaç, 2006, s. 37).

Osmanlı geleneksel sisteminde merkez ile çevre arasında kopukluklar bulunması siyasal ve ekonomik sorunlara sebep olmuştur (Mardin, 2017a, s. 38). Osmanlı modernleşme sürecinde bu kopukluklar düzenlenmeye çalışılmıştır. Bu noktada Mardin'e göre 19.yüzyılda Osmanlı devletinde çözülmesi zorunlu üç sorun bulunmaktadır. Bu sorunlar; gayrimüslim grupların ve çevrede yer alan Müslüman öğelerin ulus devlet yapılanması içinde bütünleştirilmesi ve 'ulusal topraklardaki' bu 'birbirinden ayrı öğelerin' siyasal sistem içinde anlamlı bir katılımda bulunacak düzeye getirilmesi gereğidir. Bu sorunların üçü de Osmanlı reformcularının ulus devlet düzeni model alınarak bir devlet kurma girişimlerine dairdir ve bu sorunların üçü de merkezin çevreyle olan ilişkilerini harekete geçirmesine sebep olmuştur (Mardin, 2017a, s. 49). Bu noktada Osmanlı modernleşme sürecinin merkezin gücünü çevreye karşı arttırmak amacıyla gerçekleştirdiği söylenebilir.

Şerif Mardin, Cumhuriyet döneminde merkez-çevre ilişkilerinin yeni bir boyut kazandığını belirtmiştir. Mardin, Kemalist devrimin merkez çevre ilişkilerindeki

kopukluğu derinleştirdiğini vurgulamıştır. Mardin'e göre Kemalist devrim, devrimsel örgütlenimle ya da çevresel kitleler üzerinde yoğunlaşan bir ideolojiyle gerçekleştirilebilirdi. Ancak gerçekte, Türkiye Cumhuriyeti'ni kuranlar, ilk amaç olarak devletin güçlendirilmesini benimsemişlerdir. Mardin, bu durumun Cumhuriyet'in ekonomik ve askeri zayıf olduğu bir dönemde Türkiye'nin ayakta kalmasını sağlayan akıllıca bir karar olduğunu belirtir. Ancak Mardin, bugün geriye baktığımızda alınan bu kararın akılcı irdelemelerden ziyade bürokratik düşünüş ve davranış tarzından kaynaklanmış gibi göründüğünü ifade etmektedir. Mardin' göre Cumhuriyet'in geliştirdiği halkçı temalara karşın kökten devrimci olmayan yan, merkezin güçlendirilmesi dair bürokratik düşünüş ve davranış tarzının özelliğidir (Mardin, 2017a, s. 62-63).

Mardin bu aşamanın ardından Türk siyasal hayatındaki çeşitli siyasi akım ve tutumları merkez ve çevre ayrımı içine yerleştirmeye çalışır. Mardin'e göre, TBMM'deki ikinci grup çevreyi, Kemalistler ise merkezi temsil ediyorlardı. Her iki grup da halk için çalıştığını iddia etmekteydi; ancak ikinci grup için bu söz, liberalizm ve âdem-i merkeziyet anlamını taşırken, Kemalistler için plebisitçi demokrasinin devre dışı bırakılması anlamına geliyordu. Sonraki aşamada, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası çevreyi temsil ederken, Cumhuriyet Halk Fırkası merkezi temsil ediyordu. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası âdem-i merkeziyet isteği sonrasında dinsel gericilik ile ilişkili görülerek kapatıldı. Cumhuriyet Halk Fırkası karşısında çok partili siyasal sisteme geçilmesi amacıyla çevresel bir nitelik olarak kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası ise irticai bir ayaklanma sonucunda kapatıldı (Aytaç, 2006, s. 38).

Mardin, 1940'lı yıllarla birlikte merkez ile çevre asında bir yakınlaşma olduğunu belirtmiştir. Mardin'e göre, Cumhuriyet dönemi altyapı temellerinin gelişmesi ve artan tarım ürünleri talebiyle, belli bir dengeye sahip zengin köyler ile kasabalar arasında yeni tip bir bütünleşme ortaya çıkmıştır. Ulaşım, yönetim ve piyasa olarak üç kurucu öğesi bulunan bu bütünleşme 19.yüzyılın sonundan itibaren demiryolları Batı Türkiye'nin önemli bölümünü kentsel merkezlere bağlamıştır. Cumhuriyet döneminde de devam eden bu gelişme daha geniş bir pazar şebekesinin kurulmasını yol açmıştır. Ancak 2. Dünya Savaşı döneminde 'Savaş Ekonomisi' politikası ilan eden devlet, besin denetimini sağlamak amacıyla hükümet kanallarını daha fazla kullanmak durumunda kalmıştır. Bu noktada Mardin, Türkiye'de merkez

çevre diyalektiğini açıklamaya yönelik olarak, toplumdaki ve ekonomideki önemli noktaların hükümet denetimi altında olmasını, hükümetle kurulan ilişkiyi, gelişen ülkelere kıyasla daha önemli kıldığını belirtmektedir (Mardin, 2017a, s. 69).

Şerif Mardin, modernleşme süresince çevresel düşünüş ve davranışsal tutum tarzının iki yüzünün kalın çizgilerle ortaya çıktığını ifade etmektedir. Bunlar, temel gruplardan meydana gelen bir gerçek olarak çevre ve resmilik karşıtı olarak ortaya çıkan bir kültürün merkezi olarak çevredir. Mardin'e göre bunların her ikisi de modernleşme süreci boyunca Jön Türklerin ve Kemalistlerin bétes-noires'ları (tiksinilen şey) olmuştur. Ancak Mardin, modernleştiricilerin siyasetlerini, çevresel kimliğin ikinci yüzünü belirginleştirmede etki gösterdiğini belirtmiştir. Taşra Türkiye'sinin neredeyse tümünde ortaya çıkan bu kimlik, çevresel düşünüş ve davranış tarzının bağlılıkla vurgulayan yanını ortadan kaldırmasa da örtüp kapatacak güçteydi. Mardin'e göre daha sonraları bürokrasi karşıtı olarak ortaya çıkan bu kimlik, ulusal düzeyde etkinliği bulunan bir partiye ulus çapında belirli bir bağlanma temeli sağladı. Mardin'e göre Demokrat Parti'nin iktidara gelmek için kullandığı araç, ortak temalar çerçevesinde taşranın birleşmesi bağlamında bir birlik oluşturulması çelişkili bir olgudur. Mardin'in Türkiye'de merkez çevre diyalektiğini açıklamaya yönelik olarak çelişkili bulduğu yan; merkezin çevreye karşı uyguladığı politikaların daha yatıştırıcı olması durumunda, çevrenin ulusal düzeyde birleştirici bir toplumu meydana getiren ortak düşünüş ve davranış tarzı belki de kendini ortaya çıkaramayacaktı (Mardin, 2017a, s. 76).

3.1.2. Sivil Toplum

Şerif Mardin'in, Osmanlı-Türk modernleşme sürecine dair toplumsal yapıyı analiz etmede kullandığı anahtar kavramlardan biri sivil toplum kavramıdır. Mardin'in bu kavrama yaklaşım tarzı modernleşme bağlamındaki düşüncelerine yol göstericidir. Mardin, sivil toplum kavramının analizini merkez-çevre ayrışması bağlamında ele almıştır. Mardin, sivil toplum kavramının tarihsel gelişimini öne çıkarırken, Türk siyasal hayatında kavramsal anlamdaki kullanımında ciddi sorunlar bulunduğunu

belirtir. Mardin'e göre, sivil toplum kavramı en genel anlamda Batı mutlak monarşilerinin otoriter yönetimlerine karşın, hak ve özgürlük kazanımlarıyla özerk bir sürecin şekillenmesini sağlayan güçtür.

Sivil toplum kavramı, Batı Avrupa'da on sekizinci yüzyılda, toplum halinde yaşamanın nasıl mümkün hale getirilebileceğini anlamaya dair analitik bir araç olarak ortaya çıkmıştır. Çeşitli aşamalardan geçerek bugünkü anlamına ulaşan sivil toplum kavramının ilk aşaması bir devletin mensubu olmakla özdeşleşen anlamından kurtulmasıdır. İkinci aşama sivil toplumun içinde bulanan toplulukların kendilerini devlete karşı savunmada elde ettikleri meşruiyettir. Üçüncü aşama sivil toplumun barındırdığı özgürlüğün toplumsal çatışmalara dair devlet müdahalesinin önleyici faktör olarak algılandığı anlayışı yansıtır. Son aşama ise devlet müdahalesinin sivil toplumu kısıtlayacağından duyulan endişeyi ifade eder. Bu noktada Türkiye'de sivil topluma dair güncel tartışmalarda devlet-toplum karşıtlığını biçimlendiren son aşamadaki anlayıştır (Sarıbay, 2019, s. 592). Sivil toplum kavramı 1980 sonrasında, toplumsal inisiyatiflerin, yukarıdan müdahaleler sonucunda merkezi otoritenin denetim altına alınmasıyla, Türkiye'de siyasal tartışmalar literatürüne dair önemli bir kavram haline gelmiştir (Çaha, 1994, s. 79).

Şerif Mardin'e göre sivil toplum kavramı, siyasete dair Batı'dan aldığımız kavramlar arasında en fazla yanılgı yaratanlardan biridir. Kavramın karşıtı zannedildiğinin aksine askeri toplum değildir. Mardin'e göre, sivil toplum kavramındaki sivilin kökü şehir hayatına dair hakları ve yükümlülükleri ifade eder. Bu noktada Mardin, terimin vurgusu 'şehir adabına' yönelik olduğunu karşıtını ise 'gayri medeni' olarak ifade etmiştir (Mardin, 2017a, s. 9).

Sivil toplumu Batı'nın toplumsal bir aşaması olarak ele alan Şerif Mardin'e göre sivil toplum kavramı, Avrupa'da feodal düzenin zayıflamasının ardından şehirleşmenin ve ticaretin yeniden canlanmasıyla ortaya çıkmıştır. Şehirleşmeyle birlikte ticaretin gelişmesi zenginleşmeyi meydana getirmiş ve bu durum asiller ile şehir ahalisi arasında yeni bir uzlaşma durumuna yol açmıştır. Şehirliler, şehir hayatının sürdürülmesine yönelik haklar ve imtiyazlar elde etmiş ve kendi hukuk kurallarının işleyebilmesi noktasında mahkemeler kurularak hukuki kazanımlar sağlanmıştır. Mardin'e göre sivil toplum kavramının kaynağını meydana getiren şehir özgürlüklerine dair en önemli haklardan biri hükmi şahsiyet kimliğinin kazanılmasıyla

şehirlerin kendi kendilerini idare eden yapılar olarak gelişmeleridir (Mardin, 2017a, s. 10-11). Ancak Mardin'e göre ne Osmanlı İmparatorluğu'nda ne de Cumhuriyet Türkiye'sinde sivil toplum temelinde ortaya çıkan şehirlerin özellikleri Batı'da olduğu gibi gelişmemiştir (Mardin, 2017a, s. 15).

Şerif Mardin, Batı tarihsel gelişimin en önemli aşamalarından birini meydana getiren sivil toplum kavramının vurgulanan özelliğini siyasi güçlerin otoritesinden kurtulabilmiş ilk toplumsal sistem oluşuna bağlar. Ancak Mardin'in sivil toplum kavramının bu hususuna dair vurgusunda Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye ile bir karşılaştırma yapılması durumunda bu 'kurtulma' düşüncesinin hiçbir zaman Batı'da olduğu düzeyde derin köklere sahip olmadığını ifade eder (Mardin, 2017a, s. 13-14).

Şerif Mardin'e göre sivil toplum, tarihi ve felsefi kavramlar etrafında bütünleşen Hegel ve Marx'ın kullanımlarında kendini göstermiştir. Bu bağlamda üç ana doğrultuda kullanılan kavram, ilk olarak medenilik anlayışıyla, ikinci olarak Batı Avrupa'nın toplumsal tarihinde önemli bir yeri olan sosyal tarih aşamasıyla, üçüncü olarak ise tarih felsefesine dair bir tartışmayla ilgilidir (Mardin, 2017a, s. 10). Sivil toplum kavramının tarihsel ve felsefi kaynaklarını Batı'da, Hegel ve Marx'ın düşünsel anlayışında bulan Mardin, Osmanlı İmparatorluğunda kavramın kaynağını ise Şinasi ve Namık Kemal gibi aydınların gazeteciliği geliştirmesiyle ortaya çıkan kamuoyunda bulur (Mardin, 2017a, s. 16).

Şerif Mardin, sivil toplum kavramının 18.yüzyılla birlikte kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması, okur-yazar oranının artması ile yeni bir eksen kazandığını belirterek, Batı tipi bir sivil toplum oluşumunun ne Osmanlı devletinde ne de Türkiye Cumhuriyeti'nde bulunmadığını ifade eder (Mardin, 2017a, s. 15). Bu noktada Mardin, Batı'daki hürriyet kavramının gelişimi bireysellik yaklaşımını ortaya çıkardığını belirtirken, Osmanlı'da kolektivist bir anlayışın uzantısı olan bürokratik-patrimonyal idare sisteminin bir sonucu olan devlete duyulan mutlak bağlılık bireysel özgürlüğün gelişimini engellerken sivil toplum oluşumu Batı'dan farklı olarak gelişmesine sebep olduğunu vurgulamıştır (Mardin, 2017a, s. 16-17). Osmanlı devletinde bireysellik yaklaşımının gelişememesi ve Batı tipi bir sivil toplum kavramının oluşamaması merkez ile çevre arasındaki ilişkilerin zayıflamasına sebep olduğu söylenebilir.

Şerif Mardin'e göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda Batı'dakine eş iktisadi ve hukuki sistemi içeren sivil toplum unsuru bulunmaz. Mardin bu durumun Osmanlı'nın Batı'dan farklı bir şekilde gelişim gösteren sosyal tarihi çerçevesinde ele alınması gerektiğini belirtir. Mardin, Batı'da kilise ile seküler güçler, feodalite ile burjuvazi şeklinde görülen kutuplaşmaların ortaya çıkardığı çatışmaların, Osmanlı İmparatorluğu'nda cemaat ile devlet ekseninde odaklandığını belirtmiştir. Mardin bu noktada Osmanlı İmparatorluğu'nda 'toplum zembereği' olarak adlandırdığı dinamik odağın nasıl çalıştığını anlamaya yönelik değerlendirmelerde bulunmuştur (Mardin, 2017a, s. 23).

Şerif Mardin, Osmanlı'da padişah otoritesiyle tebaası arasında bir aracı güç bulunmamasında ötürü Batı'da 'Doğu Despotizmi' olarak adlandırılan kavrama dikkat çeker. Osmanlı'da Batı'da devletin merkezi ile halk arasında köprü vazifesi gören mahalli parlamentolar yoktur. Bunun yanında Osmanlı İmparatorluğu'nda özel mülkiyetin bulunmaması ve kul statüsünde olanların padişahın iradesine bağlı bulunması gibi durumların Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısal özelliklerini tam anlamıyla ortaya çıkarmanın mümkün olmadığını ifade eder. Mardin, Osmanlı'da kişi haklarının aynı değerler üzerine inşa edilmiş iki ayrı alan içinde bulunduğunu belirtir. Bunlar; İslami topluluklarda ümmet biriminin tarihi işlevi ve bu birimin Osmanlı'da geçirdiği değişikliklerdir (Mardin, 2017a, s. 24-25). Bu noktada Mardin, geriye doğru bir bakışla incelendiğinde Osmanlı'da ''sivil toplum''un öğelerinin bulunduğunu söyleyebilir miyiz sorusuna hem evet hem de hayır olarak cevap veriyor. Mardin, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir Doğu Despotizmi olduğunu ileri sürenlerin şeriatın özel mülkiyet alanını koruma altına aldığı gözden kaçırdıkları oranda, onların tarifine uyan bir ''sivil toplum'' kavramı dinamiğinin öğelerinin kısmi varlığından bahsedilebileceğini vurgulamıştır (Mardin, 2017a, s. 29).

Şerif Mardin, sivil toplum modeli kapsamında Batı topluluklarının modernleşme sürecinde edindikleri yeni bir yapısal niteliğin eksikliğini vurgular. Batı devletlerinin sivil toplumu oluşturan yapıları karşılamak üzere bir süreci başlattığını vurgulayan Mardin, bu süreçte Batı toplumlarının sivil toplum modeline uygun elde ettikleri bazı kazanımları yitirmelerine rağmen bu kaybın beraberinde getirdiği homojenleşmenin sosyal sınıfların kristalleşmesi durumunu ortaya çıkardığını ifade ediyor. Bu yeni tabakaların pazar kaynaklarını kontrol etme özelliklerinin Osmanlı

devletinde bulunmadığını, Türkiye'de ise rüşeym halinde bulunduğunu belirtir (Mardin, 2017a, s. 29-30).

Sivil toplumun siyasi alana aktarılmasıyla demokratik sürecin başlangıcının meydana geldiğini vurgulayan Şerif Mardin, sivil toplum kavramının bileşenlerinin entelektüel ve edebi sanat faaliyetleriyle bir sosyal kimlik geliştirmeye yol açtığını belirtir. Bu kimliğin zamanla ''public''le karşılıklı bir etkileşimde bulunduğunu belirten Mardin, söz konusu ''public'' unsurunun 18. yüzyıla kadar Osmanlı'da bulunmadığını ifade eder. Mardin'e göre Osmanlı devletinde ''kamuya açık alan'' unsuru Tanzimat reformlarının bir ürünü olarak ortaya çıkmıştır (Mardin, 2017a, s. 30-31).

Jön Türklerin anayasalcılık hareketinin ise halk kitleleri ile şeriat kümesini karşıt görmeleri sonucunda otokratik yönetimle sonuçlandığını belirten Mardin'e göre İttihat ve Terakki sivil kurumların bulunmadığının farkında olmalarının yanı sıra bu durumun fikirlerini tatbik imkanı kısıtlı olan bir sosyolojik yapıya sebep olduğunun farkındaydılar. Bu durumdan ötürü Mardin gerek İttihatçıların gerek Kemalistlerin söz konusu ''ara''yı temsil edecek kurumları, sınıfları ve yasaları temellendirmeye çalıştıklarını öne sürer (Mardin, 2017a, s. 32).

Şerif Mardin, sivil toplum kavramına dair analizini Osmanlı İmparatorluğu döneminden Cumhuriyet Türkiye'sine kadar devam eden merkez-çevre ayrışması ve bu bağlamda devlet ve sivil toplum karşılaşması temelinde incelemiştir. Mardin, Batı tarihsel gelişiminin en önemli aşamalardan biri olarak değerlendirdiği sivil toplum kavramını gerek Osmanlı İmparatorluğu gerek Cumhuriyet Türkiye'sinde devlet ile birey arasında belirleyiciliğinin Batı'dan farklı bir şekilde ele alınması gerektiğini vurgulamıştır.

3.1.3. Büyük Kültür/Küçük Kültür

Şerif Mardin çalışmalarında kültür olgusuna geniş bir yer vermiştir. Mardin, çalışmalarında Türk sosyal biliminin yeni keşfi olan kültür olgusunu inceleyerek

çalışmalarını bu olgu çerçevesinde ele almıştır. Mardin'e göre, Cumhuriyet'in ilk yıllarında hâkim durumunda olan naif pozitivizm dünya görüşü, toplumun araştırılmasına yönelik "kültür bilimsel" yaklaşımın, dönemin Türk aydınının belleğinden silinmesinde etken olmuştur. Bu sebeple görüngübilim, tefsir ilmi, dilbilim, göstergebilim, ancak çağdaş moda ödülü aldıktan sonra ilerleme gösterebilmiştir (Mardin, 2017b, s. 213).

Şerif Mardin, çalışmalarında bir toplum haritası olarak simge şeklinde kültürü değerlendirirken, kültür olgusunun bir bütün olarak ele alınmasının daha yerinde olacağını belirtmektedir. Bu bağlamda Mardin'e göre kültür; toplumun varlığını sürdürmesini sağlayan, kimi zaman esnek olan ancak normal şartlarda yavaş değişme gösteren bir simge düzenidir (Mardin, 2007, s. 101-106). Mardin'in kültür olgusu bağlamında ele aldığı kavramlardan biri ''kültür kodu''dur. Mardin'e göre kültür kodları, tarihsel süreç içerisinde toplumun tamamına mal olmuş ve kurumlar aracılığıyla devam ettirilmiştir (Mardin, 2007, s. 115-116).

Şerif Mardin, toplumların eğitim, siyaset, hukuk, iktisat, teknoloji, sanat veya dine yönelik sorunlarını kendilerine özgü çözdükleri yola o toplumun kültürü olarak adlandırabileceğini belirtmiştir. Mardin, Türkiye'de kültür deyiminin genellikle eğitim ve sanat alanlarına yönelik kullanıldığını ancak kültürün sosyal bilimlerdeki kullanılışının bu olmadığını vurgulamaktadır. Mardin'e göre, sosyal bilimlerde kültür, sosyal hayatı öğrenmeye dayanan yönlerine dairdir. Burada öne çıkan iki vurgu bazı sosyal bilimciler için kültürün sosyal yapı anlamına gelirken, başka sosyal bilimciler için ise sosyal yapıyı devam ettiren süreç anlamına gelmesidir (Mardin, 2018a, s. 21-22).

Şerif Mardin, Osmanlı toplumu incelemelerinde Osmanlı kültürel yapısında ikilik olduğunu belirtmektedir. Mardin'e göre, Osmanlı kültürel yapısı, çok zayıf bağlarla birbirine bağlı olmanın yanı sıra semboller alanında da kesin bir şekilde birbirinden ayrılmış iki gruptan oluşmuştur. Bu iki grubun öne çıkan en belirgin özelliği bir grubun vergi toplayıcılarından oluşurken diğer grubun vergi ödeyicilerinden meydana gelmesidir. Mardin, bu temel iktisadi fark sebebiyle metropolle, çevrenin kültürünün birbirlerinden ayrı eksende belirginleştiğini ifade etmiştir. Bir tarafta sarayın ve yönetici seçkinlerin kültürü yer alırken diğer tarafta ''çevre''nin yani kitlenin kültürü yer almaktadır (Mardin, 2018a, s. 55-56).

Şerif Mardin'e göre Osmanlı toplumunun kültürel yapısında ortaya çıkan bu kültürel ayrışma, büyük kültür/küçük kültür olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iki kültürel yapı arasında tekkeler kısmi bir bağlantı vazifesi görmüştür. Bir diğer bağlantı aracı ise, üst tabaka çocuklarının kültürel yaşama yönelik olarak halk edebiyatının yaygınlaşmış hikayelerini okuyarak girmiş olmalarıdır. Mardin'e göre Osmanlı toplumunda kitleler, halk kültürünü küçümseyen yöneticiler tarafından yönetildiklerinin farkındaydılar. Kitleler, yöneticilerin bu küçümsemesine onlarla alay etme yoluyla karşılık verdiler. Onları, bu iki kültür arasındaki ayrışma ve farktan yararlanarak bilgiçlik taslayan ve alt sınıfları aldatmaya çalışan kişiler olarak gösterdiler. Bu bağlamda Türk gölge oyununda aldatıcı, şarlatan kimseleri Hacivat temsil ederken Karagöz ise sokaktaki adamı temsil eden kişiler olarak karşımıza çıkmaktadır. Mardin' e göre, Osmanlı kültürel yapısına dair ayrışmışlık bağlamında ortaya çıkan Karagöz ve Hacivat karakterleri, halk kültürünün seçkinler kültürüne yönelik olarak halkın göstermiş olduğu tepkinin ironik bir dışavurumudur (Mardin, 2018a, s. 56).

Osmanlı toplumsal yapısında üst sınıfların, kitle kültüründen uzak kalmakla birlikte ona tamamen yabancı olmadıklarına dikkat çeken Şerif Mardin, büyük ve küçük kültür arasındaki bölünmenin Osmanlı modernleşmesiyle başladığını belirtmiştir. Mardin'e göre modernleşme süreciyle birlikte Batı'dan etkilenmiş eğitim kurumlarının yaygınlaşması büyük ve küçük kültür arasındaki uçurumun genişlemesine sebep olmuştur (Mardin, 2018a, s. 63).

Şerif Mardin'e göre modernleşme koşullarında dahi kitle, küçük kültüre ait değerlerini ancak sosyal karşılıklar aracılığıyla dile getirebiliyordu. Mardin, toplum hareketlendiricileri olarak gördüğü Osmanlı ''entelejensiya''sını bu değerleri kullanma noktasında daha üstün araçlara sahip olduklarını vurgulamıştır. Mardin'e göre 19.yüzyıl boyunca toplum hareketlendiricilerin bu üstünlüğü Osmanlı ''entelejensiya''sının kozasından çıkmasıyla ilgilidir. Bu noktada Mardin, toplum hareketlendiricileri olarak gördüğü Yeni Osmanlılar, Namık Kemal, Ahmet Mithat gibi Osmanlı aydınları arasında çıkan anlaşmazlıkları, büyük ve küçük geleneğin ilk kez politik ortamda çatışması olarak değerlendirmiştir. Mardin'e göre uzlaşma çabalarına rağmen modernleşme süresince bu çatışma durumu devam edecektir (Mardin, 2018a, s. 59-61).

3.2. Niyazi Berkes'in Modernleşme Bağlamında Kullandığı Kavramlar

3.2.1. Çağdaşlaşma

Niyazi Berkes çalışmalarında çağdaşlaşma kavramını detaylı bir şekilde incelemiştir. Berkes, Türkiye'nin son iki yüzyılda geçirdiği toplumsal değişmeleri çağdaşlaşma kavramı bağlamında incelemiştir. Berkes'in çalışmalarında çağdaşlaşma kavramına geniş bir yer vermesinin sebebi modernleşme bağlamında Türk toplumun geçirdiği değişim sürecini çağdaşlaşma temelinde değerlendirmek ve bu bağlamda çözüm önerileri ortaya koymaktır. Berkes'e göre çağdaşlaşma toplumsal, siyasal, kültürel ve ekonomik alanlarda meydana gelebilecek sorunları ortadan kaldırabilecek tek unsurdur.

Niyazi Berkes'e göre, iki yüzyıl boyunca devam eden modernleşme çabaları bağlamında gerçekleşen toplumsal değişimi en iyi karşılayan kavram çağdaşlaşmadır. Berkes, ''çağdaşlaşma'' ile ''laiklik'' kavramları arasında bağlantı kurarak, modernleşme süreci içinde Türkiye'de iki yüzyıldır süregelen toplumsal değişimleri din ve devlet ayrımının gerçekleşmesi ve ''kutsallaşmış gelenek boyunduruğundan kurtulma'' süreci olarak ifade etmiştir. Berkes'e göre din ve devlet işlerinin ayırma sorunu Cumhuriyet'in ilanının ardından laiklik ilkesi ile son görünümünü almıştır (Berkes, 2020a, s. 17-19). Berkes, toplumların eski yaşayışlarından kaynaklanan pek çok kültürel özelliğin dini bir kimlik aracılığıyla kazanılabileceğini ifade ederek, sekülerizmle bir tuttuğu çağdaşlaşma kavramının toplumu bu dinselleşme boyunduruğundan kurtarma amacı taşıdığını vurgulamaktadır. Bu bağlamda çağdaşlaşmanın laiklik terimiyle aynı kökenden gelmemesine karşın aynı gayede olduğunu savunmuştur (Berkes, 2020a, s. 20).

Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma adlı eserinde, gerçekte sorunun sadece din ve devlet ayrımı davasının ötesinde daha geniş bir anlamı olduğunu belirterek buna en uygun sözcük olarak çağdaşlaşma terimini kullanmanın daha yerinde olduğunu

ifade etmiştir. Berkes'e göre laikliğe eş olarak kullanılan ancak Türkçe'ye girmemiş olan sekülarizm sözcüğü çağdaşlaşma sözcüğüne anlam ve köken bakımından daha yakındır. Bu bağlamda Berkes, Türkiye'nin iki yüzyıldır süregelen toplumsal değişim sürecini en iyi ifade eden kavramın; sekülerleşmenin Türkçe karşılığı olan çağdaşlaşma terimi olduğunu belirtmektedir. Berkes, ''Türkiye''de Çağdaşlaşma" adlı eserinde çağdaşlaşma kavramını tercih etmesindeki sebebini, laiklik sözcüğünün Türkiye'de birçok anlam yüklenerek, gerçek anlamından ayrılmasıyla ilişkilendirmiştir (Berkes, 2020a, s. 17-18).

Niyazi Berkes, toplumda gericiliğe sebep olan geleneksel unsurların çağdaşlaşma yoluyla çözüm bulunabileceğini savunmaktadır. Berkes'e göre, Türk toplumunun çağdaş medeniyet seviyesine ulaşması için gerçekleşmesi gereken iki esas bulunmaktadır. Bunlar; gelenekçi tutumun terk edilmesi ve bu tutumun yerine çağdaşlaşmaya uygun olarak kuralların inşa edilmesidir. Berkes'e göre bu iki esasın gerçekleşmesi durumunda; yeni nesil, çağdaş toplum gerekliliklerine uygun olarak yetişmiş olacak ve gelenekle çağ arasında geçişi gerçekleştirebileceklerdir (Ak, 2021, s. 23).

Niyazi Berkes'e göre çağdaşlaşma konusundaki esas mesele, kutsal sayılan alanın ekonomik, siyasal, eğitsel, bilgisel yaşam alanlarının daralması ile etkisizleşmesi sorunudur. Bu alanın neredeyse hiçe inmesi eğilimi durumu olması sebebiyle buna karşı olanlar Berkes'e göre ''gerici'' adını hak ederler. Bu noktadan itibaren Berkes, meselenin din ile devlet savaşı olmaktan çıkarak ileri-geri savaşı olduğunu vurgulamaktadır. Berkes, daha sonraki süreçte söz konusu ileri-geri sorununun, halk ile devlet çatışması ya da aydın ile yobaz arasındaki uyuşmazlığa sebep olabilecek durumlara yol açabileceğini vurgulamaktadır (Berkes, 2020a, s. 23).

Niyazi Berkes, çağdaşlaşma kavramının incelenmesinde din kavramından ziyade, ''gelenek'' kavramının ele alınmasının daha yararlı olacağını vurgulamıştır. Berkes'e göre Osmanlı yönetim sisteminin en önemli niteliği, dinsellikten çok geleneksellikti r. Gelenek kavramını hem din hem de hilafet padişahlığı olarak Doğu despotizmini kapsayan bir kavram olarak ele alan Berkes, gelenekselliği iki açıdan ifade eder. Birinci açıdan geleneksellik Tanrı tarafından konan düzenin değiştirilemez oluşudur. İkinci açıdan ise kanun-ı kadim olan devlet kuramı, onu Tanrı'nın koyduğu düzen olması bakımından meşrulaştırır. Bu rejimin siyasal siyasal ilkesine yöneliktir

ve dinsel ilkesiyle kaynaştırılmıştır. Berkes'e göre Osmanlılarda kanun-ı kadim geleneği kimin koyduğunu göstermeye ihtiyaç duymadıkları bir ilke ile temellendirilmiştir (Berkes, 2020a, s. 30).

Niyazi Berkes, Türkiye'nin son iki yüzyılda geçirmiş olduğu modernleşme sürecini çağdaşlaşma kavramıyla ifade etmiştir. Berkes, modernleşme çabaları bağlamında çağdaşlaşmanın önündeki engelin din değil, gelenekselcilik olarak görmüştür. Bu bağlamda, Berkes çalışmalarında çağdaşlaşma kavramını incelerken daha çok gelenek üzerinde durmuştur. Berkes'e göre, toplumda değişme zorunlukları ortaya çıkınca, isteyerek ya da istemeyerek çağdaşlaşmaya yönelik bir eğilim başlayınca, o zamana kadar din şemsiyesinin altına girmemiş pek çok kişi değişme yağmuru karşısında, bu şemsiyenin altına girmeye başlar. Bu noktada Berkes, çağdaşlaşma ile dinselleşmenin birbirleriyle çağdaş olduklarını vurgulamaktadır. Berkes, çağdaşlaşma karşısında ortaya çıkan gelenekselci tutumu dinselleşme olarak ifade etmiş ve dinselleşmenin, çağdaşlaşma karşısındaki durumunu ''kaplumbağanın kabuğuna çekilmesi'' gibi bir koruma çabası olarak açıklamıştır (Berkes, 2020a, s. 20).

Niyazi Berkes, Türk çağdaşlaşma sürecinin evrimini incelerken, Osmanlı rejimini geleneksellik bağlamında ele almıştır. Berkes'e göre, gelenekçi bir düşün şekli hakim olan Osmanlı devlet rejiminde, yenileşme ve çağdaşlaşma gibi kavramlara sahip olamaz. Gelenekçi bir düşünde ise hiçbir değişme ve yenilik iyiye götürmez, ancak bozulmaya doğru götürür (Berkes, 2020a, s. 39). Berkes, gelenekselliğin tamamlayıcı unsurunu patrimonyalizm olduğunu vurgulamıştır. Tanrı, alemin düzenini kurmanın yanında o düzeni yürütmek için padişahı seçerek onu halifesi yapmıştır. Bu bağlamda Berkes, Osmanlı padişahlarının peygamberin halifesi değil, Tanrı'nın halifesi olduklarını belirtmiştir (Berkes, 2020a, s. 30-31).

Niyazi Berkes'e göre, Osmanlı devletinde gerçekleşen Batılılaşma hareketleri devrim olarak tanımlanmamalıdır. Berkes, Osmanlı devletinde gerçekleştirilen modernleşme hareketlerinin, devrim olmadığını, Batı'nın etkisi ile oluşan modernleşme çabaları olduğunu belirterek, modernleşme sürecini çağdaşlaşma çerçevesinde incelemiştir. Berkes, Osmanlı İmparatorluğu dönemi boyunca gerçekleşen modernleşme hareketleri bağlamındaki değerlendirilmeleri sonucunda Türkiye'de modernleşme sorunlarını açıklamaya çalışmaktadır (Ak, 2013, s. 206). Niyazi Berkes, çağdaşlaşma ve modernleşmenin birbirinden farklı iki ayrı kavram

olduğunu belirtmiştir. Çağdaşlaşmayı, toplumun iktisadi ve teknolojik alanlardaki ilerlemesi olarak değil, geleneğin yerine, çağın gereklerinin geldiği, doğal olarak gelişen kültürel dönüşüm olarak açıklamıştır. Berkes'e göre modernleşme doğrultusunda toplumsal değişmelerin ne şekilde gerçekleştiği mali ve teknolojik gelişmeler ile değil kültürel değişmelerde aranmalıdır (Özer, 2003, s. 253-254).

Niyazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma adlı eserinde modernleşme hareketleri ile Osmanlı devletinde başlayan değişim sürecinin aşamaları ve Cumhuriyet dönemindeki devrimleri tarihsel arka planı çerçevesinde ele almıştır. Berkes, düşünsel altyapısı inşa edilmiş çağdaşlaşmanın Atatürk ile gerçekleşebileceğine inanmaktadır. Berkes, Atatürk devrimlerini, çağdaşlaşma kavramı çerçevesinde incelemiş ve Atatürk önderliğinde gerçekleşen hareketin Batılılaşma yolundaki ilk adım olarak ifade etmiştir. Berkes'in Atatürk'ü bu durumu gerçekleştirebilecek tek insan olarak görmesinin nedenini ise Atatürk'ün Osmanlı dönemindeki sorunları kavraması olarak açıklamıştır (Ak, 2013, s. 205).

3.2.2. Laiklik

Niyazi Berkes çağdaşlaşma sürecine ilişkin çalışmalarında Osmanlı tarihi ve Cumhuriyet dönemini, laiklik kavramını üzerinden inceleyerek, Osmanlı modernleşme çabaları ile laikleşme arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Niyazi Berkes, Teokrasi ve Laiklik adlı eserinde, ‘‘laikleşme’’ olarak nitelendirdiği Türkiye'de çağdaşlaşma sürecinin tarihsel gelişimini incelemiştir. Berkes'e göre, Batı din geleneğindeki laiklik meselesi, ayrılmış kilise ile devlet kurumları arasındaki ilişkilere göre yürür. İslam dininin yaygın olduğu ülkelerde ise Batı'da görülen laiklik ilişki türünden farklı olarak çağdaşlaşma biçimleri başka bir bilimsel yaklaşım metodolojisi gerektirir (Berkes, 2021a, s. 70).

Niyazi Berkes, laiklik kavramının ne din ne de devlet geleneğinde dilde karşılığı olan bir terim olarak yabancı ve bozulmuş biçimi ile anlaşmazlıklara yol açtığını belirtmiştir. Berkes'e göre bu anlaşmazlıkların temelinde iki çatışık inanç

durumu söz konusudur. Bunlardan ilki terimin kaynağı olan Hristiyan geleneğindeki durumun İslam geleneğinde de yer aldığı inancıdır. Öteki ise bunun tersi olarak İslam geleneğinde böyle bir durumun olmadığı sebebiyle laiklik teriminin İslam dinindeki toplumlarda anlamsız olduğu görüşüdür. Berkes'e göre bu görüşlerin ikisinin de yanlış olması sebebiyle İslam ve Türk toplumundaki anlamı gereği kadar kavranamamıştır (Berkes, 2020a, s. 17).

Niyazi Berkes, laiklik teriminin kullanımı açısından sekülarizm sözcüğünü kapsadığına dikkat çekerek, Cumhuriyet döneminden önceki dönemde, ''çağa uymak'' veya ''onun gereklerine uyacak biçimde değişmek'' bağlamındaki anlamının dincilerin; dinsizlik, asrilik, yüzeysellik ve köksüzlük gibi anlamlarda kullanmasıyla olumsuz bir kavram haline geldiğini belirtmiştir. Berkes'e göre asrileşmek veya muasırlaşmak gibi daha uygun terimlerin yerine anlam ve köken açısından laiklik terimini olumsuzlaştırılması sebebiyle halk tarafından olumsuz çağrışımlara maruz kalmıştır (Berkes, 2020a, s. 18).

Niyazi Berkes'e göre laiklik, din ile devlet arasındaki ilişkileri kapsayan sorunlar değil, toplumsal değerlerin ''kutsal'' ile ''kutsallık dışı'' olarak nitelendirdiği değerler arasındaki ilişkiler sorunudur. Berkes için laiklik kavramı, toplumsal yaşamın çeşitli alanlarını kapsayan en üstün kural ve değer ölçüleri olarak kabul edilen din kavramlarından kurtulmasıdır (Berkes, 2021a, s. 28).

Berkes'e göre, Müslüman toplumların hiçbirinin siyasal kurum mekanizmaları genel kanının aksine İslamlıktan kaynaklanmış değildir. Berkes, bu kanının esasında laikleşme sürecine karşı olanların karşıtlığını yansıtan modern ideolojilerin ürünü olarak görür, tarihsel bir gerçekliğe dayandırmaz (Berkes, 2021a, s. 13). Berkes'e göre, modernleşme sürecinin etkisinin bir din olarak İslam'a karşı değil, esasında orta çağ Müslüman devlet şekillerine karşıdır. Bu noktada laikleşmenin Hristiyanlıktaki laikleşmeyle bir tutulması gibi sebepler İslam ülkelerinin bazılarında laiklik olgusunun tepki çekmesine neden olmuştur (Berkes, 2021a, s. 16).

Niyazi Berkes'e göre İslamlık, modern dönem öncesi Türk toplumsal yapısının siyasal otorite tarafından tanınmış din geleneğin kaynağıydı. Bu din ise tarihsel yerini Türk İslamlığına özgü kurumsal ve değersel bir yapıdan almıştır. Berkes, dinin modernleşme süreci ile son iki yüzyıl içinde yaşanan toplumsal değişmelere karşıt

geleneksel değişimlerin üst dayanak noktasını oluşturduğunu belirtmektedir (Berkes, 2021a, s. 13). Bu bağlamda Berkes, laiklik kavramını bir çağdaşlaşma aşaması olarak ele alır. Berkes, Türkiye'deki laiklik olgusunu Osmanlı devleti döneminde ortaya çıkan tarihsel bir sorunun başlattığı yolun bir sonucu olarak ifade eder (Berkes, 2021a, s. 72).

Niyazi Berkes'e göre, devletle din arasında bir bağlantı bulunan Osmanlı devletinin genel temelinin şeriat olduğu bir gerçektir, ancak devlet yapısı içinde dolaylı olarak dahi İslamlıktan geldiği öne sürülemeyecek yanların daha fazla olduğunu savunmuştur. Bu bağlamda Osmanlı amme hukukunun hiçbir yanının şeriat kurallarından oluşmadığını belirten Berkes, şeriat kurallarının bir meşrulaştırma aracı olarak kullanıldığını ifade etmiştir (Berkes, 2021a, s. 31).

Niyazi Berkes, Türkiye'nin laikleşme sürecinin geçirdiği aşamaları sonuçları bakımından değerlendirdiğinde üç gelenek dilimi açısından meseleyi ele almıştır. Berkes, ortaya çıkan ilk sonucun, bu üç dilimin de temelli olarak gelenek güçlerini kaybettiklerini vurgular. Devlet otoritesi şeriat kesiminin uygulayıcısı olmaktan ve eğitim kesimi de ulemanın kontrol mekanizmasından çıkmasıyla Berkes, üç kesimin ilk ikisinin gücünün kalmadığını belirtir. Son olarak tasavvuf kesimi de sosyolojik temelleri olan esnaf, asker, okumuş gibi tabakaların siyasal laikleşme durumlarından en çok etkilenen sınıf olmaları sebebiyle çağdaşlaşma sürecinde en köklü yıkılışa uğradığını belirtmektedir (Berkes, 2021a, s. 70-71).

Niyazi Berkes, modern değişmeler bağlamında değerlendirildiğinde, İslam ülkeleri arasında Türkiye'yi, İslam dininin durumuyla ilgili olarak özel yanlar gösteren bir ülke olarak ele alır. Berkes, modernleşme sürecinin meydana getirdiği sonuçların iki açıdan kendine özgü farklılıklar gösterdiğini belirtmiştir. Bunlardan birincisi, değişim özünde laikleşme doğrultusunda olmasıyken ikincisi süren değişim yönünün Batılılaşmaya doğru olmasıdır. Bu bağlamda Berkes'e göre Türkiye'deki değişme laiklik ilkesinin yerleşmesiyle sonuçlanmıştır. Türkiye, siyasal, toplumsal ve kültürel kuruluşlarında İslam dini ilkeleri yerine Batı modern siyasal ve toplumsal sistemi örnek edinmiştir. Berkes, Kemalist devrimin laiklik ve Batılılaşma yönündeki uygulamalarını ise iki yüzyıl boyunca sürdürülen modernleşme hareketleri bağlamında gerçekleşen değişimeler birikiminin bir gereği olduğunu, bir kişinin keyfiyetine göre ansızın ve zorla uygulanmış bir iş olmadığını vurgulamaktadır (Berkes, 2021a, s. 26).

3.2.3. Sekülerleşme

Niyazi Berkes'in laiklik yerine kullanmayı tercih ettiği sekülerizm kelimesi dini olanın dışında, dünyaya ait, kutsanmamış anlamlarına gelmektedir. Niyazi Berkes, ''sekülerleşme'' olarak kullandığı kavramın modernleşme hareketleri ile Osmanlı devletinde meydana gelen dönüşümü ve çağdaşlaşma çabalarını açıklamada laiklik kavramından daha işlevsel olduğunu belirtmiştir. Berkes'e göre, sekülarizm kavramı bir taraftan çağdaşlaşma kavramının karşılığı yerine geçebiliyorken diğer taraftan sadece din ve devlet ilişkilerinden ziyade bütünsel bir dönüşüm sürecini temsil etmektedir. Berkes, sekülarizm teriminin kökeninin Latince'den geldiğini belirterek çağ anlamına geldiğini ve zamanla değişerek şimdiki anlamını aldığını belirtmektedir. Berkes, sekülerizm kelimesinin Cumhuriyet öncesi dönemde çağa ve onun gereklerine uygun bir biçimde değişmek anlamına geldiğini belirtmektedir. Ancak sekülerizm kavramının zamanla ''dinci'' olarak nitelendirdiği kişilerin yönlendirmeleriyle asrilik, köksüzlük, dinsizlik gibi anlamlarda kullanılmaya başlandığını ileri sürmektedir (Berkes, 2020a, s. 17-18).

Niyazi Berkes'e göre, laiklik ve sekülerizm sözcükleri, Batı düşününe ait terimler olmakla birlikte, kilise ile devlet arasındaki ikilik ve karşıtlık sorunlarıyla ilgili olarak kullanılmıştır. Bu kullanış biçimlerinde laiklik ya da sekülerizm sadece devletin kilise otoritesinden kurtulması anlamını taşır; ancak süren sosyolojik süreçler ele alınmaz. Berkes, İslam toplumlarında din ile devlet arasındaki ilişki şeklinin Hristiyanlıktaki biçiminden farklı olduğu sebebiyle geleneksel Batı anlamına indirgenmiş bir laiklikten söz edilemeyeceğini belirtmiştir (Berkes, 2021a, s. 27).

Niyazi Berkes, sekülerizm kavramını, din ile dünya meselelerinin karşılaşması doğrultusunda din kurumları ve kurallarının, dünya kurumları ve kuralları ile karşılaşması sorunu olarak ele alındığında din ve dünya kurumları arasındaki ilişkilerde tutum değişikliği görüldüğünü belirtmektedir. Berkes, bu tutum değişikliğinin din meselelerinin dünya ve devlet karşısındaki tutumunu devletin

zorunlulukları açısından bakıldığında kolay bir iş olmadığına dikkat çekmektedir (Berkes, 2020a, s. 20-21).

Niyazi Berkes, bir toplumda en yüksek görülen değerlerin, çatışma dönemlerinde dinsel değerler görünümüne girmeye eğilimli olduğunu belirtmektedir. Berkes'e göre, toplumun eski yaşayış kökeninden getirilen alışkanlıklar, kolaylıkla din gereği niteliği kazanmaktadırlar. Bundan dolayı çağdaşlaşma sözcüğünün özü, laikleşme teriminin söylemek istediği toplumu dinselleşme hummasından kurtarma olarak nitelendiren Berkes, laiklik ile sekülerizm sözcüklerinin kavramsal anlamları açısından ayrı sözcük kökenlerinden gelmelerine rağmen birbirine uyduklarını ifade etmektedir (Berkes, 2020a, s. 20).

Niyazi Berkes'e göre, modern Türk toplumunun ve gerisinde bulunan Osmanlı devletinin kuruluş sürecine baktığımızda ilk belirlenecek sorun; gelenekselleşmiş bir siyasal ve toplumsal yönetim siteminde dinin ne ölçüde kutsal gelenekle bir tutulma halinde gelmiş olduğunu belirlemektir (Berkes, 2020a, s. 23). Berkes, Türk toplumunda din ile devlet ilişkilerini incelerken, laiklik değil sekülerlik kavramının kullanılması gerektiğini savunmuştur. Cumhuriyet öncesi Türk geleneksel sisteminin Batı'dan farklı olduğunu belirten Berkes, asıl sorunu kutsal olarak sayılan geleneklerin boyunduruğundan kurtulmak olarak ifade etmiştir (Berkes, 2020a, s. 18).

3.3. Şerif Mardin'in Görüşleri Kapsamında Türk Modernleşme Süreci

Şerif Mardin Türk modernleşmesinin 18. yüzyılda başladığını belirtmekle birlikte 18. yüzyıl ile 19. yüzyıl Türk modernleşmesini ''Batılılaşma'' bağlamında kavramsallaştırmaktadır. Mardin'e göre Batılılaşma; Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayan ve Cumhuriyet Türkiye'sinde yeni boyutlar kazanan, Batı Avrupa'nın gerek toplumsal gerek düşünsel alanlardaki üstünlüğüne erişilmesi hedeflenen bir yaklaşımdır (Mardin, 2018a, s. 9).

Şerif Mardin, Osmanlı modernleşme sürecinin temelinde askeri alanda yaşanan sorunları esas almıştır. Mardin'e göre 17. yüzyılda yaşanan askeri yenilgiler ve toprak

kayıpları, Osmanlı devletini Batı'nın askeri üstünlüğünün sebeplerini aramaya teşvik etmiştir. Bu noktada Osmanlı devlet adamları, 17. yüzyılda imparatorluk yönetimi içinde sorunlar bulunduğunun farkında olmakla birlikte henüz modernleşme yönünde ciddi adımlar atılmamıştır (Mardin, 2006, s. 152).

Şerif Mardin, Osmanlı devletinin Batı uygarlığıyla olan ilişkilerinin hiçbir zaman kesilmediğinin ancak imparatorluğun yükselme döneminde Osmanlıların kendilerini Batı'dan üstün saymaları sebebiyle Batı'nın bir model olarak takip edilmesinin bir sorun olarak ortaya çıkmadığını belirtir. Öte yandan imparatorlukta gerileme döneminin başlamasıyla devletin niçin gerilediği sorusu, öncelikle devlet yönetiminin bozulduğunun ileri sürülmesi daha sonrasında ise Batı'nın askeri üstünlüğü olarak cevaplandırılmıştır. Mardin'e göre bu durum henüz 18. yüzyıl başlarında Batı'nın askeri alandaki gücünün imparatorluğa nasıl getirebileceğine dair bir devlet sorunu olarak ortaya çıkmıştır. Mardin, Batılılaşmanın bu ilk devresinde Batı'nın askeri alandaki gücünün savaşlara yansıyan rolü ve savaşın sonucunun kısmen Tanrı'ya bırakılması yönündeki köklü inançların tartışılmaya başlandığını ancak 18. yüzyılın sonlarında savaşta askeri teknolojik üstünlüğün sonuç verdiği görüşünün belirdiğini ifade etmektedir (Mardin, 2018a, s. 9-10).

Osmanlı modernleşmesinin askeri alandaki zayıflıkların fark edilmesiyle başlayan sürecin önemli yönlerinden biri askeri sınıfın merkez-çevre konumlanmasında merkezde yer almasıdır. Şerif Mardin'e göre Osmanlı yönetici sınıfı içinde yer alan merkez, bir ölçüde askeri bir yapıya sahiptir (Mardin, 2017a, s. 42). Bu bağlamda Mardin'in perspektifinden bakıldığında modernleşme sürecinin ilk aşamada, yönetici sınıf içindeki merkezdekiler tarafından yürütüldüğü ifade edilebilir.

Şerif Mardin, Lale Devri'nde basın sanatını Osmanlı'ya getiren İbrahim Müteferrika ve Yirmi sekiz Mehmet Çelebi, Nişli Mehmet Ağa gibi devlette görevli kişilerin Avrupa'nın durumunu öğrenmek amacıyla çeşitli başkentlere gönderilmesi sonucunda Batı'nın askeri eğitimi ve gelişmişlik düzeyinin Osmanlı imparatorluğunda önem verilmeye başlandığını belirtmektedir. Öte yandan Şerif Mardin, bu dönemde devletin içinde ortaya çıkan zaaflar sonucunda, Lale Devri yaşantısının bir üst sınıfın imtiyazının yanı sıra mahalli kültürün kösteklenmesi olarak algılayan alt ve orta sınıfı içeren çevredekilerin yeniçerilerle birleşmeleri sonucu çıkan Patrona İsyanına vurgu yapmaktadır (Mardin, 2018a, s. 10). Mardin'e göre Patrona Halil İsyanı merkezin

Batılılaşma reformlarında küçük kültürü dışlaması ile çevrenin verdiği ilk tepki olmasının yanı sıra çevrenin merkezden yabancılaşmasına sebep olmuştur (Mardin, 2017a, s. 48). Şerif Mardin, Osmanlı'da çevreyi oluşturan kesimin Batılılaşma çabalarının halkın yararlarının unutulması olarak değerlendiren Patrona Halil İsyanını, Cumhuriyet dönemine kadar sürecek Batılılaşma hareketinde meydana gelen bir etki tepki mekanizmasının ilk örneğini oluşturduğunu belirtmektedir (Mardin, 2018a, s. 11).

Şerif Mardin, 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanını, Batılılaşma reformlarının başlangıcı olarak ele almaktadır (Mardin, 2018a, s. 108). Mardin, Tanzimat Fermanı'nın yarı anayasal bir nitelik taşıdığını belirterek fermanın hazırlanmasındaki amaçlardan birinin imparatorluk içinde yer alan tebaanın eşit haklara sahip olduğu ve dini ilişkilere dayanmayan vatandaşlık esasına dayalı bir Osmanlı milleti oluşturulmasının temelinin inşa edilmesi olduğunu vurgulamaktadır. İnşa edilen bu temeli merkez ile çevre arasındaki ilişkilerde bütünleşme açısından önemli bir adım olarak gören Mardin, bu adımın hem merkezdekileri hem de çevredekileri Osmanlı vatandaşı kimliği altında bir araya getirdiğini belirtmektedir (Mardin, 2006, s. 21-23).

Şerif Mardin'e göre Osmanlı İmparatorluğu'nda reform çabalarının en temel özelliği yeniçeriler, ayanlar ve ulema gibi gruplar ve iktidar merkezlerinin zararına olacak şekilde devletin merkezi gücünün arttırılmasıdır. Mardin, 2. Mahmud döneminde merkeziyetçiliği sultanın kendisinde ifade bulan monarşinin fiili olarak merkezileşmesi yönündeki uygulamaların teorik dayanağını padişahın kanun yapma yetkisini ifade eden örfi teoride görmüştür. Ancak Tanzimat'ın ilanıyla 2. Mahmud döneminde başlayan yasama faaliyetlerinin Tanzimat bürokratları aracılığıyla bir adım ileri götürüldüğünü belirten Mardin, Tanzimat Fermanını siyaset teorisi açısından olduğu kadar, meşruiyet noktasından da yarı anayasal sözleşmenin ilanı ve örfi hukukun zaferi olarak nitelemiştir (Mardin, 2018a, s. 128-129). Bu doğrultuda Mardin, Avrupa hukuku esas alınarak kabul edilen yeni hukuk kurallarını modernleşme yolunda bir adım daha ileri gitmek olarak ifade etmiştir (Mardin, 2018a, s. 132).

Mecellenin, Osmanlı hukukunun yeniden sistemleştirilmesi ihtiyacını karşılamak üzere hazırlandığını ve Osmanlı İmparatorluğu'nun 19.yüzyıldaki adli evriminin bir ürünü olduğunu belirten Mardin, mecellenin Tanzimat boyunca kurulan

Türk mahkemelerini ortaya çıkardığını belirtmektedir (Mardin, 2018a, s. 121). Türk adli modernizasyonunun üç önemli unsurunu açıklarken Şerif Mardin ilk olarak Osmanlı ticaret mahkemelerinin kuruluşuna yol açan etkilerin belirliliğini, ikinci olarak yeni ceza hukuku sisteminin amaçlayan çeşitli güçleri ve üçüncü olarak mecellenin ortaya çıkarılması ile sonuçlanan eğilim olarak değerlendirmiştir (Mardin, 2018a, s. 121-122).

Şerif Mardin, Batı'nın yalnız askeri gelişmişliği sayesinde yükselmediği, askeri kuruluşları ayakta tutan mali kaynakların ve vergi toplama sisteminin de oluşturulması gerekliliğinin 3. Selim döneminden beri bilindiğini belirtmekle birlikte 2. Mahmud döneminde Batı'da bulunan Osmanlı bürokratlarının Batı'nın yeni bir özelliğini keşfettiklerini vurgulamaktadır. Daha sonradan aydın despotizmi olarak adlandırılan idare sistemine, o dönem Avrupa'da yeni gelişmekte olan devlet birimlerinde bulunan öğelere kameralizm olarak tanımlandığını ifade eden Mardin'e göre 1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanıyla başladığı kabul edilen Tanzimat dönemi reform hareketleri büyük çapta kameralizmden esinlenmiştir (Mardin, 2018a, s. 11-12). Şerif Mardin, 19. yüzyılda Osmanlı devletinde ortaya çıkan siyasal düşünce akımlarının incelenmesinde, Batı'da geliştirilen yaklaşımlara kendi düşünce tarihimiz çerçevesinden baktığımızda ortaya nasıl bir portre çıkacağına dair sorusunu kameralizm üzerinden yanıtlamıştır.

Şerif Mardin, kameralizmi aydın despotizminin kuram haline getirilmiş düşüncesi olarak tanımlamaktadır. Mardin'e göre Batı siyasal düşüncesinin ilk aşamada Osmanlı İmparatorluğu'na girişi Batı'nın büyük siyasal düşünürlerinin eserleri aracılığıyla değil, Batı'da fizyokratlar olarak bilinen ve kamu idaresi kuramcılarının uzantısı sayılan ''kameralizm'' yoluyla girmiştir. Avrupa'ya düzenli olarak giden ilk Osmanlı diplomatlarının (1795) devlet sistemlerini incelemeye başladıklarında Avrupa'daki kameralist sistemle karşılaştıklarını belirten Mardin, kameralistere göre güçlü bir devletin görevini tebaaya eğitim ve ticareti kolaylaştırarak, onları birer üretici haline getirmek ve bu yolla elde edilen vergilerden orduyu, bürokrasiyi ve devlet kurumlarını güçlendirmek olarak ifade eder (Mardin, 2018a, s. 82-83). Bu doğrultuda Mardin'in altını çizdiği nokta kameralizmle tanışan Osmanlı devlet adamlarına göre Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesinin sebebi devletin toplumun dizginlerini ve vergi kaynaklarını elinden kaçırmış olmasıdır. Bu

dizginlerin nasıl tekrar devletin kontrolüne alınabileceğinin cevabı olarak karşımıza çıkan kameralizm, Batı siyasal düşüncesinin sistematik olarak değerlendiren Osmanlı devlet adamları açısından ele alındığında Mardin, Tanzimat dönemi yeniliklerinin bu açıdan değerlendirilmesi gerektiğini savunur (Mardin, 2018a, s. 83-84).

Şerif Mardin, Osmanlı modernleşme sürecinde Tanzimat döneminde başlayan reformların idare yapısında meydan getirdiği değişikliklere dikkat çeker. Mardin, bu değişimlerin merkezileştirme sürecine dair olduğunu ancak Osmanlı toplumsal yapısında dengeyi sağlayan merkezi kurum olan yargı düzeninin sekülerleşmesinin de bu sürecin bir parçası olduğunu vurgulamaktadır. Bu noktada Mardin, reformist stratejilerin, siyasi meşruiyetin ve hukuk kültürünün örtük temelini meydana getiren unsuru yerinden ettiğine dikkat çeker. Mardin'e göre Osmanlı modernleşmesinin getirdiği bir değişim ile ulema hiyerarşisinde yaşanan bu değişim, ulemanın Tanzimat döneminde statüsünü kaybetmesi ile Osmanlı toplumsal yapısında kanaat oluşturma dünyasının yok olması gibi basit bir açıklamayla tarif edilemeyecek bir değişimdir (Mardin, 2018b, s. 46-47).

Şerif Mardin'e göre Tanzimat reformlarının Osmanlı devletine getirdiği esas yenilik, Weber'in modern topluma geçiş sürecinde önemini belirttiği modern toplumun idare mekanizmasındaki hukukilik niteliği ve modern idarenin uzmanlığa yönelmesiyle belirginleşen farklılaşma şemasına benzer bir yapıyı yerleştirmektir. Bu bağlamda Osmanlı modernleşme sürecinde Tanzimat reformların hukuksal niteliğine verilen önem, idaredeki farklılaşma ve mülkiyenin kurulmasıyla idare uzmanı memurlar yetiştirilmeye çalışılması gibi unsurlar, Mardin'e göre Tanzimat'la eş sayılan yeniliklerdir (Mardin, 2017a, s. 251).

Tıpkı Lale Devri'nde olduğu gibi Tanzimat dönemi sonrasında da Batılılığı felsefe ve iktisadi sistem içinde değerlendirmeden daha çok yüzeysel yönleri açısından değerlendirenler ve kullananlar olduğunu belirten Şerif Mardin'e göre Ahmet Mithat'ın ''Felatun Beyy''leri Recaizade'nin ''Bihruz''ları ve Ömer Seyfettin'in ''Efruz''ları Tanzimat edebiyatının ana karakterlerini meydana getirmekle birlikte bu kişiler zamanın yazarları tarafından eleştirilmişlerdir (Mardin, 2018a, s. 15). Bu noktada Şerif Mardin'in, Türk modernleşmesini incelemek amacıyla Osmanlı romanlarını kaynak olarak kullandığını görülmektedir. Birçok romanın yazıldıkları zamana ait önemli bilgiler verdiklerini savunun Mardin, kaynak olarak kullandığı

romanlar aracılığıyla Osmanlı aydınlarının sosyal değişmenin getirdiği sorunlara nasıl yaklaştıklarını incelemiştir.

Osmanlı seçkinleri arasında, modernleşme hareketinin kadınların özgürlüğe kavuşmalarını konu alan yayınların söz konusu olduğunu belirten Şerif Mardin, Şinasi'nin Şair Evlenmesi adlı romanında önceden düzenlenmiş evliliklere karşı eleştirel bir yönünün bulunmasından bahseder. Mardin'e göre modern anlamda ilk Türk ansiklopedisti ve roman yazarı olan Ahmet Mithat Efendi'nin kadınların özgürlüğünü savunan eserleri ile 1870 sonrasında modernleşme hareketlerine dair bir Osmanlı yazarının taşıdığı önemi yansıtır (Mardin, 2018a, s. 31). Mardin, bu gelişmelerin sonucunda Osmanlı toplumsal yapısında bulunan üst sınıf kadınlarının zamanla özgürleştiğini belirtmiştir. Bu gelişme Mardin'e göre ilk önemli Osmanlı kadın yazarı Halide Edib'in otobiyografisinden izlenebilir. Öte yandan Niyazi Berkes ise kadın haklarının bir Osmanlı kadını tarafından ilk defa savunulmasını Fatma Aliye'nin Nisvan-ı İslam'ı adlı eseri ile 1891 yılına kadar götürür (Mardin, 2018a, s. 33).

Şerif Mardin'e göre modernleşme, toplumların zamanla farklılaştıkları ve merkezileştikleri bir süreçtir. Mardin, Batı Avrupa'da feodalizmin çöküşü ile başlayan bu sürecin burjuvazinin gelişmesi, sanayileşme ve siyasi hakların yayılması gibi unsurları kapsadığını ifade eder. Mardin'e göre bu gelişmeler aynı zamanda toplumun içinde barındırdığı bazı fonksiyonların merkezde toplanmasına sebep olurken öte yandan yeni doğan gruplarla toplumun fonksiyonlarının birbirinden ayrıldığını belirtmektedir. Ancak bu ayrılmanın meydana getirdiği kopuklukları dolduracak yeni yapıların geliştiğini belirten Mardin, vatandaşlık kavramı, milli kültür gibi yapıların, merkezin ve yeni ortaya çıkan sosyal ve iktisadi yapı parçalarının birbirine bağlanmasını sağladığını ifade etmektedir. Mardin'e göre Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme sürecinin özellikle bu bölümünde ortaya çıkan bağlayıcı yapılar kurma noktasında sıkıntı çekmiştir. Bu doğrultuda Mardin bu bağlantı olmadan toplumsal seferberliğin oluşamayacağını vurgulamaktadır (Mardin, 2018a, s. 25-26).

Şerif Mardin, 19. yüzyıl başında Osmanlı İmparatorluğu'nun kültür bakımından ''küçük'' ve ''büyük'' geleneklerin bütünleşemedikleri bir durum içinde olduğunu ifade etmiştir (Mardin, 2018a, s. 27). Mardin, çöküş döneminde Osmanlı idarecilerinin, alt sınıfların düşünce ve yaşayışları üzerine üst sınıfın sınırlarını

genişletmek, alt sınıfları ortak bir milli hayata katmak anlamında gereken önemi vermediklerini belirterek, bu durumunun Osmanlı İmparatorluğu'nun son iki yüzyılda karşısında bulunan ülkelerin sosyal sistemlerinde oluşmakta olan modernleşmenin en önemli yapısal özelliklerinden biriydi (Mardin, 2018a, s. 25). Mardin'e göre Osmanlı İmparatorluğu, Batı'nın geçirmiş olduğu ve sosyal yapısını yeniden şekillendiren pazar inkılabı ve sanayi inkılabı gibi önemli tarihsel gelişmelerden uzak kalmıştır. Bu noktada Mardin, pazar inkılabı ve sanayi inkılabı ile Batı'da servetin dağıtım fonksiyonlarının değişmesi açısından ele alarak Osmanlı İmparatorluğu'nun bu gelişmelerden uzak kalmasının geleneksel bir toplum olarak iktisadi alandaki modernleşmenin servetin pazar dışı fonksiyonlarının azalması olarak yorumlamaktadır (Mardin, 2018a, s. 27-28).

Şerif Mardin'e göre modernleşmenin üç temel unsuru bulunmaktadır. Bunlardan ilki; sivil toplum kavramının oluşum süreci, ikincisi; kamusal alanın kurulması, üçüncüsü ise 'uçmak' olarak adlandırdığı Batı'da kullanılan ''demon'' sözcüğünü belirttiğini vurguladığı kavramdır. Mardin'in 'uçmak' olarak adlandırdığı kavram, korkusuz bir şekilde ve sınırsız bir düşünmeyle konuları ele alabilme durumudur. Mardin, Batı'da ''demon''un yaratıcı gücünü meşrulaştıran durumun Türkiye'de bulunmadığını vurgulayarak, sivil toplumun gelişim göstermesinde ortaya konulan fikirlerin özgür bir tartışma ortamı bulmasının, Batı'da sivil toplum kavramının gelişmesine ortam hazırladığını belirtir (Mardin, 2001, s. 22-25). Bu noktada Mardin, modernleşme süreci içinde hürriyet ile ilgili kendi demokratik geleneğimizin esaslarını kavramamız için sivil toplum kavramına dair eksikliği Batı kamuoyunun tarihsel temeli bulunmadan gelişen biçimine ve İslami yapısal unsurlar bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini vurgular (Mardin, 2017a, s. 18).

Şerif Mardin, Osmanlı modernleşme sürecinde, Batı tipi haberleşmenin yani kitaplar, gazeteler gibi iletişim araçlarının çoğunlukla yönetici sınıfın elinde olduğunu belirterek zamanla haberleşme kanallarının geliştirilmesiyle büyük ve küçük gelenek arasındaki ilişkilerde bir değişme meydana geldiğini ifade etmektedir. Ancak en köklü değişmelerin üst sınıfların düşünce ve yaşayışlarında görüldüğünü vurgulayan Mardin ne alt ne de üst sınıfların yeni bir iktisadi düzen içinde bütünleşemediklerini ve imparatorluk ekonomisinin Müslüman halkın toplumsal seferberliğini geliştirecek yönde değişmediğini savunmaktadır (Mardin, 2018a, s. 27).

Şerif Mardin'e göre Osmanlı modernleşme süreci ilk aşamada askeri alandaki zayıflıkların çözümü için Osmanlı ordusunu modernleştirmek amacıyla gerçekleştirilen reformlar 18. yüzyılda başlatıldı ve 19. yüzyılda bürokrasinin modernleşmesi ardından adli ve eğitim sisteminin laikleştirilmesiyle devam etti. Mardin'e göre bu, laik bir ticari yapının ve adli idarenin kurulmasına yol açmıştır (Mardin, 2017b, s. 90). Mardin'e göre 19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'ndaki reformların büyük bölümü, ekonomik büyüme için sivil toplumun altyapısını oluşturmayı amaçlamıştır. Bu noktada Mardin, Osmanlı devletinin ekonomiyle olan ilişkisini devletin bir kontrol mekanizması olmasından çok Osmanlı toplumunda iktidar ile ilişkilerin piyasa işlemlerinden daha merkezi olduğu yönündeki gizli bir olgu olduğunu ve paranın ekonomik olduğu kadar siyasal bir araç da olduğunu vurgulamıştır (Mardin, 2018a, s. 207-208).

Şerif Mardin'e göre Türk modernleşme tarihi içinde en ilgi çekici oluşumlardan biri Yeni Osmanlılar ve Jön Türk hareketleridir. Yeni Osmanlılar, Tanzimat devlet adamlarını kültür konularında Batı taklitçiliği ile suçlamış ve mali konularda yanlışlıkların yapıldığını savunmuşlardır. Yeni Osmanlılara göre Tanzimat'ın dayandığı temel bir felsefe olmadığından bu boşluğu doldurmak için İslam felsefesinden yararlanmayı teklif etmişlerdir. Mardin'e göre bu tutum daha sonraki yıllarda tekrar sahneye çıkacak bir yaklaşımın ilk sistematik ifadesiydi (Mardin, 2018a, s. 87-88).

Yeni Osmanlılar, Tanzimat bürokratlarının bir üst tabaka meydana getirerek, kendi kültürlerini unuttuklarını ve yüzeysel anlamda 'Batılı' olduklarını öne sürmüşlerdir. Yeni Osmanlılar, Tanzimat devlet adamlarını Batı'nın ruhunu meydana getiren hürriyetçi ve parlamenter eğilimleri anlamadıkları yönünde eleştirmişlerdir. Bu noktada Şerif Mardin, Yeni Osmanlıların Batı hakkında bilginin artmasında önemli bir rol oynadığını belirterek, 1862'de İbrahim Şinasi tarafından kurulan daha sonrasında Namık Kemal ve Yeni Osmanlıların devraldıkları Tasvir-i Efkâr gazetesinin Osmanlı aydınları arasında siyasi bilincin yerleşmesinde birinci derecede rol oynadığını ifade etmektedir (Mardin, 2018a, s. 13-14).

Şerif Mardin, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen siyasi gelişmelerin temel sonuçlarından birinin dini kriterlerin yönetim işleyişinden ayrılması hususuna dikkat çeker (Mardin, 2006, s. 134). Öte yandan Mardin, kamu

çıkarı kavramı gibi 19. yüzyılda geleneksel Osmanlı öğesi olan devlet çıkarlarından ayrı ve farklı olarak geliştiğini vurgulamaktadır. Bu noktada Mardin, Türkiye'de sivil toplumun gelişimini inceleyerek, Şinasi ve Namık Kemal gibi gazeteciliği geliştiren düşünürler sayesinde 1880'lerden sonra Osmanlı devletinde kamuoyunun geliştiğini belirtmektedir (Mardin, 2017a, s. 16).

Şerif Mardin'e göre 19. Yüzyıl Osmanlı aydınını derinden etkileyen unsurlardan biri Tanzimat'ın başardığı ve 1880'lerden sonra daha fazla biçimlenen eğitim reformudur (Mardin, 2017a, s. 224). Bu doğrultuda 2.Abdülhamid dönemini, Batı fikirlerinin imparatorluk içinde iyice anlaşılmaya başlandığı bir devre olarak gören Mardin'e göre bunun sebebi yeni kurulan okullarda modern tarzda eğitim ile yabancı dil bilenlerin sayısının artması kadar, padişahın Batı'yı model olarak almış olmasıdır. Bu anlamda 2. Abdülhamid'in Batıcılığı Batı'nın tekniğini, idare sistemini, askeri teşkilatını ve eğitimini alma şeklinde anladığını Mardin'e göre bu amaçla Harbiye, Mülkiye ve Askeri Tıbbiyenin programları geliştirilerek Batı'yı, Batı'da geliştirilen bilimle bir tutan bilgili bir kuşak yetişmiştir (Mardin, 2018a, s. 15).

Şerif Mardin'e göre Yeni Osmanlılar gibi Jön Türkler de Türk modernleşmesinin önemli taşıyıcılarıdırlar. Bu doğrultuda Mardin, Jön Türklerin sahip oldukları reformist düşüncelerin, Atatürk'ün daha sonra gerçekleştireceği devrimler açısından önemli bir altyapı hazırladığını vurgulamaktadır (Mardin, 2015, s. 232). Mardin, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin fikri kökenlerini Askeri Tıbbiye'de 19. yüzyıl biyolojik materyalizminin etkisine bağlamaktadır (Mardin, 2018a, s. 98). Şerif Mardin'e göre Jön Türklerin hürriyetçi fikirleri milletin uyandırılmasına dairdir. Bu noktada Mardin, Avrupa'da o sıralarda rağbet gören kitleleri mobilize etme zorunluluğunu ileri süren fikirlerin yankılarının görülmesi gerektiğini vurgular. Şerif Mardin'e göre, Cumhuriyet dönemindeki fikirler bu vurguyu devam ettirmekle birlikte Cumhuriyetin de ana siyasal kuramı devleti parçalanmaktan kurtarmak ve kalkınmak olmuştur (Mardin, 2018a, s. 100).

Şerif Mardin'e göre modernleşme hareketleri sırasında toplumsal seferberliğin hızından tatmin olmayan bazı kişiler ortaya çıkar. Bu kişiler toplumsal seferberliği hızlandırmaya çalışırlar. Bunlara toplum hareketlendiricileri denildiğini ifade eden Mardin, Namık Kemal'in yazılarıyla bunu yaptığını belirtmiştir (Mardin, 2018a, s. 27). Şerif Mardin'e göre modernleşme sürecinde kitle, küçük kültüre ait değerleri ancak

sosyal karışıklıklar aracılığıyla dile getirebiliyordu. Öte yandan toplum hareketlendiricileri ise söz konusu değerleri kullanmakta daha üstün araçlara sahiptiler. Mardin, toplum hareketlendiricilerin bu üstünlüğünün 19. yüzyıl boyunca Osmanlı entelejensiyasının Osmanlı literati kozasından çıkmasıyla ilgili olduğunu savunur (Mardin, 2018a, s. 61).

Şerif Mardin, Osmanlı İmparatorluğu'nda sosyal iletişimdeki değişmeleri modernleşme sürecinde buna eşlik eden bir milli bilinç (önce Osmanlı, sonra Türk) hissinin gelişmesinde önemli bir rol oynadığını belirtmektedir (Mardin, 2018a, s. 141). Bu bağlamda Mardin'e göre Türk dil hareketleri, reform ve milli bilincin doğuşu arasındaki ilişki Türkiye'nin modernleşmesinin sosyal iletişimi evrimi açısından önemlidir (Mardin, 2018a, s. 142-143).

Şerif Mardin, Osmanlı İmparatorluğu'nda dilde sadeleşmenin tarihini birbirini takip eden ve iç içe geçmiş üç aşama olarak ele almaktadır. Bu noktada Mardin, Avrupai etkilerin bu aşamaların her birinde etkili olmaya başladıkları noktanın bulunmasının basit bir iş olmadığını ifade etmektedir. Bu üç aşamadan ilki, devlet kurumlarındaki iletişim boşluklarının doldurulmasına bir çare bulmak amacıyla 18. yüzyılda başlatılan sözlük, gramer hareketleri ve İslam klasiklerinden yapılan çeviriler gibi girişimlerdir. Bu süreçteki ikinci aşama, Mardin'in ifadesiyle aynı hastalıkların tedavisi için 2. Mahmud dönemi alınan tedbirlerden oluşur. Üçüncü aşama ise dilde sadeleştirmede konuşma Türkçesine yakın olan standart bir yazı Türkçesini kurmakta başarılı olan Türk gazetecilik hareketidir. Bu doğrultuda Mardin'e göre bu üç aşamanın hepsi Osmanlı İmparatorluğu'nda yükselen iletişim krizini çözmek için gerçekleştirilen çabaların çeşitli yönlerini oluştururken, aynı devamlılığın parçalarını meydana getirir (Mardin, 2018a, s. 144).

Şerif Mardin'e göre 19. yüzyıl Osmanlı devletinde reform dönemidir. Mardin, 19. yüzyılı Osmanlı devlet adamlarının eğitim, adalet ve idare sisteminde reformlar uygulayarak İmparatorluğun çöküşünü durdurmaya çalıştıkları dönem olarak nitelemektedir (Mardin, 2017a, s. 31). Ancak Şerif Mardin, Osmanlı modernleşmesi açısından 19. yüzyılda çözülmesi gereken başlıca üç sorun ortaya çıktığını belirtmektedir. Mardin'e göre bu sorunlardan birincisi gayrimüslim grupların ulus devlet yapılanması içinde bütünleştirilmesiyken ikinci sorun, çevrenin Müslüman öğeleri için de aynı politikayı uygulamak ve üçüncü sorun ise imparatorluk içinde yer

alan birbirinden ayrı öğeleri siyasal sisteme ulus devlet yapısı içinde siyasal sisteme anlamlı bir katılımda bulunacak duruma getirilmesi ihtiyacıdır. Bu üç sorunun da Osmanlı reformcularının ulus devlet model alınarak devlet kurma amacına yönelik olduğunu belirten Şerif Mardin'e göre bu sorunların üçü de merkezin çevreyle olan ilişkilerini harekete geçirmiştir (Mardin, 2017a, s. 49).

Şerif Mardin, 19. yüzyılın sonlarına doğru Türkiye'nin modernleşme sürecinde vardığı aşamanın bürokrasinin yapısında bir değişime yol açtığını savunmaktadır. Mardin'e göre bürokratik hiyerarşi piramidinin dar olan tabanı giderek genişleyen bir tabana yayılmasıyla bürokrasinin alt ve orta tabakalarını besleyebilmek için Batı modeli okullar açılmıştır (Mardin, 2017a, s. 114). Mardin bu bürokrat sınıfının Batılılaşma hareketlerinden etkilenmesiyle geleneksel bürokratik düşünüş ve davranış kalıbının değişime uğradığını ifade etmektedir. Şerif Mardin'e göre Osmanlı modernleşmesi bağlamında ele alındığında bu durum 19. yüzyılın sonunda Osmanlı bürokrasisinin ‘‘mirasa dayanan’’ ya da ‘‘padişah kökenli’’ olarak adlandırılabilen özellikleri yerini ‘‘akılcı’’ bürokrasiye bırakmıştır (Mardin, 2017a, s. 56-57).

Şerif Mardin, eyaletler, imtiyazlı şehirler, yüksek rütbeli memur grupları ve üniversiteler gibi Batı'da bulunan hükmi grupların Osmanlı devletinde gelişmesine izin verilmediğine dikkat çekerek bu durumun Batı Avrupa'da bulunan sosyal yapının Osmanlı'da bulunmayışının sebebi olarak görmektedir. Mardin, Montesquieu'nun doğu despotizmi olarak karakterize ettiği ara grupların bulunmayışını siyasi sistem açısından incelenmelerde bir başlangıç noktası olarak görmekle birlikte Osmanlı'nın asıl sosyal zembereğini göstermede yetersiz görmektedir (Mardin, 2018a, s. 110).

Şerif Mardin, 1876'da ilk Osmanlı anayasasını, Türkiye'nin modernleşme tarihinde anahtar bir tarih olarak görür. Bu yönüyle ilk Osmanlı anayasası olan Kanuni Esasinin Osmanlı tarihinin uzun geçmişinde merkezi bir dönüm noktası olduğunu ve meşruti siyasal sistem içinde kurumlaşmış protesto güçlerinin varlığını akla getirdiğini belirtmektedir (Mardin, 2018a, s. 106). Öte yandan Mardin, Osmanlı siyaset geleneğinde siyasi azınlık kavramının bulunmadığını belirterek söz konusu hakların Avrupa düşüncesi etkisindeki aydınlar tarından gündeme getirilmek istenmesine rağmen başarısız olunduğunu ifade etmiştir. Bu bağlamda Mardin, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal sistemini Doğu Despotizmi le açıklamaktadır (Mardin, 2018a, s. 181).

Şerif Mardin, siyasal modernleşme açısından ise muhalefet hareketlerinin Cumhuriyet döneminde de siyasal sistemin çok partili yapı üzerinde inşası ile muhalefet kavramını meşrulaştırmayı amaçlayan girişimlerin başarılı olmadığını belirtmektedir (Mardin, 2018a, s. 179). Mardin'e göre Türkiye'de muhalefet kavramının maruz kaldığı negatif anlamın yol açtığı en önemli kayıp, sosyal ve iktisadi yaratıcılığın engellenmesi olmuştur (Mardin, 2018a, s. 188-189).

Öte yandan Şerif Mardin, modern Türk demokrasisinin gelişmesinde bağıntılı bir vasıta olarak kabul ettiği halk hareketlerini, uzun süreli meşruiyet şeklinin gücü ve sürekliliği açısından değerlendirdiğinde Türk modernleşme tarihini halkçı, eşitlikçi, demokrat bir neslin sürekli var olduğunu ifade etmiştir. Mardin'e göre, Türk halkının bütün kesimlerinde kendini gösteren politikayı kendilerine ait bir saha olarak kullanma noktasındaki ısrar, demokrasinin sadece bir yönüdür. Halkın demokrasi talepleri ile hükümdarları uyarması ve daha dikkatli yürümeye zorlaması ise madalyonun öteki yüzüdür (Mardin, 2018a, s. 107-108). Bu noktada Mardin, Türkiye'nin 1876'dan beri karşılaştığı çeşitli askeri müdahalelerin şimdiye kadar sürekli bir askeri rejimin oluşmasıyla sonuçlanmaması bakımından dikkate değer bir gelişme olarak görür (Mardin, 2018a, s. 108).

Türkiye'nin kendini modernleşme ve Batılılaşmaya adadığı tarihten bugüne geçen süre içinde sürecin beklenilenden çok daha yavaş ilerlediğini savunan Şerif Mardin'e göre Türkiye, gelişmekte olan ülkelere özgü bazı siyasi işaretleri hala taşımaktadır (Mardin, 2018a, s. 176). Mardin bu durumu Türkiye'nin siyasal kültürü çerçevesinde muhalefet kavramı içinde açıklamaktadır.

Şerif Mardin, modernleşme sürecinde karşılaşılan engelleri bazen dini olarak adlandırılan etkenlerin bazen de tamamen dini olmayan ve dinin arkasına gizlenen yapısal etkenler olarak ortaya çıktığını savunur (Mardin, 2018a, s. 75-76). Mardin, modernleşme taraftarlarının Batılılaşmaya karşı olan tutumlarının sınıf kökeni bağımsız değişken olarak önem kazandığını savunur. Bu noktada Mardin'e göre bu durum memur kökenli kişilerde devleti kurtarma esasına yöneltirken, alt sınıf kökeni de bir çeşit cemaatçi popülizmi harekete geçirir (Mardin, 2018a, s. 71).

Şerif Mardin, Osmanlı modernleşme sürecinde toplumsal yapıda yaşanan değişimleri ''Bihruz Bey'' sendromu ile açıklar. Mardin, Bihruz Bey sendromunu;

Batılılaşma çabası içindeki Osmanlı toplumunda Batı medeniyetinin maddesel yönlerine olan ilgi ve bu ilgiyi kötü ve günahkar olarak damgalayan bir halk hareketi üzerinden açıklar. Bu noktada, halkın ahlaki çöküntüyü Batılılaşma ile bir tutmasının rastlantı olmadığını ifade eden Mardin, Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyıl ile 20. yüzyılın başlarında meydana gelen modernleşme karşıtı hareketlerin hepsinde bu ideolojinin görüldüğünü savunur (Mardin, 2018a, s. 68-69). Şerif Mardin'e göre Osmanlı'da modernleştiriciler hiçbir zaman Bihruz sendromunu bir araç olarak kullanmamışlar aksine farkında olmadan ondan etkilenmişlerdir. Türk milliyetçiliğinin bir kökünü de burada aranması gerektiğini savunan Mardin, bugünkü Batı aleyhtarı şovenizmi de burada aranması gerektiğini ifade etmektedir (Mardin, 2018a, s. 79).

Öte yandan Bihruz Bey karakteri ile Mardin, Osmanlı toplumunun modernleşmesi ile Rus toplumunun modernleşmesinin benzer niteliksel özelliklerini açıklama açısından ele almış ve Bihruz Bey'in bir Türk Oblomov'u sayılabileceğini ifade etmiştir. Her iki tiplemede de uygarlık hastalığının aynı çeşidinin görülmesi olduğunun altını çizen Mardin'e göre bu kök ve kimlik yoksunluğudur. Bu noktada Bihruz Bey sendromunun kültürler arası bir boyut kazandığını ifade eden Mardin, bunun çerçevesini ise geleneksel kültürlerin dağılması olarak belirtmektedir (Mardin, 2018a, s. 37-38).

Şerif Mardin, Tanzimat döneminden Cumhuriyet'e sadece laik kanunların sayısının artmasıyla kalmayıp, toplumun etnik kimliği hakkında bir anlayış geliştirilmesini de ifade eden bir evrimin var olduğuna dikkat çekmektedir. Bu kimlik, modern toplum içinde vatandaşın daha fazla sorumluluk almasını gerektirdiğinin altını çizen Mardin'e göre Atatürk'ün Türkiye'yi katı bir şekilde laikleştirmiş olmasının nedeni, bir devlet dini olarak İslam'ın vatandaşa bu özerkliği vermediğine inanmasıdır (Mardin, 2017b, s. 120).

Şerif Mardin'e göre Atatürk'ün laik reformları Osmanlı tarihinde geçmişi bulunan iki gerçeği, yani Atatürk'ün dinin toplum içindeki fonksiyonlarına dair düşüncelerini ve düşüncelerini siyasete aktarmak amacıyla kullandığı metotları ortaya koyar. Bu noktada Mardin, Atatürk'ün din hakkındaki fikirlerini, Osmanlı laik memur sınıfının deneyimciliğinin izlerini taşıdığını ve fikirlerini yürürlüğe koymak için kanun

yapma, yasama gibi metotların 19. yüzyıl Osmanlı modernleşme yanlısı devlet adamlarının politikalarıyla benzerlik gösterdiğini savunur (Mardin, 2017b, s. 36).

Şerif Mardin, Atatürk'ün din hakkındaki fikirleri bağlamında şeyh ve dervişlerin aleyhinde olmasının çağdaş kökeninin asıl sebebini Atatürk'ün Osmanlı İmparatorluğu'nda hâkim olan İslam'da çağdaş topluluğa uymayan bir dış baskı unsuru olarak görmüş olmasına bağlamaktadır. Öte yandan Mardin, Osmanlı toplumunun ancak dinin empoze edilmiş şekliyle ayakta durabileceğini belirterek, bu tarz bir anlayış sisteminde dinin siyasi bir alet olarak kullanılmasının doğal olduğunu ifade etmektedir (Mardin, 2017a, s. 200-201).

Şerif Mardin, Atatürk dönemi reformlarının dinamiği bağlamındaki analizlerinin amacının bu reformların içindeki gücün hangi kaynaklardan geldiğini araştırmak olduğunu vurgulamaktadır. Mardin, bu kaynaklardan en önemlisini 'yeni onur' arayışı olarak adlandırmıştır (Mardin, 2017a, s. 237). Mardin, yeni onur kavramını yapısal unsurların ortaya çıkardığı değerler arasında en başta sayar. Mardin, Atatürk'ün Cumhuriyet Türkiye'sine getirdiği yeniliklerin başında eski kişisel ilişkiler dünyasının ortadan kaldırıp yerine gayri şahsi mekanizmaları yerleştirme gayesinin yenilerin eskilere bağlı olduğundan tümüyle gerçekleşmediğini savunmaktadır. Bu bağlamda Mardin'e göre bir liderin çabalarıyla gerçekleşen reformlarda kişiselliğin kendini göstermesi doğaldır ancak Atatürk'ün ideal Türkiye'sini, kişisel ilişkilerin değil, kurum ilişkilerinin yani yeni onurun egemen olduğu bir Türkiye olarak düşündüğü açıktır (Mardin, 2017a, s. 226-227). Bu noktada Mardin'e göre Atatürk, yeni onurluluk anlayışı çerçevesinde Cumhuriyet Türkiye'sinin kurumlarının zembereği niteliğine getirmeye çalışmıştır. Mardin, pozitif bilim ve halk gibi kavramların bu temel öğenin çevresinde bulunan ve onunla şekillenen kavramlar olarak görülmesi gerektiğini vurgulamıştır (Mardin, 2017a, s. 237-238).

Atatürk'ün kendi döneminde parlamentarizme karşı Batı'da şekillenen tepkiye ve faşizmin gelişmesine rağmen sistematik bir seçkincilikten ya da halk diktatörlüğünden kaçınan bir toplum anlayışını sahip olmasını dikkate değer olduğunu vurgulayan Mardin bu noktada Atatürk'ün orijinal bir vurgusunun bulunduğunu ifade eder. Şerif Mardin'e göre, Atatürk'ün temel optimizmi ve onun temelinde bulunan husus, kişi onuru kavramıdır. Kişinin toplumdan ayrı kendi başına meşruiyet kaynağı oluşturabileceği düşüncesi Jön Türklerde arka plana atılan bir yön olduğunu belirten

Mardin, İttihat ve Terakki'nin aydınlık dönemi düşünce sisteminden ayrılan yönünün burada bulunduğunu belirterek, Atatürk'te bulunan derin yapısal vurgunun, kişinin kişi olarak bir toplumsal meşruiyet kaynağı oluşturduğu şeklinde formelleştirilmiş bir inanç olduğunu savunmaktadır. Atatürk'ün bu açıdan Batı'nın temel değerlerinin kişisel onur anlayışıyla köklü bir şekilde bağlantılı olduğunu kavraması ve Batılılığı bu anlamda da ilerleme sayması Şerif Mardin'e göre Atatürk'ün orijinal bir düşünür olarak görülmesinin sebeplerindendir (Mardin, 2018a, s. 17-18).

Şerif Mardin'e göre Atatürkçülük; Cumhuriyet Türkiye'sinde Osmanlı İmparatorluğu'ndan kalan bazı temel yapısal unsurları değiştirerek, onların yerine dünya uygarlığına gidişte ilk adım sayılan Batı uygarlığından esinlenmiş bir topluluğu kurmak hedefine yönelen görüştür. Mardin, bu dünya görüşünün farklı odak noktalarını toplayarak bir devlet politikasına dönüştürenin Mustafa Kemal Atatürk olduğundan yaklaşıma onun adının verildiğini belirtmiştir (Mardin, 2017a, s. 181). Mardin'e göre Atatürk'ün düşüncesinin en belirgin karakteri Batı uygarlığında bilimin egemen duruma geldiği süreci değerlendirme açısından görmüş ve bu görüşten bir reform stratejisi çıkarmış olmasıdır (Mardin, 2017a, s. 189). Öte yandan Mardin'e göre Atatürk'ün bilim anlayışının ayırıcı özelliği, bilimi toplumu şekillendirmek amacıyla kullanmak istemiş olması ve bu açıdan pozitivizmin getirdiği anlamda hareket etmiş olmasıdır (Mardin, 2017a, s. 190).

Mardin'e göre Atatürk, Batı'nın en önemli katkısını toplumun üzerinde hâkim olduğuna inandığı pozitif bilimlerde görmüştür (Mardin, 2018a, s. 17). Atatürk'ün ölümünün ardından Batıcılığın bir Batı taklidinden ileri gidemediği ''sağ''da ve ''sol''da ifade edilerek Batıcılığa karşı tepkiler bulunduğunu belirten Mardin, 1940'ların sonunda Türk Müslüman kültürüne ihanet edildiği teziyle ortaya atılan bu eleştirilerin ''sol''dan gelen örneklerine 1960'lardan sonra rastlanıldığını belirtmektedir. Mardin'e göre her iki açıdan da bu eleştirilerin kaynağı, Atatürk döneminde yetişen kuşağın hızla değişen 1950'lerin ve 1960'ların mevcut ortamında dünyayı algılama sistemlerinin kırılmış olmasına bağlanabilir (Mardin, 2018a, s. 18-19). Mardin'e göre Batı'ya karşı oluşan tepkinin iki buçuk asır kadar biçim değiştirerek sürebilmiş olması ilginç bir toplumsal araştırma konusu olarak karşımıza çıkar. Bu süre içinde öne sürülen tezlerden Şerif Mardin, Batı'nın Türkiye'ye yüzeysel bir şekilde yerleştiğinin doğru olduğunu ancak bunun sebebinin taklit eğiliminde değil,

Müslüman-Osmanlı-Türk kültürünün bir yapı unsurunda aranması gerektiğini vurgulamaktadır (Mardin, 2018a, s. 19).

3.4. Niyazi Berkes'in Görüşleri Kapsamında Türk Modernleşme Süreci

Niyazi Berkes, 18. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına dek Osmanlı yönetim sisteminin birer birer aşındığını ifade etmektedir. Berkes'e göre ''Tanrı düzeni'' kavramı yerini ''tabiat düzeni''ne, ''toplumun dışında ve üstünde devlet anlayışı'' yerini ''sınıflara ve onların arasındaki çatışmalara ve uzlaşmalara dayanan hukuk devleti'' anlayışına, ''gelenek'' kavramı yerini ''ilerleme''ye bırakmıştır. Bu noktada Berkes, görüş ve kavramlara dair yaşanan bu evrimlerle, devlet ve toplumun gerçekte olan değişmeler bağlamında baş başa gitmediğine dikkat çekmektedir (Berkes, 2020a, s. 33). Niyazi Berkes'e göre, modern Türk toplumunun gerisinde yer alan Osmanlı İmparatorluk devletinin kuruluşu incelendiğinde ilk belirlenecek olan sorunsal gelenekselleşmiş bir siyasal ve toplumsal sistemde dinin ne ölçüde kutsal gelenekle ya da kutsal geleneğin ne ölçüde din ile bir tutulma haline gelmiş olduğunu belirlemektir (Berkes, 2020a, s. 23).

Niyazi Berkes çağdaşlaşma süreci bağlamındaki sorunu dar anlamda din ve devlet ayrımı sorunu değil, geniş anlamda ''kutsallaşmış gelenek boyunduruğundan kurtulma'' olarak ele almaktadır (Berkes, 2020a, s. 19). Niyazi Berkes'e göre Türkiye'nin son iki yüzyıl içindeki modernleşme aşamaları incelendiğinde din ve dünya işlerini ayırma sorunu Cumhuriyet döneminin laiklik ilkesi ile son görünümünü almıştır (Berkes, 2020a, s. 17).

Öte yandan Niyazi Berkes'e göre Osmanlı düzenini teokratik bir düzen olarak tanımlamak yanlış ve yetersiz bir bakış açısıdır. Berkes, Osmanlı halife padişahlığı yönetiminin, teokratik rejimin tersine, din maslahatı değil, devlet maslahatının başta geldiğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda Berkes, din adamlarını hukukçu ve öğretmen gibi devlet maslahatının gerekliliklerinin görevlilerinden biri olarak betimlemektedir (Berkes, 2020a, s. 25-26).

Niyazi Berkes'e göre Osmanlı devletinin bir Doğu'dan bir de Batı'dan gelen iki temel kaynağı bulunmaktadır (Berkes, 2020a, s. 36). Berkes, 17. yüzyılda Batı Avrupa'daki gelişmelerin siyasal alandan ziyade ekonomik alanda Osmanlı İmparatorluğu'nu etkilemesine rağmen yaşanan problemlerin kaynağı 18. yüzyıla kadar anlaşılamadığını belirtmektedir (Berkes, 2020a, s. 38).

Niyazi Berkes'e göre, Osmanlı rejimini, Batı geleneğinden ayıran ve çağdaşlaşma sürecinin çözülmesi en güç olan sorunlarına yol açan özellik; devlet ile toplum arasındaki ilişkinin Batı geleneğindeki biçiminin tam karşıtı bir biçimde olmasıdır. Berkes bu durumu, padişahlık devletinin yöneticileri olan hizmet sınıflarının toplum sınıflarını temsil eden kişilerin olmaması olarak ifade etmektedir (Berkes, 2020a, s. 31). Bu noktada Berkes, Osmanlı devlet ve toplumunun bu yanına göre devletin toplumdan meydana gelmediğini ve devletin toplumun ekonomik çıkar gereksinimlerine dayanmadığını vurgulamaktadır. Bu doğrultuda Berkes'e göre Osmanlı siyasal yapısında egemenlik toplumsal köklerden değil, toplumun üstünde bulunan Tanrı tarafından, gerçekte ise fetih ve güç yoluyla dışarıdan oturtulur (Berkes, 2020a, s. 31-32).

Niyazi Berkes'e göre Osmanlı modernleşme sürecinin ilk aşaması Lale Devri dönemidir. Berkes, Osmanlı modernleşmesinin ilk aşaması olarak gördüğü bu dönemde Osmanlı'yı yeniden diriltmek yönündeki ıslahat fikrinin yerine Batı yöntemlerini alma yönündeki ıslahat düşüncelerinin filizlenmeye başladığını belirtmektedir (Berkes, 2020a, s. 42). Bu doğrultuda İbrahim Müteferrika'yı ilk Türk matbaasının kurucusu olması ve Osmanlı tarihi çerçevesi içinde her yanı ile çağdaş Batı'nın ileri yanını temsil eden biri olarak görmesi sebebiyle Türk çağdaşlaşma tarihi içinde önemli bir yerde konumlandırmaktadır.

Niyazi Berkes, İbrahim Müteferrika'nın Batı'da yeni bir dünyanın doğmakta olduğunu ilk anlatan ve anlattığı yeni Batı dünyasının coğrafi ufuklarını, militer kuruluş ve tekniklerini, siyasal yapıları ve din özgürlüğü savaşımları üzerine bilgiler verdiğine dikkat çekmektedir. Öte yandan İbrahim Müteferrika'nın Batı dünyasına dair verdiği bilgilerden başka Rus Çarı Petro'nun başlattığı reformların önemine ilk dikkat çeken kişi olduğunu vurgulamıştır. Bu bağlamda Berkes, Batı dışı bir ülkeyi yenilemekte ve güçlendirmekte Batı dünyasında başlayan modern tekniklerin

alınışının oynadığı rolü de göstermiş olması bakımından İbrahim Müteferrika'nın Türk çağdaşlaşma tarihi içindeki önemine dikkat çekmektedir (Berkes, 2021a, s. 36).

Osmanlı modernleşme süreci açısından matbaacılığın gelişimini ele alan Niyazi Berkes'e göre matbaacılığa karşı konan sınırlar şeriat yönetiminden değil, Osmanlı devlet sistemine özgü lonca sınırlamalarından kaynaklıdır (Berkes, 2020a, s. 58). Berkes'e göre basım sanatı, Osmanlı tarihinde bir din sorunu olarak değil, teknik, ekonomik ve siyasal konularda ortaya çıkan bir sorundur. Bu noktada Niyazi Berkes, Lale Devri'nde başlamış olan geniş edebiyat ve bilim yazarlığının, Batı bilim eserleri çevrilmesi açısından çağdaş ve güçlü bir fikir hayatı yaratmakta etkisiz kalışının sebeplerini siyasal, teknik ve ekonomik alanlarda aramak gerektiğini belirtmektedir (Berkes, 2020a, s. 61-63).

Niyazi Berkes, Türk çağdaşlaşma tarihi açısında ilk aşama olarak ele aldığı Lale Devri dönemini, çağdaş yöntem ve örgütleri benimseme açısından basım ve bilim alanında görülen yavaşlık ve verimsizliğin askeri yenilikler alanındaki uygulamalarda da yaşandığını belirtmektedir (Berkes, 2020a, s. 63). Bu bağlamda Berkes, çağdaş askeri ve silah teknolojisinin geliştirilmesine yönelik uygulamalar bağlamında ekonomik anlamda çağdaşlaşma gerekliliklerinin yerine getirilmedikçe askeri teknolojinin geliştirilemeyeceğini vurgulamıştır (Berkes, 2020a, s. 65). Öte yandan Niyazi Berkes, modern Batı bilimlerine karşı bir ilginin oluşması, ilk Türk basımevinin kurulması, coğrafya, denizcilik, haritacılık, yeni top ve ateşli silah yapım yöntemleri gibi yeniliklerin başlangıç aşaması olması bakımından bu dönemin önemini vurgulamaktadır (Berkes, 2021b, s. 136).

Niyazi Berkes, geleneksel inançlarla uyuşmaz sanılan basımcılığın gelişinin, bilimsel ve düşünsel devrim başlatmamış olmasına karşın bu yeniliğin önemli sonuçlar ortaya çıkardığını belirtmektedir. Berkes'e göre basımcılık, yeniliği, toplumun kültüründe ''ikiye çatlama'' denilebilecek bir bölünme başlatmıştır. Niyazi Berkes bu yeni oluşumu, Batı kültürünün İslam ve Osmanlı kültür gövdesine soktuğu bir kama olarak betimlemektedir. Bu bağlamda basımın gelişi Berkes'e göre dünyayla din alanları arasında gerçekleşen kesin bir ayrılma olayının göstergesi olmakla birlikte bu ikiye ayrılış süreci gelecek yüzyıllarda çok yavaş da olsa derinleşecektir (Berkes, 2021a, s. 34-35).

Niyazi Berkes'e göre Lale Devri'nde başlamış olan çağdaşlaşma akımı, 3.Selim döneminde kısa vadeli sonuçlarını vermeye başlamıştır. Bu noktada Berkes bu dönemi, ilk defa devlet himayesinde daha önce bulunmayan bir tip olarak eskinin ulema ocağının yerini almak üzere olan ''aydın'' tipi, daha sonra değişecek olan modern entelijansiyenin öncülerinin doğmak üzere olması açısından vurgulamaktadır (Berkes, 2020a, s. 101).

Osmanlı modernleşme sürecine ilişkin olarak 3. Selim dönemi reformlarının temelde askeri alanla sınırlı kalmasına rağmen o döneme göre küçümsenmeyecek ölçüde olduğunu belirten Niyazi Berkes'e göre yeni askerlik yöntemlerine uygun yetiştirilecek orduya gerekli yabancı subayların getirilmesi, yerli subayların yetiştirilmesi, dışarıdan temin edilen silah mühimmatını getirilmesi ile yerli askeri mühimmat için ham madde sağlanması ve bunlara yönelik iş yerlerinin açılması, yeni kışlaların yaptırılması, fen subayı eğitimi yapan okulların genişletilmesi ve eğitim için gerekli kitapların Fransızca'dan çevrilmesi Nizam-ı Cedid reformlarının başlıca başarıları olmuştur (Berkes, 2020a, s. 96).

Niyazi Berkes, devlet kurumlarını ilk kez geniş ölçüde ve sistemli bir yolda düzeltme çabasına 3. Selim döneminde girişildiğine dikkat çekerek, çağdaşlaşma süreci açısından bu aşamadaki çabaların lehine sayılacak yeniliğin, gerekli reformlar alanının en az iki noktada genişleyebilmesi olduğunu belirtmektedir. Bunlardan birincisi reformların sadece askeri düzenleme değil, din kurulunu da içine alacak sivil bir reform sorunu olduğu yaklaşımı iken ikincisi tartışmalar ve anlaşmalarla varılacak geniş kapsamlı bir reform planı zorunluluğunun ortaya çıkışıdır (Berkes, 2021a, s. 40).

Berkes, Nizam-ı Cedit'in yıkılışından, 2. Mahmud dönemine kadar geçen sürede çağdaşlaşma sorunun askeri modernleşme işinden çıkarak, eski rejimin yerini alacak başka bir rejimin temellerini aramak sorunu olduğunu belirtmektedir (Berkes, 2020a, s. 134). Bu noktada eski siyasal rejimin yerine yeni bir siyasal sistem geliştirme sorununa yönelik üç temel yöne dikkat çeker. Bunlardan birincisi şeriata dayalı bir İslam devleti kurmakken, ikincisi merkeziyetçi hükümdarlık yönetimi ile taşra güçleri arasında sözleşmeye dayalı bir devlet kurmak, üçüncüsü ise hükümdarın mutlak egemenliği altında merkeziyetçiliğe dayalı bürokratik monarşi kurmaktır. Niyazi Berkes, sözü edilen yönlere yönelik olarak hiçbirinin belirli ve bilinçli bir siyasal görüş

haline gelemediğini vurgulamasına rağmen bu eğilimlerin üçünün de Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar sürdüğünü belirtmektedir (Berkes, 2020a, s. 169).

Niyazi Berkes, 18. yüzyılın ilk yarısında girişilen reformların başarısızlıkla sonuçlandığını belirtmektedir. Berkes, askeri alandaki yeniliklere karşı çıkıldığına dikkat çekerek, yeni olan askeri yöntemlerin, okulların ve kurumların şeriata aykırılıkla suçlandığını ifade etmektedir. Ancak Berkes'e göre gerçekte bunlar şeriata değil, bozuk siyasal geleneğe bağlı çıkarlara aykırıdır. Bu doğrultuda Niyazi Berkes, gelenekçi düzenin niteliğinin bundan sonra bütün kurumları ve davranışları, çeşitli yollardan bir din sorunu olarak göstermesi şeklinde belireceğini ifade etmektedir. Niyazi Berkes' e göre, dinle hiçbir ilişkisi olmayan ve tamamıyla dünyasal amaçlar için yapılan eylemelere dinsel nitelik katılması bu dönemde güçlenmiştir (Berkes, 2021a, s. 37).

Niyazi Berkes, 18.yüzyılın başlarında beliren reform çabalarının Osmanlı devlet yönetiminin bozuk düzeni içinde gelişen iki kusur sebebiyle başarılı olamadığını belirtmektedir. Berkes'e göre bu iki kusur; her düzeyde maddi ve manevi iki alanda bulunan geleneksel eğitim bütünleşmesi onarılamayacak derecede bozulmuş olması ve eğitimin devlet yönetimi ideolojisinde siyasal anlamda birbirinden ayrı tutulması gereken devlet ve toplum arasındaki bağı sağlamaktan yoksunlaşmasıdır. Niyazi Berkes'e göre böyle bir aşamaya gelindiğinde modernleşme çabaları yeni bir düzen anlayışı yerine eski düzeni canlandırma anlayışı ile bir adım ileri atıldıktan sonra iki adım gerilere gidilmesine sebep olacaktır (Berkes, 2021b, s. 135-136).

Niyazi Berkes'e göre, çağdaşlaşma süreci açısından 2. Mahmud dönemi kamu hukuku alanının tohumlarının atıldığı bir dönem olarak öne çıkmaktadır. Bu doğrultuda, ilk aşama olarak idare, ceza, eğitim ve askeri alanlarda çıkan kuralların kamu hukukunun ilkel temellerini oluşturduğunu ifade eden Berkes'e göre bunun asıl önemi bu alanın dünyasallaşma kanalı rolünü oynamasıdır. Dolayısıyla bu alan genişledikçe şeriat hukuku alanı daralmış ve bunun sonucunda Tanzimat döneminde ortaya çıkacak olan kanun yapma işi ile görevli kişisel olmayan yasama mekanizması şekillenmeye başlamıştır (Berkes, 2020a, s. 178).

Niyazi Berkes, 2. Mahmud'un çağdaşlaşma çabalarını, doğrudan kendini örnek yaparak ve biraz da hem kendini hem de halkını zorlayarak yürüttüğü yanına dikkat

çeker. Bu noktada Berkes, 2. Mahmud'un bu yanı ile Atatürk'ün bir yüzyıla yakın zaman sonraki benzer girişimlerinin birbirini andırdığını ifade etmektedir. Bu doğrultuda Berkes, Türk insanının Avrupa insanına benzer görünüşünün Atatürk'le biten tarihinin 1830'larda 2. Mahmud'un çabalarıyla başladığını vurgulamaktadır (Berkes, 2020a, s. 194-195).

Niyazi Berkes, genel itibariyle 2. Mahmud 'un reform dönemini başarılar dönemi olmaktan çok reform sürecinin başlangıç dönemi olarak tanımlamıştır. Bu noktada Berkes, geleceğin reform aşamalarının, bu başlangıçtaki çelişkilerin çözümlenmesi ya da derinleşmesi sorunlarıyla karşılaşacağını vurgulamaktadır (Berkes, 2020a, s. 203). Bir diğer taraftan Berkes, 2. Mahmud dönemindeki eğitim reformları sonucunda kurulan Maarif Okulu ve Edebi Bilgiler Okulu'ndan yetişenlerin Tanzimat döneminin sivrilmiş ancak birkaç kişi çıkarabildiğini ve bu okullardan birincisinin daha çok mülkiye memurlarını, ikincisinin ise hariciye memurları yetiştirdiğini belirtmektedir. Berkes bu iki okulun 2. Mahmud dönemindeki ilkel biçimlerinde kaldığını ancak 2. Abdülhamit döneminde kurulan Mülkiye okulunun temelini meydana getirdiğini ifade etmiştir (Berkes, 2020a, s. 183-184).

Niyazi Berkes, ordunun bozuluşunu önlemenin çaresi olarak askeri reformların uygulanması ve Batı'dan modern yöntemlerin alınması gerekliliği doğması sonucunda kurulan askeri eğitim okullarında modern eğitimin başlamasıyla yeni bir kuşağın yetişmesine dikkat çeker. Berkes'e göre modern bilim ve tekniğe dayalı okullarda eğitim gören bu kuşağın yetişmesiyle, Batı'ya doğru yöneliş başlamış ve bu yolun uzaması sonucunda da toplumsal etkiler doğmuştur. Bu bağlamda Berkes, Tanzimat olarak bilinen liberal reform bildirisinin yayımlandığını belirtmektedir (Berkes, 2021b, s. 167). Berkes'e göre, Tanzimat Fermanı bir anayasa ya da kanun değil, Avrupa'da hükümdarların kendi yetkileriyle halkın hakları arasındaki ilişkilere dair değişiklikler yapılacağını vadeden charte (Latince carta) türünden bir belgedir (Berkes, 2020a, s. 214).

Niyazi Berkes, Tanzimat dönemini, batılılaşmaya yönelik bütün girişimlerin başlatıldığı ilk dönem olarak ifade etmektedir. Berkes'e göre Tanzimat dönemine değin gerçekleşen reform çabaları, geleneksel düzenin çerçevesi içinde ve geleneksel düzenin düşün sınırları dahilinde yapılırdı. Tutucu güçlerin engellemeleri olmasaydı bu çabaların reformasyon dönemini açabileceğini savunan Niyazi Berkes'e göre

Tanzimat döneminde farklı sonuçlara yol açan yeni bir yaklaşım ortaya çıkmıştır (Berkes, 2021a, s. 44).

Niyazi Berkes'e göre Tanzimat'ın özü, yeni kanunlar yapılması ihtiyacını zorunluluk haline getiren sadece siyasa ve yönetim alanlarında reformlar yapma sorunu değil, Batı uygarlığı ile artan ilişkileri de çağın gereksinimlerine uygun kurallara bağlama sorunudur. Bu noktada Berkes, kanunlaştırma hareketlerini, çağdaşlaşmanın en önemli yanı olmak gibi bir nitelik taşıdığını belirtmektedir. Bu doğrultuda Berkes'e göre, İslam ve Osmanlı gelenekleri açısından kanunlaştırma süreci, çağdaşlaşma sürecinin özüdür (Berkes, 2020a, s. 220-221). Bu bağlamda Berkes, Tanzimat döneminde kanunlaştırma hareketinin başladığına dikkat çekmektedir (Berkes, 2020c, s. 39).

Niyazi Berkes'e göre Osmanlı devletinde şeriat hukuku hiçbir zaman sivil (medeni) bir hukuk ya da devlet hukuku şeklinde yasallaşmamıştır. Şeriat kuralları, İslam'ın doğuşundan sonra yaşamış hukuk kişilerinin yapıtlarında bulunan çağın hukuk düşünü kurallarınca dinsel hakların ülküselleştirilmiş modelleri olarak kalmıştır. Bu noktada Berkes, gerçekteki uygulamalarda geçerli olan, çağdaş değişikliklere uğrayan devlet hukuku olduğunu, şeriat kurallarının ise özel hukukun yaptırım aracı olmak görevini gördüğünü belirtmektedir (Berkes, 2021a, s. 31).

Niyazi Berkes, Tanzimat döneminde kanunlaştırma akımı ile uygulamaya konan yeni kanunların şerait mahkemelerinden ayrı olan adliye mahkemelerinde uygulanmasına başlanıldığını vurgulamaktadır. Berkes, bu uygulama ile şeriat mahkemeleri, Şeyhülislamlık'ın alanına bağlanırken, Ceza Hukuku ve Ticaret Hukuku gibi uygulamaya konan yeni kanunların Adalet Bakanlığı'nın alanına bağlandığını belirtmektedir. Bu noktada Berkes'in dikkat çektiği husus, Tanzimat süresince ve daha sonrasında, iki hukuk sistemi ve iki adalet örgütü ve yöntemleri arasında ortaya çıkan çatışmaları giderecek kararların alınması zorunluluğu doğmuştur. Berkes'e göre hukuk, toplumsal yaşamda gittikçe genişleyen bir biçimde, Tanrısal hukuk alanından adım adım insan aklıyla konmuş hukuk alnına geçiyor ancak dinsel alandan dünyasal hukuk alanına doğru devam eden bu kayma şeriat hukuku ile yeni kanunlar arasında ortaya çıkan tutarsızlıkların yarattığı güçlükleri arttırmıştır (Berkes, 2020a, s. 223-224).

Niyazi Berkes'e göre, Tanzimat Fermanı'ndaki eksikliğin ve çelişkinin eylemde kendini gösteren ilk yanı mutlakiyetçi padişah iradesinin yerine halkı temsil eden bir meclis bulunmadığı için reformların hükümet tarafından uygulanmasının yolunun açılmasıdır. Bu noktada Berkes, 2. Mahmud'un tepeden zorlanan politikalarla reformları yürütmek isteyen bir monark yerine hükümete ve kanunlara karışamayan ancak zayıf bir hükümdar gelince askeri, mali, ticari, hukusal ve eğitsel meselelerde rolünün arttığı halde sorumlu bir kabine sisteminin geliştirilmesinde eskiye oranla geriye dönüldüğünü belirtmektedir. Öte yandan Niyazi Berkes'e göre Tanzimat dönemine dair ilerleme olarak tanımlanabilecek yan bakanlıklara bağlı sürekli meclisler kurulması ve kurulan meclislerin zamanla birer yasama organı haline gelme eğilimi göstermeleridir (Berkes, 2020a, s. 218-219).

Niyazi Berkes, Tanzimat dönemini, edebiyat, dil, basın ve alfabe alanlarındaki gelişmeleri ise Osmanlı modernleşme süreci içinde dil çağdaşlaşması üzerinden incelemiştir. Bu bağlamda Berkes'e göre, Tanzimat döneminde dil ve alfabe tartışmalarına dair radikal bir değişme olmasının yanı sıra özellikle dil alanında yenileşmeye doğru çığır açacak bir araç ortaya meydana geldi. Berkes, dil çağdaşlaşmasının zorunluluğunu ortaya çıkaran öğretim yanında daha etkili olan bu aracı basın olarak değerlendirmiştir (Berkes, 2020a, s. 260). Bu noktada Berkes, Türk basın dilinin gelişmesinde ilk rolü oynayan kişi olarak İbrahim Şinasi'yi görür. Berkes, Şinasi'yi gazeteyi halkın anlayacağı dili kullanarak bir araç olarak gören ilk kişi olarak tanımlarken, Şinasi'nin çağdaşlaşma açısından önemini; bilimcilik, halkçılık ve anayasacılık eğilimlerinin üçünü de kapsayan etkili bir aracılık rolünü üstlenmesi olarak ifade etmiştir. Dolayısıyla Berkes, Şinasi'yi dil ve edebiyat çağdaşlaşmasının öncüsü olarak tanımlamaktadır (Berkes, 2020a, s. 261-262).

Niyazi Berkes, Tanzimat döneminde Avrupa düşün alanının Türk aydınlarına açıldığını belirtmektedir. Berkes'e göre, Avrupa toplumsal düşününün ilk sistemli etkisi Tanzimat döneminden sonra başlamıştır. Rousseau, Locke, Montesquieu gibi Batı düşünürlerinin Türk aydınlarınca tanınması bu dönemde olmuştur. Bu doğrultuda Berkes'e göre Batı'lı düşünürlerin görüşlerinin etkisi ile Türk düşünürlerinin kendi devletleri için anayasal bir rejim kurma isteği uyandırmıştır (Berkes, 2021b, s. 167).

Öte yandan Niyazi Berkes, Tanzimat döneminde anlam evrimine özgü kavramlar kargaşasının derinleşmeye başladığını vurgulamaktadır (Berkes, 2020a, s.

217). Bu bağlamda Berkes, Tanzimat dönemine özgü olan ikiliklerin eğitim alanındaki yansımalarının sonuçlarının ise daha sonradan derinleşeceğinin altını çizmiştir. Tanzimat döneminde medreselerin olduğu gibi bırakılırken, laik ve modern bir devlet için zorunlu olan memur, subay, hukukçu, mühendis, doktor gibi meslek kişilerini yetiştirecek okulların temellerinin atıldığını belirten Berkes'e göre bu okulların daha sonraki dönemlerde yetiştirdiği kişiler, medrese ulemasının önüne geçerek, ulemanın siyasa, hukuk ve eğitim alanlarındaki rolünü hiçe indirme sürecini başlatmıştır (Berkes, 2021a, s. 46).

Niyazi Berkes, Tanzimat dönemi batılılaşmasının bir sonucu olarak, Osmanlı devletini, ulus temeli olmayan hala orta çağ teknolojisinde ve toplum düzeninde olan ve gerek politik gerek mali sebeplerle varlığı Batı devletlerinin desteklerine bağlı olan bir devlet haline geldiği yönünde eleştirmektedir. Niyazi Berkes'e göre Osmanlı devleti ne bir İslam devleti ne bir Türk devleti ne de modernleşmiş laik bir devletti. Bu bağlamda Berkes'e göre devletin bu temelsizliğinin, Tanzimat'ın yürüttüğü uyduculuk politikasından geldiğini ilk kavrayan Yeni Osmanlılar oldu ve devlete halkçı bir temel sağlamak amacıyla Kanun-i Esasi ile anayasa akımı başlatıldı (Berkes, 2020b, s. 32). Bu bağlamda Berkes, Yeni Osmanlılar oluşumu içinde Namık Kemal'i batılılaşma hareketine yönelik düşünceleri üzerinden incelemiştir.

Niyazi Berkes, Namık Kemal'i Yeni Osmanlılar ideolojisini fikir çerçevesi içinde tartışan, eylemleri ve düşünü ile daha sonraki kuşaklar üzerinde de etkileri olan ve Yeni Osmanlılar hareketi içindeki ideolojinin düşün yapısına dair çelişkileri, somut olaylar ve sorunlar bağlamında uzlaştırmaya çalışan tek düşünür olarak değerlenmiştir (Berkes, 2020a, s. 287-288). Berkes, bu doğrultuda Namık Kemal'in yazılarında başlıca üç sorunun cevaplandırılmasına çalışıldığına dikkat çeker. Bu sorulardan ilki, imparatorluk devletinin çöküş nedenlerini bulmaya yöneliktir. Berkes'in bu soruya yönelik cevabı siyasal ve ekonomik sebeplerdir. Namık Kemal'in çöküş sürecini tersine çevirmenin yolları nelerdir sorusuna Berkes'in cevabı ise eğitim yollarıdır. Son olarak Namık Kemal'in gerekli reformların ne olduğuna dair sorusuna Berkes, gerekli ilk reformlara anayasalı merkeziyetçi bir devlet rejimi kurmakla başlanabileceği yönünde cevap vermektedir (Berkes, 2020a, s. 288).

Niyazi Berkes, 1871-1876 yıllarını çağdaşlaşma sorunu üzerine daha sonraları, ''İslamcılık'', ''Batıcılık'', ''ulusçuluk'' sözcükleriyle tanımlanan üç

akımdan birincisi olan İslamcılık'ın kesin biçimini alışıyla sonuçlanan kısa bir bunalım dönemi olarak tanımlamaktadır. Berkes, bu dönemin koşulları altında, Batı uygarlığı yönündeki yarım yüzyıla yakın süren çabaların durduğunu ve din-devlet ayrımı doğrultusundaki gidişin yeni bir din-devlet bileşimi rejimiyle sonuçlandığını ifade etmektedir. Niyazi Berkes bu doğrultuda Osmanlı devletine çağdaş yasal birlik getirme amacıyla başlayan kanuni esasicilik akımının nasıl İslam şeriatına dayalı, batılılaşmaya karşı ve ulusal doğuşa aykırı uzun bir dönemi başlattığını açıklamaya çalışmaktadır (Berkes, 2020a, s. 309).

Niyazi Berkes, Kanun-i Esasi rejimini temel bir kanuna göre hükümetin yönetilmesi olarak tanımlamaktadır. Berkes'e göre Osmanlı devleti temeli ve kuralları şeriat olan bir İslam devletidir. Bu yönüyle aslında bir kanun-ı esasi devletidir ancak şeriat kurallarının uygulanması sebebiyle bir mutlakiyetçilik yönetimine dönmüştür. Bu bağlamda Berkes, kanun-ı esasicilik akımının başlıca amacının padişah ve halife olmadığını, hükümetteki kişilerin tutarsız ve keyfi yönetimleri ile halifeyi kontrol altına alarak kendi çıkarları için şeriatı uygulatmamaları olduğunu ifade etmiştir (Berkes, 2020a, s. 327-328). Bu bağlamda Berkes, Kanun-i Esasi'nin yapılmasında hedeflenen hukuksal amaçların gerçekleşmediği gibi, düşünülen siyasal ve diplomatik amaçların da gerçekleşmediğini vurgulamaktadır (Berkes, 2020a, s. 335).

Niyazi Berkes, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ulusal siyasal örgütlenme modelini, doğmakta olan Türk biriminin ilk siyasal görünüşü olarak değerlendirmektedir. Bu noktada Berkes, devlet yapısının yerine kişilerin birey olarak siyasal hayatta yer alma olanağının ortaya çıkmaya başladığını vurgulamaktadır (Berkes, 2020a, s. 402). Berkes, 1908 Jön Türk devriminin ardından ihtilal ve inkılap sözcüklerinin farklı anlamlar taşıdığının anlaşılmaya başlandığını belirterek modernleşme süreci bakımından önemine dikkat çekmektedir. Niyazi Berkes'e göre 2. Meşrutiyet'in ardından inkılap sözcüğü medeniyeti simgeleyen bir terim olarak kullanılmaya başlanmıştır (Berkes, 2020c, s. 145)

Niyazi Berkes'e göre 1908 Jön Türk Devrimi'nin ardından gelen siyasal bunalımın sebebi, devlet ve din ayrımını amaç edinen yeni bir anayasal sistemin düşünülemez olmasıdır. Bu noktada Berkes, devletin dinden ayrılması konusunun olanaksızlığı karşısında çağdaşlaşmacı siyasal düşünün farklı bir yoldan, dinin devlet bağlantılarından koparılarak modernleştirilmesi yoluyla üzerine eğilmek zorunda

kalındığını vurgulamaktadır. Bu doğrultuda Berkes, Batılılaşma düşününün bu yoldaki çabalarına din kurumlarının modernleştirilmesi sorunu bağlamında değerlendirmiştir (Berkes, 2020a, s. 430). Niyazi Berkes'e göre 1879 Anayasası'nda yapılan değişikliklerin İslam dininin devletin resmi dini olduğuna dair maddesine dokunulamadığı için din-devlet arası ilişkilerin bir anayasa sorunu olarak değil, dolaylı yoldan kaçınılamayan din kurumlarında yenilikler yapılması sorunu biçiminde ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Berkes, 1908 Devrimi'nin ardından meşrutiyet dönemi üç ana düşün akımının birleştiği noktalardan birinin din alanında modernleşme gerekliliği olduğuna dikkat çekmektedir (Berkes, 2020a, s. 439).

Niyazi Berkes, çağdaşlaşma süreci içinde Tanzimat dönemi ortaya çıkan borçlanma politikasının, toplumsal yapıda reformlar yapamadan sürdürülmesinin sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülme sürecine girerek, yıkılma sürecine geçtiğini savunmaktadır. Meşrutiyet dönemi reformlarının ise ne demokrasiyi ne de devleti yabancı emperyalizmine bağımlı olmaktan kurtaramadığı belirten Niyazi Berkes, Osmanlı İmparatorluğu'nun bu şartlar altında yıkılarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla çağdaşlaşma sürecinde yeni bir dönemin başladığına dikkat çekmektedir (Berkes, 2020b, s. 71).

Niyazi Berkes'e göre Türk toplumunun çağdaş uygarlık yörüngesine oturtma gibi büyük bir işin iki temel yanı bulunmaktadır. Birinci yan, gelenekçilik tutumunu yok etme işidir. İkinci yan ise onların yerine bu yörüngeye uygun kuralları yerleştirmek ve toplumun yeni kuşaklarını bu yörüngenin ihtiyaçlarına göre yetiştirerek gelenekle çağ arasında geçiş köprüsünü kurmaktır. Niyazi Berkes bu açıdan Cumhuriyet dönemi devrimlerinin toplamını, bir ''yeni yöneliş'' devrimi olarak tanımlamaktadır (Berkes, 2020a, s. 522). Bu bağlamda modernleşme sürecinde toplumun nesnel gereksinimleri doğrultusunda insan aklını din ve gelenek kurumlarının önünde tutması, ailenin, eğitimin, ekonomik yaşamın, hukukun dinsel ve geleneksel kurallara göre değil, zamanın gereklerine göre düzenlenmesidir (Berkes, 2021a, s. 90).

Niyazi Berkes, halifeliğin, şeriat ve evkaf bakanlıklarının kaldırılmasının, medreselerin, tarikatların ve tekkelerin kapatılmasını ve son olarak Anayasa'dan devletle din bağlılığını kuran maddenin kaldırılmasıyla tamamlanan girişimleri 1928'ten 1938'e kadarki aşamada temel değişiklikleri tamamlayan ve öteki alanlara

genişleten hem toplumsal bazda hem de kişilerin yaşantısında bu değişiklikleri kökleştiren yasamalar ve girişimler olduğunu belirtmektedir. Berkes'e göre bunlarının hepsinin düşün ve eylemdeki önderi Atatürk'tür. Bu bağlamda Niyazi Berkes'e göre Türk çağdaşlaşma gelişimi ilk kez tutarlı bir önder bulmuştur (Berkes, 2020a, s. 521).

Niyazi Berkes, ''din devleti'' görüşüne karşı ''ulus devleti'' görüşünün bir zaferi olarak belirttiği çağdaşlaşma yolunda birbiri arkasından gelen reformları başlattığını vurgulayarak, hukuk, eğitim, yazı, dil ve genel anlamda yaşam ve kültür alanlarındaki değişmeleri Cumhuriyet devrimleri olarak tanımlamaktadır (Berkes, 2020a, s. 521). Berkes'e göre toplumsal yapının modernleşme doğrultusundaki değişimi öncelikle alt yapısal değişmelerin bir ürünüdür. Berkes, alt yapısal değişmelerden bağımsız olarak yaşanan bir modernleşme sürecinin olanaksız olduğu gibi, alt yapısal değişimlerin üst yapı kurumlarındaki değişimleri kendiliğinden yarattığını belirtmektedir (Berkes, 2002, s. 50).

Niyazi Berkes, Cumhuriyet dönemi çağdaşlaşma hareketinin dil, anlam, düşün ve kültür çağdaşlaşması yönelişine dikkat çekmektedir. Berkes'e göre bu yöneliş, Cumhuriyet döneminin kültür devrimi aşamasını açmıştır (Berkes, 2020a, s. 547). Niyazi Berkes, Cumhuriyet döneminde çağdaşlaşma doğrultusundaki en önemli devrimsel değişimlerin ise hukuk alanında gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Berkes, hukuk alanında yapılan ilk değişikliklerin Tanzimat döneminde başlayan kanunlaştırma çabalarının bir sonucu olduğunu ve çağdaşlaşma süreci açısından hukuksal yeniliklerin özünü oluşturduğunu ifade etmektedir (Berkes, 2020a, s. 527).

Niyazi Berkes'e göre Cumhuriyet dönemini, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinden ayıran en önemli özellik, geleneksel İslam ve Osmanlı devlet yapısının yerine ulus egemenliği ve bağımsızlık ilkesine dayanan yönetim şeklidir. Bu bağlamda Niyazi Berkes, Cumhuriyet'in kuruluş döneminde devrimsel değişmeler olarak ifade ettiği yenilikleri, bağımsızlık ilkesine dayanan bir özlem olarak kalmak yerine gerçeğe dönüşmesinin yollarını açan eylemler olarak değerlendirmektedir (Berkes, 2020a, s. 522).

Niyazi Berkes, Cumhuriyet devrimlerinin hukuk alanı yanında önemli bir yer tutan öteki alanın eğitim olduğunu belirtirken bu alanın devrimci ilkeler doğrultusunda çağdaşlaştırılması işinin hukuk alanından daha fazla soruna sahip olduğunu

savunmaktadır. Berkes'e göre Cumhuriyet döneminin eğitim alanında getirdiği ilkeler, hukuk alanında getirdiği ilkelerin aynısı olmasına karşın, uygulamalar eğitim dışı etkenler sebebiyle daha karmaşık yollarda yürümüştür. Niyazi Berkes bu etkenleri, kişisel alışkanlıklar, siyasa ve din etkenleri olarak değerlendirmektedir ve bunların etkilerinin bugün bile sürmekte olduğunu savunmaktadır (Berkes, 2020a, s. 532).

Niyazi Berkes, hukuk alanında olduğu gibi eğitim alanındaki temel ilkenin eğitimi birleştirme ve bütünleştirme ilkesi olduğuna dikkat çekmektedir. Bu bağlamda Berkes, bunun bir yanının Müslüman halkın eğitim kurallarındaki ikiliğin kaldırılması olarak ele alırken öteki yanın ise Müslüman olan ya da olmayan ilk eğitimin devlet yetkisi alanı içine alınması ile ulusal eğitim kavramının getirmesi olarak ifade etmiştir (Berkes, 2020a, s. 532-533).

Niyazi Berkes, çağdaşlaşma sorunu çerçevesinde ele aldığı laiklik sorununun Hristiyanlık'ta olduğu gibi bir devlet ve kilise yetkilerinin ayrımı olmaktan daha geniş bir sorun olduğuna dikkat çekmektedir. Berkes'e göre İslam'da kilise yetkisi durumunun olmayışına karşın, onda dinsel nitelik verilen birden fazla kuralın dünyasal düzenin siyasa, hukuk, eğitim, halk gelenekleri içine karışmış bir durumda olması sebebiyle farklı bir durum vardır. Bu noktada Berkes, Hristiyanlık'ta neyin dinsel yetkiyle, neyin dünyasal yetkiyle ilişkili olduğunun belirli olduğunun ancak İslam'da böyle olmadığından birçok Müslüman'ın kimi eylemlerinin hangi alanın eylemi olduğunun bilmediğini ifade etmektedir (Berkes, 2020a, s. 536-537). Bu doğrultuda Berkes, geleneksel olan her şeye kutsallık niteliği verme eğiliminin çağdaşlaşma süreciyle birlikte güçlendiğini savunmaktadır. Berkes'e göre teokratik devlet görüşü, çağdaşlaşma sürecine karşı sonradan çıkmış bir ideolojidir (Berkes, 2020a, s. 537-538).

Niyazi Berkes, çağdaşlaşma süreci ile dinsel gelenekselleşme sürecinin yan yana ilerlediğini vurgulamaktadır. Bu noktada Berkes, bu akımın Cumhuriyet'in kuruluşundan önce bir din devleti kurma isteği aşamasına kadar gelindiğini belirtmektedir. Ancak Berkes'e göre Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen devrimsel hukuk değişimi bu gidişi tersine çeviren bir eylemdir. Bu bağlamda Niyazi Berkes, şeriatçılık eğiliminin hukuk alanının dışına çıkarılmasıyla sonuçlandığını ve anayasal yapıyı din kurallarının dışına çıkaran din ve dünya ayrımı ilkesinin uygulanmaya geçmesinin doğal bir sonucu olduğunu belirtmektedir (Berkes, 2020a, s.

527). Bu doğrultuda Niyazi Berkes, Türkiye'de siyasal, toplumsal ve kültürel kuruluşlara İslam dini ilkelerine göre biçimler verilmesinin bırakılarak, onun yerine Batı modern toplumsal ve siyasal sisteminin örnek edinildiğini ifade etmektedir (Berkes, 2021a, s. 26).

Niyazi Berkes, İslam ülkeleri arasında Türkiye'yi modern değişimler bakımından İslam dininin durumuna dair özel yanlar gösteren bir ülke olarak betimlemektedir. Berkes'e göre bu değişmeler sürecinin başlangıcı 17. yüzyıla kadar gider, 19. yüzyılda hızlanır, 20. yüzyıl başlarından itibaren radikal bir nitelik kazanır. Bu değişme sürecinin getirdiği sonuçların iki açıdan kendine özgü farklılıklar gösterdiğini belirten Berkes'e göre bunların birincisi, değişimin laikleşme yönüne doğru olması iken ikincisi, sürmekte olan değişme akımının yönünün Batılılaşmaya doğru olmasıdır. Bu bağlamda Berkes, Türkiye'deki değişmenin en sonunda laiklik ilkesinin yerleşmesiyle sonuçlanmış olduğunu belirtmektedir (Berkes, 2021a, s. 26).

3.5. Şerif Mardin ve Niyazi Berkes'in Modernleşme Sürecine Dair Görüşlerinin Karşılaştırılması

Modernleşme sürecine ilişkin olarak Niyazi Berkes, Türk çağdaşlaşma tarihi açısından Lale Devri dönemini her açıdan yeniliklerin başlangıcı olarak ele almaktadır (Berkes, 2020a, s. 63). Şerif Mardin'e göre ise Lale Devri Batı medeniyetinin Doğu'daki görünüşünün ilk aşamasıdır (Mardin, 2006, s. 157). Bu bağlamda Mardin, Batı'da sürekli Osmanlı elçiliklerinin açılması yoluyla Avrupa ile ilk sistematik diplomatik ilişkiler kurulmasını sağlaması bakımından Lale devri dönemini; Batı'nın genel anlamda bir model olarak kullanılmasına dayanan Tanzimat Dönemi reformlarının kaynağı olarak görmektedir (Mardin, 2018a, s. 11).

Niyazi Berkes, Osmanlı modernleşme süreci içinde Tanzimat dönemi reformlarını, Batılılaşma hareketine yönelik girişimlerin başlatıldığı ilk dönem olarak ele almaktadır (Berkes, 2021a, s. 44). Benzer şekilde Şerif Mardin de Tanzimat dönemi reformlarını Batılılaşma hareketinin başlangıcı olarak ele almaktadır (Mardin, 2018a,

s. 108). Öte yandan Niyazi Berkes'in Tanzimat dönemine dair görüşlerinde vurgulanan ifade ''ikilik'' tir. Berkes, Tanzimat dönemi reformlarının özellikle eğitim alanındaki düzenlemelerin, Osmanlı toplumsal yapısında toplumsal ve kültürel anlamda ikilik meydana getirdiğini savunmuştur. Şerif Mardin'e göre ise Türk modernleşme tarihinde Tanzimat dönemi önemli bir aşama olmakla birlikte henüz aydınlanamayan yönleri bulunmaktadır. Mardin'e göre Tanzimat dönemi kendi döneminin muasır Avrupa'sının siyasi, hukuki, iktisadi fikir anlayışı ve kurumlarından kuvvet aldığı ve bunların etkisiyle doğmuş olması Tanzimat'ın şimdiye kadar aydınlanamayan bir karaktere sahip olmasına sebep olmuştur (Mardin, 2017a, s. 288).

Şerif Mardin, Tanzimat dönemindeki reformist politikalar sonucunda idare sisteminde meydana gelen yapısal değişiklikleri reform ilkelerinin kanunnamelerle geliştirildiği çok sayıda memur komitesinin çalışmalarının birer ürünü olarak ele almaktadır. Bu noktada Mardin bütün memurların uymaları gereken kuralları belirleyen ilk modern ceza kanunu olarak nitelendirilen kanunun saray yönetimi tarafından kabul edilmesinin önemine dikkat çeker (Mardin, 2018b, s. 47). Niyazi Berkes ise bu girişimi eskiden yargının yetki sınırları içinde olan alanın bir bölümünü kapsamı altına alan bir hukuksal yapının, Osmanlı İmparatorluğu'nda ayrı bir kamu hukuku oluşturulması yolundaki ilk adım olarak tanımlamaktadır (Berkes, 2020a, s. 173).

Şerif Mardin, Yeni Osmanlılar hareketini ise Tanzimat'ın uygulayıcılarına karşı bir başkaldırma olarak ortaya çıktığını ifade etmiştir (Mardin, 2018a, s. 86). Mardin' e göre Yeni Osmanlılar, toplumun bir kitle olarak harekete geçirilmesi zorunluluğunun ortaya çıktığını anlatmak istemiştir. Mardin, 19. yüzyılda bu zorunlulukların bir sonucu olarak dinin eski niteliğini kaybederek ideolojik bir eksen kazandığını savunmuştur (Mardin, 2018a, s. 88). Niyazi Berkes ise Yeni Osmanlılar hareketini Tanzimat'a karşı olan bir siyasal tepki olarak Osmanlı devletinin çağdaşlaşma sorununun gerektirdiği reform hareketlerinin Müslüman halka fayda sağlamamasının yarattığı tepki olarak ele almaktadır. Niyazi Berkes bu tepkiyi ulusçuluk tepkisinden ziyade İslamcılık tepkisi olarak ele almıştır (Berkes, 2020a, s. 271).

Niyazi Berkes, Tanzimat dönemi uygulamalarının, Yeni Osmanlılar oluşumu, Yeni Osmanlılar'ın ise 2. Abdülhamid rejimini meydana getirdiğini belirtmektedir

(Berkes, 2020a, s. 356). Niyazi Berkes, 2. Abdülhamid rejimini 18. yüzyıldan itibaren hiçbir zaman ‘‘şarklılık’’ ve Orta çağ İslam medeniyeti bu zamanki kadar ideal bir model haline getirilmediği yönünde eleştirerek bu durumun Batılı fikirlere yönelik olarak ilgiyi arttırdığını savunmaktadır. Bu doğrultuda Berkes, Abdülhamit döneminde öne çıkan ikiliğin İslam-Hristiyanlık değil, Doğu-Batı ikiliği olduğunu vurgulayarak Jön Türkler hareketini bu bağlamda açıklamıştır (Berkes, 2020a, s. 351).

Şerif Mardin’e göre ise 2. Abdülhamid, kendi döneminden önce şekillenmeye başlayan ‘‘İslamcılık’’ hareketini hem iç hem de dış politikada araç olarak kullanmıştır. Mardin’e göre 2. Abdülhamid, emperyalizmin güç kazandığı bir dönemde panislamizm ile bir savunma yolu bulmuştur. Bu noktada Mardin’e göre panislamizmin iki ekseni bulunmaktadır. Bunlardan biri Osmanlı Müslüman tebaasını İslam bayrağı altında toplama çabasıyken bir diğeri dış ülke Müslümanlarının halifelik makamı etrafında toplanmasıdır (Mardin, 2018a, s. 92-93).

Niyazi Berkes, Şerif Mardin’den farklı olarak 2. Mahmud döneminde başlayan ve Tanzimat reformları ile yükselen çağdaşlaşma hareketinin Abdülhamid döneminde ivmesinin düşmesi sebebiyle 2. Abdülhamid dönemi politikalarını eleştirmektedir. Bu bağlamda Berkes, Abdülhamid döneminin öne çıkan unsurlarının gelenekçilik, Batı karşıtlığı ve İslamcılık akımları olduğunu belirtmektedir (Berkes, 2020a, s. 351).

Şerif Mardin’e göre bir modernite projesi olarak Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu, Osmanlı İmparatorluğu ile bir süreklilik ilişkisi taşımasına rağmen aynı zamanda bir kopuşu da yansıtır. Mardin, bu kopuşun Türkiye Cumhuriyeti’nin tam bir ulus devlet olarak kavramsallaştırılmasında ortaya çıktığını savunmaktadır (Keyman, 2011, s. 18-19). Niyazi Berkes ise Osmanlı İmparatorluğu’nun geçirdiği siyasal, toplumsal ve ekonomik değişimler bağlamındaki incelemelerini, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e bir devamlılık ekseninde ele almasına rağmen Cumhuriyet dönemini Osmanlı’dan bir kopuş olarak nitelemektedir (Kayalı, 2011, s. 80).

Şerif Mardin, modern Türkiye’nin geçirdiği dönüşümü; küçük geleneği oluşturan öğelerin, daha fazla oranda büyük geleneğe nüfuz etmesi şeklinde tanımlamıştır (Mardin, 2018a, s. 184-185). Bu doğrultuda Şerif Mardin’e göre modern Türkiye’nin tarihi ne cumhuriyetçilik ne de saltanat arasında bir çatışma ne de İslam ve sekülerizmle çerçevelenen bir kavganın tarihidir. Mardin, modern Türkiye’nin

tarihini birbiri içine nüfuz eden yakınlıkları içinde dönüştürülen geleneksel güçler ve modernlik arasında bulunan karmaşık ve çok katmanlı bir karşılaşma olarak tanımlamaktadır (Mardin, 2018b, s. 198). Buna karşın Niyazi Berkes'in Türkiye'nin çağdaşlaşma sürecine ilişkin olarak çalışmalarında sorduğu asıl soru demokratik görüşe dayalı siyasal bir toplumda dinin yerinin ne olduğuna ve ne olması gerektiği üzerinedir. Bu bağlamda Berkes'e göre, Türkiye'de asıl sorun dini sömürü aracı olarak kullanmaya yönelik diktatörlük yönetimlerine karşı önlem alınması sorunudur (Berkes, 2021a, s. 73).

Şerif Mardin, Niyazi Berkes'i Türk Düşüncesinde Batı Sorunu adlı eseri üzerinden eleştirmiştir. Mardin eleştirisini Berkes'in Türkiye'nin son iki yüz yıl içindeki çağdaşlaşma çabalarına ilişkin sunduğu genel çerçeve dahilinde ele almıştır. Berkes eserinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda Düyun-u Umumiye'nin kuruluşu ile iktisadi alandaki bağımlılığın ardından Atatürk'ün bu bağımlılığı ortadan kaldırmadaki başarısı ancak Menderes döneminde başlatılan iktisadi bağımlılığın eski süreci yeniden canlandırdığını ifade etmektedir. Bu bağlamda Mardin'e göre Berkes'in eserinde öne çıkan vurgu Batı'nın doymak bilmemesi ve liberalizmi Osmanlı devletini soymak için bir alet olarak kullanmasıdır. Ancak Mardin, Berkes'in bu yaklaşımını mekanik bir sistemin abartılmış bir tarafı olarak tanımlamaktadır (Mardin, 2018a, s. 239).

Öte yandan Niyazi Berkes ise Batı uygarlığının güçlenmesinde özellikle ekonomik gelişme üzerinde devlet gücünün önemli bir payı olmadığı sanısının liberalizm doktrininin üstünlük kazandığı zamanların ürünü olduğunu ifade etmektedir. Berkes'e göre bu, Batı medeniyetinin nasıl doğduğunu, nasıl geliştiğini ve üstünlüğünü nasıl sağlamakta olduğunun bilinmediği ülkelerde aydınlara anlatılan bir masaldır. Niyazi Berkes, ekonomik kalkınma çabasında olan geri kalmış ülkelerin kimi önderlerinin ya gerçeği göremediklerinden ya da liberal ekonomilerle Batı'nın bugünkü seviyesine geleceklerine inandıklarından, kendi toplumlarının da bu yoldan kalkınabileceğine inandıklarını ifade etmektedir. Ancak Niyazi Berkes'e göre tarih kesinlikle gösterir ki Batı uygarlığının gelişiminde devletin, din ve gelenek engellerini aşarak laikleşmesi baş rolü oynamıştır (Berkes, 2021a, s. 82).

Niyazi Berkes'e göre Türk modernleşme tarihinde gerici güçlerin baskısı, liberal ve sosyalist ideolojilerin çağdaş uygarlığa geçmeyi hedefleyen aydınlar arasında

benimseyip yerleşmesine engel olmuştur. Niyazi Berkes bundan ötürü Türk siyasal hayatını, Batı ideolojileri ölçülerine kıyasla güdük kalmış olduğunu ve gerçek anlamda siyasal düşünün yerleşmediğini ifade etmektedir (Berkes, 2020b, s. 78). Şerif Mardin'e göre ise Niyazi Berkes'in Osmanlı toplumunun Batı karşısında ''yumuşaklığını becerisizlikle'' değil daha yapısal bir inceleme ile açıklanması gerekiyor. Şerif Mardin bu sonuca Niyazi Berkes'in bir diğer savı açısından vardığını belirtmektedir. Niyazi Berkes'e göre Osmanlı İmparatorluğu'nda en tehlikeli gericilik unsuru çıkar grupları arasında meydana gelen gericiliktir. Ancak Mardin, Berkes'in anlatımında buna değinmediğini aksine en tehlikeli gericilerin bürokrat kökenli aydınlar olduğunun anlaşıldığını belirtmektedir (Mardin, 2018a, s. 241). Niyazi Berkes ise gericiler olarak adlandırdığı kişileri, çeşitli sebeplerle toplumsal değişme ve gelişmeye karşı olan kimseler olarak tanımlamaktadır. Bu bağlamda Niyazi Berkes, toplumsal değişime karşı olan gericilik unsurlarının Türkiye'de Batılılaşma çabalarının başından itibaren ortaya çıktığını ve değişime karşı direnme hareketleriyle öne çıktıklarını belirtmektedir (Berkes, 2021a, s. 22). Bu doğrultuda

Şerif Mardin'e göre en tehlikeli gericiler bürokrat kökenli aydınlar olmasına karşın Niyazi Berkes için gericiliğin asıl tehlikeli olan çeşidi belirli çıkar gruplarının temsil ettiği gericiliktir. Berkes'e göre çıkarcı gericiliğin en güçlü temsilcisi Türk toplumunun modern bir düzene girmesinden en fazla zarar görecek olan toprak ağaları ve derebeyi artıklarıdır. Berkes, okumuş olsalar dahi çıkar bakımından gerici olarak tanımladığı bu kişilerin gericiliğin, aydınlanmış ya da okumuş olmanın karşıtı olmadığını gösteren en önemli kanıt olarak görmektedir. Niyazi Berkes'e göre Tanzimat'a kadar yapılmak istenen bütün reform çabalarını engelleyen, Tanzimat'ın çeşitli reformlarını gerçekleştirmeyen ve Meşrutiyeti dejenere eden güç, onları kendi çıkarlarına uygun biçime getirmeyi başaran dinciler değil, bu gerici unsurlardır (Berkes, 2021a, s. 24).

Şerif Mardin, Niyazi Berkes'e yönelik bir diğer eleştirisini sosyal bilimlerin en temel öğelerinden birini oluşturan sorumlu avı tanımlaması üzerinden yapmaktadır. Mardin'e göre sorumlu avı patrimonyal bürokrasinin dünya görüşünün temel öğelerinden biridir. Bu bağlamda Şerif Mardin, Niyazi Berkes'i Batı'nın toplum anlayışını daha eski bir toplumsal bilim anlayışı üzerine yığarak, ikisini birden ancak birbirinden farklı özellikleriyle devam ettiren bu tür toplum biliminin özel bir biçimini

kullanmakla eleştirmektedir (Mardin, 2018a, s. 242). Mardin bu eleştirisine yönelik, Batı'yı biçimsel açıdan yansıtan ancak gerçekte iki ayrı ve uyuşmamış katmandan oluşan ve çağdaş Türk toplumsal biliminin oluşmasında önemli bir rol oynadığını belirterek ''sorumlu avı'' olarak nitelenen bu sendromun üç ayrı ancak birbirine bağıntılı öğeden oluştuğunu ifade etmektedir. Mardin bu öğelerden birincisini toplum bilimlerinde ayrıntılı yapılar üzerinde durulmayışı olarak açıklamaktadır. İkincisi toplumsal olayları özerk bir iç dinamiğe sahip mekanizmalar bağlamında düşünmemektir. Üçüncüsü ise bu özelliğin yeni toplumsal yapı içinde üretici olabileceği hatırlanmamaktadır (Mardin, 2018a, s. 243).

Niyazi Berkes'e göre ise reform tarihinin başından itibaren gericilerin karşısında bulunan reformcuların Türkiye'nin kalkınma davasının özünü, anahtarını bulamamışlardır. Batı medeniyetini benimseme meselesi anlamından uzaklaşan bir batılılaşma biçimine girmiş ve yalnız dıştan görülenin taklitçiliği yönündeki batılılaşmanın temsilcileri olan ilericiler ancak Batı devletlerinin baskısı ile batılılaşma yolunda adım atmışlardır. Niyazi Berkes, Türkiye'nin modernleşme sürecine ilişkin olarak Lale Devri'nden bu yana gerçekleşen reform hareketlerini bu doğrultuda gerçekleştiğini vurgulamaktadır (Berkes, 2021a, s. 25).

3.6. Şerif Mardin ve Niyazi Berkes'in Atatürk Devrimlerine İlişkin Görüşlerinin Karşılaştırılması

Türk modernleşme süreci içinde Cumhuriyet dönemi Niyazi Berkes için on sekizinci yüzyıldan itibaren süregelen yolun varmak durumunda olduğu nihai ve tabii duraktır. Berkes'e göre Tanzimat dönemi başlayan ikilik ve buna ilişkin tutarsızlık ve arayışlar Atatürk'ün önderliği ile gerçekleştirilen devrimler ile sona ermiştir. Bu bağlamda Niyazi Berkes, Atatürk devrimlerini din devleti görüşüne karşı ulus devleti görüşünün zaferi olarak değerlendirmektedir (Berkes, 2020a, s. 521). Şerif Mardin'e göre ise Atatürk devrimlerinin kapsayıcı felsefi temeli insanın kendi kaderine hâkim olabileceğine dair fikirdir. Mardin'e göre burada öne çıkan vurgu toplumu belirli yönlere doğru çevirmek için girişilen ısrarlı çabanın bir önemi olabileceğine duyulan

inanç noktasında değer kazanır. Bu doğrultuda Mardin'e göre Atatürk devriminin derinliklerinde bulunan ancak üzerinde durulmayan felsefi temel, insanın çevresi üzerinde hakimiyet kurabileceğine dair inancıdır (Mardin, 2017a, s. 162).

Şerif Mardin, Atatürk'ün Batıcılığı salt bir devlet reformu gereği saymayarak, Batıcılığın içindeki kültür bütünlüğünden esinlenmesini ve Atatürk'ün reform anlayışının birbirinden ayrı parçalar olarak değil, bir bütün olarak organize etmesini, bunu yaparken de realizmini kaybetmeden modernleşmenin gereğini anlayarak bir devrim yaratabilmesinin önemini vurgulamıştır (Mardin, 2017a, s. 258). Niyazi Berkes ise çağdaşlaşma açısından Latin alfabesinin Türkçe'ye uyarlanmasıyla resmi Türk alfabesi olmasının Atatürk'ün devrimcilik önderliğinin ulaştığı en yüksek doruk noktası olarak ifade etmektedir. Bu bağlamda Niyazi Berkes'e göre Atatürk devrimciliğinin eşsiz olan önderliği hem din hem de dil alanında çağ koşullarını kapsayacak güçte bir ortamın gelmesi olanaklarını hazırlamasındandır (Berkes, 2020a, s. 550).

Niyazi Berkes'e göre, Cumhuriyet döneminin devrimsel değişiklikleri, tarihsel zorunlulukların bir ürünüdür. Bu değişmelere devrimsellik niteliği veren etkenin ulusal kurtuluş savaşı dönemine katılan birçok kişinin tarihsel sürecin hangi aşamasına gelindiğini kavrayamamaları sebebiyle bu değişmelerin zorla getirilmiş değişiklikler olduğu sanısını onlarda meydana getirmesidir. Berkes'e göre Cumhuriyet dönemindeki değişmelere devrimsel nitelik vermede rolü olan bir diğer etken, Atatürk'ün oynadığı önderlik rolüdür. Berkes, bu önderliğin en önemli özelliğini ise tarihsel olayların zorladığı sonuçların hangilerinin doğru yol olduğunu seçebilmesi ve toplumu o yol yönünde arkasından sürükleyebilecek gücü eylemleriyle kazanılmış olması olarak ifade etmektedir (Berkes, 2020a, s. 522-523).

Şerif Mardin'e göre Atatürk'ün çağdaşlaşma politikası dinin bir rol üstlenmesinin reddedildiği bir düzen içinde, yeni bir kollektif kimlik oluşturmayı içerir. Burada öne çıkan vurgu laikleştirici uygulamaların kişinin toplumsal yapıda bağımsızlığını genişletmeyi amaçlayan temel yönüdür. Mardin'e göre Atatürk bu noktada geleneksel doğulu cemaat hayatı düzeninden kişiyi kurtarmaya çalışıyordu. Şerif Mardin bu düşüncesini, Atatürk'ün üzerindeki Batı siyasi ve sosyal fikirlerinin etkisini dikkate alarak ortaya koyduğunu belirtmektedir (Mardin, 2017b, s. 68-69). Mardin'e göre Atatürk, din ve dini kültürün yerini alacak yeni bir dünya görüşü

sağlamak amacıyla medeniyetle eş tuttuğu kültürel bir Batılılaşma hareketini gerçekleştirmiştir (Mardin, 2017b, s. 74).

Niyazi Berkes'e göre Atatürk'ün laikleşme ve batılılaşma yönündeki uygulamaları daha önceki iki yüzyıl boyunca gerçekleşen değişmeler birikiminin mantık gereğidir ve bir kişinin keyfine göre ve zorla uygulanmış bir iş değildir. Niyazi Berkes, Türk toplumunun siyasal gelişiminin izlediği yol bakımından laikleşme kararının tutarlı bir sonuç olduğunu savunmaktadır (Berkes, 2021a, s. 26). Niyazi Berkes'ten farklı olarak Şerif Mardin ise Kemalizm'e yönelik eleştirisini Kemalizm'in Türklerin şahsi kimliklerini oluşturmada İslam'ın oynadığı rolü anlamaması olarak ifade etmiştir. Şerif Mardin'e göre İslam'ın kişinin toplumsal bazda varlığına, ontolojik güvensizliğine seslenen ve psikolojik dürtülere tutunmasını sağlayan bir yönü bulunmaktadır. Bu noktada Mardin'e göre Türkiye'de İslam'ın daha güçlü hale geldiği herkesçe bilinen ve üzerinde durulmaya değer bir gerçektir (Mardin, 2017b, s. 76-77).

Şerif Mardin, Atatürk'ün iktisadi alanda gerçekleştirdiği yeniliklerin ise bir taraftan devleti kuvvetlendirme bir taraftan da ona iktisadi rasyonellik unsurunu aşılama sorununun bir çözümü olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu bağlamda Şerif Mardin, Atatürk'ün iktisat alanına verdiği önemin başlı başına bir devrim olduğuna dikkat çekmektedir (Mardin, 2017a, s. 172-173). İktisadi kalkınmayı devletçilik ilkesi bağlamında değerlendiren Niyazi Berkes ise söz konusu ilkenin temelindeki Kemalist görüşün, toplumsal yapıda meydana gelen devrimsel değişmelere girmeden çağdaş uygarlığa ekonomik kalkınma yoluyla geçmenin olabileceğine ve bu kalkınmanın sonucunda temel yapısal unsurların değişeceğini savunmaktadır (Berkes, 2020b, s. 98-100). Niyazi Berkes, tarihsel zorunlulukların toplum yapısında devrimsel değişimlere sebep olmamış toplumların bulabildiği çıkar yolun bu olduğunu belirterek devletçiliğin iki temel amacını, Türk toplumunu ileri bir toplum olma yönündeki amacının ekonomik kalkınma yoluyla değiştirme ve geçişi toplumsal yapıda bütüncül bir ilerleme sağlayacak şekilde yapmak olarak ifade etmektedir (Berkes, 2020b, s. 101-103).

Öte yandan Niyazi Berkes, 1940 sonrasında Kemalizmin devletçilik görüşünün başarısızlığa uğradığını belirtmektedir. Berkes, Türkiye'de devletçilik programının uygulama aşamasında planlamanın sadece sanayi alanına

yoğunlaştırılması, toprak hukuk reformunun önlenmesi, eğitim alanı ile tarım alanı arasında planlı bir ilişki kurulamaması gibi sebeplerin devletçilik politikasının başarısızlığa uğratılmasındaki başlıca roller olarak ifade etmektedir (Berkes, 2020b, s. 113-114). Şerif Mardin'e göre ise Cumhuriyet idarecileri, modern Türkiye'yi kurmaya doğru giden yollardan birinin iktisat olduğunu bilmeleri sebebiyle kurulacak olan modern iktisadi yapının her yönünü birden devletin kurmasının sert bir siyasal kontrol ile mümkün olacağını düşünmüşlerdir. Bundan dolayı iktisadi sistemin yürütülmesinde siyasal yönden kontrol altında tutulan ancak mesleki faaliyetlerini otonom olarak yürüten iktisadi bir sınıf meydana getirdiler. Mardin bu sınıfın kendilerine verilen sınırlı yetkiyi aşma isteği ve çabasını, Türkiye Cumhuriyeti'nin 1950'ye kadar ekonomik hayatının ana teması haline geldiğini belirtmektedir (Mardin, 2018c, s. 143-144).

3.7. Şerif Mardin ve Niyazi Berkes'in Din Konusuna İlişkin Görüşlerinin Karşılaştırılması

Şerif Mardin modernleşme bağlamında yaşanan değişimin yönünü, toplumsal yapıda meydana gelen dönüşümler ve sosyal alandaki yaşanan evrilmelerin sonucunda kurumsallaşmaların toplumsal hayata yansımaları düzeyinde ele almıştır. Niyazi Berkes de Şerif Mardin'e yakın bir şekilde, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurumsal sisteminin 18. ve 20. yüzyılları arasında aşındığını savunmaktadır. Bu aşınmayla beraber Tanrı düzeni kavramı yerine tabiat düzeninin, gelenek kavramının yerine ilerleme kavramının ve denge kavramı yerine devrim kavramının gelerek yeni bir inşa döneminin başladığına dikkat çekmektedir (Berkes, 2020a, s. 33). Şerif Mardin'e göre Osmanlı toplumu için söz konusu yeniden inşanın anlamı ise toplumsal meşruiyeti sağlayan temel ilke ve kuralların yapısal bir değişime uğramasıdır. Bu bağlamda Mardin, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun, İslam ilkelerini yaymak üzerine kurulu bir topluluğun temel normlarının değiştirilmesiyle ilgili olduğunu ifade etmektedir. Şerif Mardin'e göre Cumhuriyet, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve toplumunun yöneldiği istikameti değiştirmiştir (Mardin, 2018a, s. 341).

Şerif Mardin, Osmanlı ve Türkiye'de İslam'ın 19. ve 20. yüzyıllardaki tarihi açısından İslamı'ın etkisinin azaldığı ve sekülerleşmenin etkisinin arttığı bir süreç olarak değerlendirilmiştir. Mardin, bu yaklaşımı Niyazi Berkes'in yorumlayıcı çalışmalarına dayandırmaktadır. Ancak Şerif Mardin'e göre Niyazi Berkes'in bakış açısı hem Türkiye'de modernleşmeyle beraber İslami bağların zayıflamasını hem de sekülerleştirici devlet politikalarına karşın çağdaş Türk toplumunda İslam'ın görünür olmayan canlanışını açıklayabilecek birçok unsuru dışarıda bırakır (Mardin, 2018b, s. 43). Niyazi Berkes'e göre ise Türkiye'de laiklik bir çağdaşlaşma aşamasıdır. Şerif Mardin'in bakış açısından farklı olarak Niyazi Berkes laikliği; Osmanlı İmparatorluğu döneminde ortaya çıkan tarihsel bir sorunun başlattığı uzun yolun vardığı bir sonuç olarak değerlendirmektedir (Berkes, 2021a, s. 72). Bu bağlamda Niyazi Berkes'e göre Cumhuriyet rejiminin ilanı, Türk toplumunun Osmanlı rejiminin tam tersi bir yöne çevirmenin kesin başlangıcıdır (Berkes, 2020a, s. 33).

Şerif Mardin'e göre 1930'larda Türk toplumunun karakteristik özelliklerini tanımlamaya çalışan bilim insanları, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin laik reformlarının önemini belirtmişlerdir. Ancak Şerif Mardin, Niyazi Berkes'ten farklı olarak 1950'lerden sonra İslam'ın yeniden yükselişi ile bu vurgunun tersine çevrildiğinin ve Türk halkının derin dini niteliğinin önem kazandığını savunmaktadır (Mardin, 2017b, s. 113). Niyazi Berkes'e göre ise laiklik ilkesinin her biri farklı bir anlayış yolunu gerektiren iki yanı bulunduğu görülememiştir. Berkes din sorununa ait soyut biçimli tartışmayı bir taraftan vicdan özgürlüğü gerekçesiyle Cumhuriyet'in tutumunu çelişkili gören eleştiri ile diğer taraftan ise demokrasi ilkesi bağlamında İslamcılık özerkliğine meşruluk isteyen görüşün her ikisinin de din sorununa bütün toplumsal varlığı ilgilendiren bir sorun olarak bakmadıklarını gösterdiğini savunur. Bu iki yanın biri çağdaş bir rejimde din sorununun bir aydınlanma sorunu olması olurken öteki yanı çağdaş ahlak ve kültür gelişmesi sorunu olmasıdır. Niyazi Berkes'e göre biri daha çok bireysel diğeri daha çok toplumsal olmakla birlikte bu iki yan birbirinden tamamen ayrı değildir, çünkü bireylerin aydınlanması toplumsal bilinci etkilerken, ulusal bilincin gelişmesi bireylerin aydınlanmasını etkiler (Berkes, 2020a, s. 541).

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nda devleti kurtarma temelinde şekillenen reform hareketleri, Cumhuriyet döneminde radikal değişimleri esas alan bütünsel bir çağdaşlaşma modeli izlemesi ile modern Türkiye Cumhuriyeti'ni ortaya çıkartan koşulları hazırlaması açısından önemli bir süreç olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda Türkiye'nin modernleşme süreci, Osmanlı İmparatorluğu'nda devleti kurtarma temelinde bir araç olarak başlayan ancak daha sonrasında siyasal, toplumsal ve kültürel alanları kapsayan ve Cumhuriyet'in ilanı ile bütünsel bir şekilde gerçekleştirilen çağdaşlaşma hareketi ile yeni bir boyut kazanan bir süreci ifade etmektedir.

Türkiye'nin modernleşme sürecini çözümleyen önde gelen iki sosyal bilimcinin bakış açılarının karşılaştırılmasının yapıldığı bu çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet Türkiye'sine uzanan modernleşme sürecini süreklilik ve değişim bağlamında inceleyen Şerif Mardin ve Niyazi Berkes'in Türk modernleşme sürecine ilişkin görüşlerinde benzer ve farklılaşan yanlarının olduğu görülmüştür.

Çalışmanın başında belirlenen araştırma sorularına ilişkin olarak araştırma sonucunda aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır:

1. Osmanlı İmparatorluğu'nda askeri alanda devleti savunma temelinde başlayan modernleşme çabaları, Tanzimat dönemi reformları ile siyasi ve hukuki bir görünüm kazanmıştır. Osmanlı modernleşme sürecinde Tanzimat dönemi idari, adli ve iktisadi alanlarda gerçekleştirilen reformlar idari, siyasi ve toplumsal dönüşümlere sebep olmasının yanı sıra Tanzimat sonrası dönemi etkilemesi ve modern Türkiye'nin ortaya çıkmasında siyasal ve toplumsal dönüşümleri meydana getirecek yönetici elitin yetişmesini sağlaması açısından modernleşme sürecinde önemli bir aşamayı ifade etmektedir.

Osmanlı modernleşme sürecinde ilk aşamada askeri alandaki zayıflıkların fark edilmesiyle merkezi otoriteyi güçlendirmeye yönelik olarak bizzat devlet tarafından başlatılan reform hareketleri, Meşrutiyet dönemleri ile padişahın ve devlet adamlarının

bireysel etkisinden çıkarak Osmanlı aydın sınıfı tarafından talep edilmesi açısından Osmanlı devletinde idari, siyasi ve toplumsal dönüşümleri meydana getirmiştir. Birinci Meşrutiyet döneminde, Osmanlı'nın ilk muhalefet grubu olarak ortaya çıkan Yeni Osmanlılar hareketi ve İkinci Meşrutiyet döneminde Osmanlı'nın ilk örgütlü muhalefet hareketi olan Jön Türk hareketi, Osmanlı modernleşmesinde siyasal, toplumsal ve kültürel değişimlere sebep olmuşlardır. Bu bağlamda Yeni Osmanlılar ve Jön Türkler, Osmanlı modernleşme süreci açısından siyasi, idari, iktisadi, eğitim ve toplumsal alanlarda dönüşümler meydana getirmeleri sebebiyle önemli bir oluşum olarak öne çıkmaktadırlar.

2. Osmanlı İmparatorluğu'nun çok uluslu yapısından, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla, ulusal birliğe dayanan, modern Türkiye'nin ulus devlete dönüşümü belirli bir süreç dâhilinde gerçekleşerek siyasi, idari, ekonomik ve toplumsal alanlarda dönüşümleri meydana getirmiştir. İmparatorluk yönetiminden ulus devlete dönüşüm sürecinde iktidarın meşrutiyet kaynağının dinsel otoriteden çıkarak, halkın demokratik seçimlerinin belirleyici olmasıyla siyasal ve toplumsal alanda önemli dönüşümleri beraberinde getirirken, modern Türkiye'nin oluşumunda önemli bir aşamayı ifade eder.

İki yüzyılı kapsayan Osmanlı modernleşme süreci içinde siyasal, idari, mali, eğitim ve toplumsal alanlarda gerçekleşen modernleşme çabaları, Cumhuriyet dönemi siyasal ve sosyal yapıyı etkilemesinin yanı sıra modern Türkiye Cumhuriyeti'nin ortaya çıkışını hazırlayan bir süreç olarak modern Türkiye'nin kuruluşunu etkilemiştir. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun anayasal parlamenter monarşi deneyiminde çeşitli siyasal partilerin, basının, gazetelerin ve derneklerin kuruluşu modern Türkiye'nin oluşum sürecinde siyasal ve sosyal yapıları etkilemiştir

3. Türkiye'nin modernleşme süreci açısından Cumhuriyet modernleşmesinin, Osmanlı modernleşmesi ile devamını oluşturan öğeleri ve farklılaşan yanları incelendiğinde devamlılık ve değişim unsurlarının birlikte yer aldığı görülmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki modernleşme çabaları sonucunda açılan modern okullarda yetişen aydınların Cumhuriyet'in kuruluş kadrolarını oluşturması Cumhuriyet modernleşmesinin, Osmanlı modernleşmesi ile devamını oluşturan öğelerdendir. Öte yandan Osmanlı İmparatorluk yönetiminden Cumhuriyet Türkiye'sine geçişte yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti, Osmanlı dönemindeki

modernleşme çabalarından farklı olarak devlet ve toplumu bir arada ele alan bütünsel bir çağdaşlaşma modeli izlenmiştir.

Osmanlı'da gerçekleşen modernleşme hareketlerini, Cumhuriyet modernleşmesinden ayıran temel fark; yönetim şeklidir. Osmanlı devletinde yönetimin yapısını, siyasal, hukuksal işleyişi, toplumsal yapı ve düzenlemeleri, reformların nitelik ve kapsamını belirleyen esas öğe devletin teokratik yönetim şekli iken, Cumhuriyet döneminde devletin yapısı, siyasi erki, hukuksal işleyişi, idari yapısı, toplumsal kuruluşların düzenlenmeleri ve eğitim sistemi gibi alanlarda bütünsel olarak gerçekleştirilen modernleşme hareketi, Cumhuriyet'in laik niteliğine bağlı olarak laik ve çağdaş esaslara bağlı olarak gerçekleştirilmiştir.

4. Şerif Mardin, siyaset bilimci, sosyolog, düşünür ve aydın kimlikleri ile Türkiye'de sosyal bilimler alanında önemli katkıları bulunan Türk sosyal bilimcidir. Şerif Mardin'in bürokrat ve akademisyen olan bilim insanlarına sahip bir aileden gelmesi entelektüel kimliğini şekillendirirken, Türkiye Cumhuriyeti'nin ulus devlet sürecine tanıklık etmesi, tecrübe ve birikiminin akademik çalışmalarına yansımasını sağlamıştır.

Şerif Mardin'in akademik çalışmalarında öne çıkan unsur, farklı disiplinler arası alanları içeren çalışmaları ile çok yönlü bir inceleme alanına sahip olmasıdır. Şerif Mardin'in, Türk modernleşme sürecine ilişkin olarak İmparatorluk Osmanlı'sından Cumhuriyet Türkiye'sine devamlılık ve değişim bağlamındaki incelemeleri akademik çalışmalarına yansımıştır.

Niyazi Berkes, Osmanlı İmparatorluk döneminden Türkiye Cumhuriyeti'ne, Türkiye'nin son iki yüzyılı boyunca geçirdiği modernleşme sürecini inceleyen çalışmalarıyla, Türk siyasal düşüncesine önemli katkıları bulunan önde gelen Türk sosyal bilimcilerdendir. Niyazi Berkes'in sol Kemalist dünya görüşü entelektüel kimliğini şekillendirirken, Atatürk'e ve Atatürk devrimlerine olan bağlılığı akademik çalışmalarına yansımıştır.

Niyazi Berkes, bir bilim insanı, sosyolog, tarihçi ve düşünür olmasının yanı sıra akademik çalışmalarında sosyoloji, tarih, felsefe ve ekonomi gibi farklı disiplinler arası alanları konu almıştır. Niyazi Berkes, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk modernleşme sürecini toplumsal, siyasal, kültürel ve ekonomik alanlarda ele almıştır.

Berkes'in modern Türkiye'nin oluşumunu, İmparatorluk Osmanlı'sından Cumhuriyet Türkiye'sine süreklilik ve kopuş bağlamındaki incelemeleri akademik çalışmalarına yansımıştır.

5. Şerif Mardin'in akademik çalışmaları modernleşme, din, sivil toplum, ideoloji, kültür ve gelenek gibi çok yönlü bir araştırma alanı içermesine rağmen entelektüel biyografisinde öne çıkan unsur Türk modernleşmesi sorunsalı etrafındaki çalışmalarıdır. Bu bağlamda Mardin'in akademik çalışmaları incelendiğinde Türk modernleşmesi konusunun çalışmalarının esas odak noktasını oluşturduğu söylenebilir. Niyazi Berkes'in akademik çalışmaları ise Batılılaşma, çağdaşlaşma, din, laiklik ve Atatürk devrimleri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Berkes'in akademik çalışmalarında öne çıkan vurgu Osmanlı ve Türkiye'nin devlet ve toplum yapısındaki dönüşümü ve Türkiye'nin çağdaşlaşma sürecini içeren temel sorunsalları ele alarak incelemelerde bulunmasıdır.

6. Şerif Mardin'in Türk modernleşme süreci bağlamında kullandığı kavramlar; merkez çevre ilişkileri, sivil toplum sorunu ve büyük kültür-küçük kültür ayrışmasıdır. Mardin, Osmanlı-Türk modernleşme sürecini bu kavramsallaştırmalar temelinde incelemiştir. Bu bağlamda Mardin'in Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne modernleşme sürecini açıklamada kullandığı kavramsallaştırmalarda öne çıkan vurgu; yöneten ile yönetilen ayrımı üzerinden ele alarak incelemelerde bulunmasıdır. Niyazi Berkes'in Türk modernleşme süreci bağlamında kullandığı kavramlar ise; çağdaşlaşma, laiklik ve sekülerleşmedir. Berkes'in, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne modernleşme sürecini açıklamada kullandığı kavramsallaştırmalarda öne çıkan vurgu ise toplumsal, siyasal, kültürel ve ekonomik alanlarda yaşanan sorunları ortadan kaldırabilecek tek unsur olarak çağdaşlaşma kavramını görmesidir.

7. Şerif Mardin ve Niyazi Berkes'in Türkiye'nin modernleşme sürecine ilişkin görüşlerinde benzer ve farklılaşan yanları incelendiğinde ilk olarak her iki sosyal bilimcinin de Tanzimat dönemi reformlarını Batılılaşma hareketinin başlangıcı olarak ele aldıkları görülmektedir. Her iki sosyal bilimci de Osmanlı'nın ilk muhalefet hareketi olan Yeni Osmanlılar'ın Tanzimat'a karşı bir siyasal tepki olarak ortaya çıktığı görüşünü benimsemesine karşın Berkes bu tepkiyi şeriatçılık tepkisi olarak ele

alırken Mardin, dinin niteliksel özelliğini kaybederek ideolojik bir eksen kazandığı yönünde ele alır.

Tanzimat dönemi reformlarının, Yeni Osmanlılar hareketini, Yeni Osmanlılar'ın ise 2.Abdülhamid yönetimini meydana getirdiğini savunan Niyazi Berkes, 2. Abdülhamid rejimini, gelenekçilik, Batı karşıtlığı ve İslamcılık akımı ile Orta çağ İslam medeniyetini ideal model haline getirildiği ve Doğu-Batı ikiliğine sebep olduğu yönünde eleştirmektedir. Öte yandan Şerif Mardin, 2. Abdülhamid rejimini İslamcılık hareketini iç ve dış politikada araç olarak kullanan ve emperyalizmin güçlendiği bir dönemde panislamizm politikası ile devleti savunma yoluna gittiğini vurgulamaktadır.

Niyazi Berkes, laikliği bir çağdaşlaşma aşaması olarak ele alırken, laikliği Osmanlı İmparatorluğu'nda başlayan tarihsel bir sorunun vardığı bir sonuç olarak değerlendirerek, Cumhuriyet rejiminin kuruluşunu Türk toplumunun Osmanlı rejiminin tam tersi bir yöne doğru evrilmesinin kesin başlangıç tarihi olarak değerlendirmektedir. Şerif Mardin'in laikliğe yönelik bakış açısında öne çıkan husus ise sekülerleştirici devlet politikalarına rağmen Türk toplumunda İslam'ın görünür olmayan canlanışını açıklayabilecek birçok unsuru dışarıda bıraktığı yönündeki eleştirisidir.

Niyazi Berkes, Atatürk devrimlerini; din devletine karşı ulus devletin zaferi olarak ele almaktadır. Şerif Mardin ise Atatürk'ün reform politikalarını; dini yapının yerini alan yeni bir dünya görüşü temelinde şekillenen bir Batılılaşma hareketi olarak ele almaktadır. Niyazi Berkes, Kemalist devrimin laikleşme ve batılılaşma yönündeki uygulamalarını iki yüzyılı kapsayan modernleşme çabalarının sonucu olarak değerlendirmektedir. Niyazi Berkes'ten farklı olarak Şerif Mardin ise Kemalizm'i, Türklerin şahsi kimliklerini oluşturmada İslam'ın oynadığı rolü anlamaması yönünde eleştirmiştir.

KAYNAKÇA

Açıkel, F. (2006). Merkez çevre paradigması üzerine eleştirel notlar. *Toplum ve Bilim Dergisi,* (105), 30-69.

Ahıska, M. (2006). Türkiye'de çevresiz merkez ve garbiyatçılık. *Toplum ve Bilim Dergisi,* (105), 11-29.

Ahmad, F. (2019a). *Bir kimlik peşinde Türkiye* (6. b.). (S. C. Karadeli, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Ahmad, F. (2019b). *Modern Türkiye'nin oluşumu* (17. b.). (Y. Alogan, Çev.). İstanbul: Kaynak Yayınları.

Ak, G. (2013). Türk düşününde yersiz yurtsuz bir yalnızlık: Niyazi Berkes. *Motif Akademi Halkbilim Dergisi, 6*(11), 196-217.

Ak, G. (2014). Niyazi Berkes yazını üzerine bir bibliyografya denemesi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 2*(54), 419-486.

Ak, G. (2015). 'Sesimiz'de Niyazi Berkes. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*(22), 393-416.

Ak, G. (2016). Niyazi Berkes düşününde laiklik ve çağdaşlaşma kavramlarının karşılaştırmalı bir analizi. *LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 7*(1), 67-89.

Ak, G. (2021). *Tarihten sosyolojiye Niyazi Berkes.* İstanbul: Akademi Titiz Yayınları.

Akşin, S. (2007). *Kısa Türkiye tarihi* (9. b.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Akyol, E. (2013). *'Merkez çevre ilişkileri ve modelin geçerliliği' Türkiye'de siyasal hayat.* Ankara: Orion Yayınları.

Altun, F. (2004). Niyazi Berkes ve eserleri hakkında. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 2*(1), 439-474.

Arai, M. (2016). *Jön Türk dönemi Türk milliyetçiliği* (6. b.). (T. Demirel, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Arlı, A. (2004). Bir siyaset sosyoloğu olarak Şerif Mardin. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 2*(1), 493-510.

Arlı, A. (2006a). Şerif Mardin bibliyografisi (1950-2007). *Divan İlmi Araştırmalar Dergisi*(21), 89-114.

Arlı, A. (2006b). Weberci bir düşünürün başlangıç temrinleri: 1950'li Yıllarda Şerif Mardin. *İstanbul University Journal of Sociology, 3*(12), 123-130.

Arlı, A. (2008). Türkiye'de sosyolojinin eleştirel kapasitesi: Şerif Mardin üzerine. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, 6*(11), 633-652.

Aslan, S. ve Alkış, M. (2015). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişte Türkiye'nin modernleşme süreci: laikleşme ve ulusal kimlik inşası. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi, 6*(1), 18 - 33.

Ateş, T. (2010). *Türk devrim tarihi* (6. b.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Aykaç, Z. (2021). Cumhuriyetin devraldığı siyasi miras: II. Meşrutiyet. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*(71), 635-652.

Aytaç, A. M. (2006). 1960 sonrası dönüşte siyaset ve toplum ilişkileri: Berkes, Küçükömer ve Mardin üzerinde bir deneme. *Toplum ve Bilim Dergisi*(106), 7-42.

Berkes, N. (1975). *İslamcılık ulusculuk sosyalizm.* Ankara: Bilgi Yayınları.

Berkes, N. (1997a). *200 yıldır neden bocalıyoruz.* İstanbul: Yön Dergisi Yayınları.

Berkes, N. (1997b). *Unutulan yıllar.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Berkes, N. (2002). *Batıcılık, ulusçuluk ve toplumsal devrimler.* İstanbul: Kaynak Yayınları.

Berkes, N. (2016). *Türkiye iktisat tarihi.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Berkes, N. (2020a). *Türkiye'de çağdaşlaşma* (31. b.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Berkes, N. (2020b). *Türk düşününde Batı sorunu* (5. b.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Berkes, N. (2020c). *Atatürk ve devrimler* (4. b.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Berkes, N. (2021a). *Teokrasi ve laiklik* (3. b.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Berkes, N. (2021b). *Felsefe ve toplumbilim yazıları* (2. b.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Birecikli, İ. B. (2008). Yüzüncü yılında II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine bir inceleme. *Gazi Akademik Bakış Dergisi, 2*(3), 211-226.

Coşkun, İ. (2012). Niyazi Berkes üzerine. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, 3*(2), 49 - 86.

Çaha, Ö. (1994). Osmanlı'da sivil toplum. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 49*(3), 79-99.

Çav, E. (2018). İki sosyoloji akımının temsilcisi Cahit Tanyol ile Şerif Mardin'in eğitimleri, çalışma hayatları, eserleri ve sosyal bilime katkıları üzerine karşılaştırmalı bir inceleme. *İzü Sosyal Bilimler Dergisi, 6*(12), 29-62.

Çiğdem, A., Açıkel, F., Erdoğan, N. ve Bora, T. (2006). Şerif Mardin'le merkez çevre analizi üzerine (Şerif Mardin'le söyleşi). *Toplum ve Bilim Dergisi*(105), 7-10.

Demirbaş, O. (2012). Türkiye'de Cumhuriyet fikrinin oluşumu. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*(8), 31-60.

Doğan, N. (2013). Şerif Mardin'in Türk sosyolojisindeki önemi. *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*(9), 53-59.

Doğan, S. ve Demir, S. (2018). Şerif Mardin'in anısına: ikincil literatüre küçük bir katkı. *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*(8), 6-26.

Duda, H. W. (1989). *19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında Türkiye'de hilafetten Cumhuriyet'e geçiş.* (A. Güzel, Çev.). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Eryılmaz, B. (2007). *Tanzimat ve yönetimde modernleşme* (4. b.). İstanbul: İşaret Yayınları.

Ezici, E. (2020). Tanzimat dönemi ve Osmanlı İmparatorluğu'nda değişen yönetim anlayışı. *Belgi Dergisi, 2*(20), 2801-2821.

Findley, C. V. (2019). *Modern Türkiye tarihi* (7. b.). (G. Ayas, Çev.). İstanbul: Timaş Yayınları.

Georgeon, F. (2012). *Sultan Abdülhamid.* (A. Berktay, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Goloğlu, M. (2009). *Türkiye Cumhuriyeti tarihi (1924-1930) devrimler ve tepkileri* (2. b.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Göle, N. (2002). Batı dışı modernlik: kavram üzerine. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce modernleşme ve batıcılık* içinde (s. 56-68). İstanbul: İletişim Yayınları.

Gözaydın, İ. B. (2002). Türkiye hukukunun batılılaşması. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce modernleşme ve batıcılık* içinde (s. 286-297). İstanbul: İletişim Yayınları.

Heper, M. (2006). *Türkiye'de devlet geleneği.* (N. Soyarık, Çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Hocaoğlu, B. (2010). *2. Meşrutiyette iktidar muhalefet ilişkileri.* İstanbul: Kitap Yayınları.

İnalcık, H. (2020). İkinci binde Türkler. *Binyılın muhasebesi* içinde (s. 67-86). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

İnalcık, H. ve Seyitdanlıoğlu, M. (2006). *Tanzimat değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu.* Ankara: Phoenix Yayınevi.

Kabakcı, E. ve Adadağ, Ö. (2009). Islahtan devrime: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Türk siyasî düşüncesinde değişim algısı. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi, 14*(26), 1-44.

Kahraman, H. B. (2002). Bir zihniyet, kurum ve kimlik kurucusu olarak batılılaşma. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce modernleşme ve batıcılık* içinde (s. 125-140). İstanbul: İletişim Yayınları.

Kalaycıoğlu, E. ve Sarıbay, A. Y. (2019). Tanzimat: modernleşme arayışı ve politik değişim. E. Kalaycıoğlu ve A. Y. Sarıbay (Ed.), *Türk siyasal hayatı 'Türkiye'de politik değişim ve modernleşme'* içinde (s.19-43). Bursa: Sentez Yayınları.

Kaliber, A. (2002). Türk modernleşmesini sorunsallaştıran üç ana paradigma üzerine. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce modernleşme ve batıcılık* içinde (s. 107-124). İstanbul: İletişim Yayınları.

Karabulut, S. K. (2020). *Türk siyaset yazınında merkez çevre ayrışması ve Şerif Mardin.* Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karpat, K. H. (2008). *Osmanlı modernleşmesi* (2. b.). (A. Z. Durukan, ve K. Durukan, Çev.). İstanbul: İmge Yayınevi.

Karpat, K. H. (2020). *Kısa Türkiye tarihi 1800-2012* (10. b.). İstanbul: Timaş Yayınları.

Kayalı, K. (2011). Niyazi Berkes ya da iyimserlikten kötümserliğe süreklenmesine karşın düşünsel tercihinde ısrarlı bir entellektüelin portresi. *Türk düşünce serüveni: akademidekiler* içinde (s. 75-86). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Keyman, E. F. (2011). Şerif Mardin, toplumsal kuram ve Türk modernitesini anlamak. *Türk düşünce serüveni: geç aydınlanmanın erken aydınları* içinde (s. 11-32). Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Kili, S. (2006). *Atatürk devrimi bir çağdaşlaşma modeli* (10. b.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Kır, O. (2019). Ezber bozan bir entelektüel: Şerif Mardin. *Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Çağdaş Düşünce Hayatı Dergisi, 2*(2), 1-11.

Kona, G. G. (2005). *Batı'da aydınlanma doğuda batılılaşma.* İstanbul: Okumuş Adam Yayınları.

Kumek, İ. (2021). Niyazi Berkes: yaşamı, eserleri ve Osmanlı-Türk modernleşmesi üzerine görüşleri. *Akademik Düşünce Dergisi*(4), 107-124.

Lewis, B. (2020). *Modern Türkiye'nin doğuşu* (11. b.). (B. B. Turna, Çev.). Ankara: Arkadaş Yayınları.

Mardin, Ş. (2001). *Modernleşme İslam dünyası ve Türkiye.* İstanbul: Ensar Yayınları.

Mardin, Ş. (2006). *Yeni Osmanlı düşüncesinin doğuşu* (6. b.). (M. Türköne, F. Unan, ve İ. Erdoğan, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (2007). *İdeoloji.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (2015). *Jön Türklerin siyasi fikirleri 1895-1908* (20. b.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (2017a). *Türkiye'de toplum ve siyaset* (23. b.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (2017b). *Türkiye'de din ve siyaset* (21. b.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (2018a). *Türk modernleşmesi* (26. b.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (2018b). *Türkiye, İslam ve sekülarizm* (6. b.). (E. Gen, ve M. Bozluolcay, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Mardin, Ş. (2018c). *Din ve ideoloji* (26. b.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Moreau, O. (2010). *Reformlar çağında Osmanlı İmparatorluğu askeri yeni düzenin insanları ve fikirleri.* (I. Ergüden, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Okumuş, E. (2018). Şerif Mardin'de İslam din sosyolojisi bir giriş denemesi. *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi, 8*(2), 145-174.

Ortaylı, İ. (2007). *Batılılaşma yolunda* (3. b.). İstanbul: Merkez Kitap Yayınları.

Ortaylı, İ. (2016). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı* (44. b.). İstanbul: Timaş Yayınları.

Özçelik, T. G. (2019). Batı dışı modernleşme kavramı temelinde Türkiye'de Cumhuriyet'in ilk yıllarında modernleşme çabaları. *İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6*(2), 308-326.

Özer, İ. (2003). *Türk toplumbilimcileri 1.* İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.

Quataert, D. (2020). *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922* (11. b.). (A. Berktay, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Sarıbay, A. Y. (2019). Türkiye'de demokrasi ve sivil toplum. E. Kalaycıoğlu ve A. Y. Sarıbay (Ed.), *Türk siyasal hayatı 'Türkiye'de politik değişim ve modernleşme'* içinde (s. 591-606). Bursa: Sentez Yayınları.

Söğütlü, İ. (2008). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de modernleşme: kırılmalar ve süreklilikler. *Muhafazakar Düşünce Dergisi, 5*(18), 33 - 54.

Sümer, M. D. (2019). Üç tema üzerinden Niyazi Berkes sosyolojisi: toplumsal yapı, çağdaşlaşma ve aydınlar. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 59*(2), 844-870.

Şahbaz, Y. (2019). Şerif Mardin ve aydın meselesi: dönemsel ve düşünsel bütünselliği içerisinde bazı sorunlar. *Muhafazakar Düşünce Dergisi, 16*(57), 61-79.

Şen, Z. (2017). Türk çağdaşlaşma hareketinde (Cumhuriyet döneminde) gerçekleştirilen atılımlar. *Anadolu Bil Meslek Yüksekokulu Dergisi*(45), 147-164.

Tanör, B. (2004). *Osmanlı-Türk anayasal gelişmeleri (1789-1980)* (10. b.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Tanör, B. ve Yüzbaşıoğlu, N. (2002). *1982 anayasasına göre Türk anayasa hukuku* (4. b.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Tazegül, M. (2005). *Modernleşme sürecinde Türkiye.* İstanbul: Babil Yayınları.

Tekin, N. T. (2008). *Anahatlarıyla Türkiye Cumhuriyeti tarihi* (4. b.). İstanbul: Çantay Yayınları.

Telli, R. ve Yılmaz, A. (2020). Geç dönem Osmanlı modernleşmesine genel bir bakış. *Liberal Düşünce Dergisi, 25*(100), 9-35.

Toker, N. ve Tekin, S. (2002). Batıcı siyasi düşüncenin karakteristikleri ve evreleri: kamusuz cumhuriyetten kamusuz demokrasiye. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.), *Modern Türkiye'de siyasi düşünce modernleşme ve batıcılık* içinde (s. 82-106). İstanbul: İletişim Yayınları.

Tunaya, T. Z. (2003). *Türkiye'de siyasal gelişmeler (1876-1938) kanun-ı esasi ve Meşrutiyet dönemi* (2. b.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Tunaya, T. Z. (2016). *Türkiye'nin siyasi hayatında batılılaşma hareketleri* (3. b.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Turan, H. (2019). III. Selim'den Tanzimat'a Osmanlı devletinde yeniden yapılanma hareketleri. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 11*(2), 37-46.

Ülken, H. Z. (2013). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi* (16. b.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Yamaner, Ş. (1999). *Atatürk öncesi ve sonrası kültürel değişim.* İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.

Yıldırım, Y. (2008). Osmanlı modernleşmesinde cemaat toplum yapılaşması: yeni osmanlı düşüncesi örneği. *Sosyal Bilimler Dergisi*(3), 1-22.

Yılmaz, A. ve Telli, R. (2021). Osmanlı'nın son döneminde muhalif hareketler: yeni osmanlılar ve jön türklerin karşılaştırması. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 20*(3), 1401 - 1417.

Yorgancıoğlu, O. M. (1999). Niyazi Berkes üzerine bir değerlendirme 1908-1988. İ. Bozkurt (Ed.), *İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1.Sempozyumu Niyazi Berkes* içinde (s. 85-95). Gazzimağusa KKTC: Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları.

Zürcher, E. J. (2009). *Savaş, devrim ve uluslaşma Türkiye tarihinde geçiş dönemi: 1908-1928* (2. b.). (E. Aydınoğlu, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Zürcher, E. J. (2010). *Milli mücadelede ittihatçılık* (6. b.). (N. Salihoğlu, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Zürcher, E. J. (2018). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi* (4. b.). (Y. Saner, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.